T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKUNDA CİZYE

Yüksek Lisans Tezi

HÜSEYİN OĞUZHAN YILMAZ

İSTANBUL, 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKUNDA CİZYE

Yüksek Lisans Tezi

HÜSEYİN OĞUZHAN YILMAZ

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ekrem Buğra EKİNCİ

2. Üye : Dr. Öğr. Üyesi Osman Safa BURSALI

3. Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Adem YÖRÜK

İstanbul, 2025

ÖZ

Klasik Devir Osmanlı Hukukunda Cizye

Bu çalışmada klasik devir Osmanlı hukukundaki hükümet gelirlerinden ve şer'î vergilerden biri olan cizye ele alınmıştır. Cizye, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerlik yapabilecek pozisyonda olan gayrimüslim vatandaşlarından, zimmet akdi çerçevesinde alınan bir baş vergisidir. Cizye veren vatandaşlar, askerlik vazifesiyle mükellef tutulmamaktadır. Vergi olması itibarıyla cizyede takdir edilme yolu, tahakkuk vakti, mükellef, muaf, miktar, tahsil vakti, tahsil usulü, tahsildar, harcandığı yer ve mükellefiyetin sona ermesi gibi hukuki unsurlar vardır. Osmanlı devrinde kullanılan kitâbü'l-harâclar, fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları kullanılarak bu unsurlar tespit edilmiş, vatandaşlık ve vergi hukuku disiplinlerinde cizyenin teorik zemini gösterilmiştir. Cizye, teorinin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik devrinde şer'î esaslar gözetilerek geniş bir sahada tatbik edilmiştir. Tatbikatın görülmesi için devre ait mahkeme kayıtları, kanunnameler, arşiv vesikaları ve seyahatnameler kullanılmıştır. Elde edilen bilgiler hukuki tasnif ile derli toplu bir şekilde ortaya konmuştur. Cizyenin yalnızca bir gelir kalemi olmadığı, hukuki sistematiğe sahip bir vergi olduğu ve teori ile pratiğin uyuştuğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cizye, Osmanlı, Vatandaşlık, Vergi, Zimmet Akdi, Gayrimüslim, Askerlik

ABSTRACT

Jizya in the Classical Period of Ottoman Law

In this study, the jizya, one of the government revenues and religious taxes in the classical period Ottoman law is examined. Jizya is a head tax collected from non-Muslim citizens of the Ottoman Empire who are able to serve military duty, in the context of zimmet contract. Citizens who pay jizya, are exempted from military service. As a tax, jizya has legal elements such as the method of assessment, time of accruement, taxpayer, exempt, amount, time of collection, collection method, collector, place of expenditure and termination of liability. These elements have been determined by using kitab-ül-harâcs, fiqh books and fatwa collections used in the Ottoman period. It has been showed that jizya has a theoritical basis in the disciplines of citizenship and tax law. In addition to theory, jizya was applied in a wide area in the classical period of the Ottoman Empire under principles of religious law. Court records, codes, archive documents and travel books belonging to the period were used to see the practice. The achieved informations has been presented in a methodical legal classification. It is understood that jizya is not just an income item, but a tax with a legal system, and that theory and practice match.

Keywords: Jizya, Ottoman, Citizenship, Tax, Dhimma Contract, Non-Muslim, Military Service

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci'ye, kaynak tavsiyelerinde bulunan hocam Prof. Dr. Mehmet Akman'a, tez jürimde yer alarak kıymetli görüşlerini paylaşan hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Ali Adem Yörük'e ve Dr. Öğr. Üyesi Osman Safa Bursalı'ya, teze dair çalışmaların yürütüldüğü zaman boyunca fikirlerinden istifade ettiğim Arş. Gör. Muhammed Raşit Akgün'e ve Arş. Gör. Fatma Kuru'ya, çalışma esnasında bünyesindeki kaynaklardan istifade ettiğim İSAM Kütüphanesi'ne ve 2211 Yurtiçi Lisansüstü programıyla maddi destek sağlayan TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Hüseyin Oğuzhan Yılmaz

İstanbul, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
KISALTMALAR ix

GİRİŞ 1
1. Tezin Takdimi 1
2. Kaynakların Değerlendirilmesi 2
3. Tezde Takip Edilen Metot 2

BİRİNCİ BÖLÜM 3

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKUNDA CİZYENİN TEORİK ESASLARI 3

A. Cizyenin Üzerine Kurulduğu Hukuki Zemin 3

1. Tarif 3
1.1. Tarihte Cizyeye Benzer Vergiler ve Cizyenin Doğuşu 3
1.2. Cizye Tabiri 7
1.2.1. Ceza ve Bedel 7
1.2.2. Askerlik Yerine Bedel 9
1.2.3. Cizyenin Meşruluğu ve Farziyeti 10
1.2.4. Cizye ve Harac Kelimelerinin Birbiri Yerine Kullanılması 11
1.3. Cizye Hükümlerinin Yerleşmesi 12
1.3.1. Asrı Saadet Devri 12
1.3.2. Raşit Halifeler Devri 14
1.3.3. Emevi Devri 16
1.4. Cizye ile Haracın Farkı 17
1.4.1. Tarihi Kayıtlar ve Klasik Kaynakların Bakışı 17
1.4.2. Oryantalist Görüşler 20
1.5. Şer'i Gelirlerin Tasnifi ve Cizyenin Vergiler Arasındaki Yeri 21

2. Zimmet Akdi 23
2.1. Zimmet 23
2.1.1. Zimmet Tabiri 23
2.1.2. Bir Akit Olarak Zimmet 25

2.2. Zimmet Akdi ile Eman ve Zimmî ile Müste'men Farkı 27
2.3. Zimmet Akdinin Rükünleri, Şartları, Lüzûmu ve Tarafları 28
2.3.1. Akdin Rükünleri 28
2.3.2. Akdin Şartları 29
2.3.3. Akdin Lüzumu (Bağlayıcılığı) 30
2.3.4. Akdin Tarafları 30
2.4. Akdin Kurulma Yolları 31
2.4.1. Harp 31
2.4.2. Sulh 33
2.4.3. İltica 34
2.5. Akdin Sona Ermesi 35

B. Cizyenin Hukuki Esasları 37

1. Cizyenin Tayin Edilme Yolları 37

2. Cizyenin Tahakkuk Zamanı 38

3. Cizyede Mükellefiyet ve Muafiyetler 38
3.1. Din Yönüyle 38
3.1.1. Hanefilerin Görüşü 38
3.1.2. Diğer Mezheplerin Görüşü ve Ehl-i Kitap Dışındakilerden Cizye Alınması İmkanı 40
3.2. Ehliyet Yönüyle Mükellef ve Muaf Olanlar 42
3.2.1. Hukukçuların İttifakla Kabul Ettiği Ehliyet Şartları 42
3.2.2. Hanefilerin Görüşü 42
3.2.3. Diğer Mezheplerin Görüşü 44
3.3. Askeri Hizmet Görme Karşılığında Muafiyet İmkanı 45

4. Cizyenin Miktarı 46
4.1. İktisadi Statüye Göre Cizye Miktarının Tayini 46
4.2. Asgari ve Azami Miktarlar 49
4.3. Nakit Para Yerine Mal ile Ödeme İmkanı 50

5. Cizyenin Ödeme Zamanı 51

6. Cizye Tahsilinde Şekil Şartları 52
6.1. Klasik Devir Eserlerinde Şekil Şartları 52
6.2. Modern Devirde Görüşler 56

7. Tahsil Usulleri 57

8. Tahsildarlarda Aranan Vasıflar 58

9. Cizye Gelirinin Sarf Yeri 59

10. Mükellefiyetin Sona Erdiği Haller ve Mürurızaman 61

11. Cizyenin Farklı Bir İsim Altında Tahsili 64

İKİNCİ BÖLÜM 67

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKU PRATİĞİNDE CİZYENİN GÖRÜNÜŞÜ 67

1. Osmanlı Mali Teşkilatı 67

1.1. Teşkilat ve Defterdarlık Kalemleri 67

1.2. Cizye Kalemlerinin Yeri 69

1.2.1. 1691 Islahatıyla Güçlenen Cizye Muhasebesi Kalemi 69

1.2.2. Vakıflara Tahsis Edilen Cizye Gelirlerinin Yeri 71

2. Vergiler Arasında Cizyenin Yeri ve Kanunnamelerle Tanzimi 72

2.1. Bütçede Cizye 72

2.2. Kanunname ve Diğer Resmi Kayıtlarda Cizye 73

2.3. Literatürde Cizyeyle Karıştırılan Vergiler 74

3. Osmanlı Devleti'nin İlk Zamanları İçin Cizyeye Dair Kayıtlar 76

3.1. Osman Gazi Devri 76

3.2. Orhan Gazi ve Sultan I. Murad Devri 78

4. İstanbul'un Fethi ve Sultan Fatih Ahidnamelerinde Cizyeye Dair Hükümler 79

5. Cizye Mükellefiyeti 82

5.1. Gayrimüslim Nüfus İçinde Mükelleflerin Nisbeti ve Mükellefiyetin Tespiti 82

5.2. Cemaatler ve Mükellef Gruplar 84

5.2.1. Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleri 84

5.2.2. Gayrisünni Unsurların Statüsü 85

5.2.3. Çingenelerin Statüsü 86

5.2.4. Yâve Cizyesi 88

5.2.5. Baştina 89

5.2.6. Konsolosluk Çalışanları 89

6. Cizye Muafiyeti 90

6.1. Muafiyet Şartları 90

6.2. Muaf Gruplar ve Muafiyet Halleri 91

6.2.1. Din Adamları 91

6.2.2. Hizmet ve Fayda Gösterme Karşılığı Muafiyet 93

6.2.3. Askeri Hizmet Karşılığı Muafiyet 96

6.2.4. Fevkalade Hal Sebebiyle Muafiyet 99

7. Cizye Miktarı 101

7.1. Üç Sınıflı Cizye 101

7.2. Maktu Cizye 102

7.3. İmtiyazlı Eyaletler ve Tâbi Devletler 105

7.4. Miktarın Tayininde Mükellefler ile Devlet Arasında Pazarlık 106

7.5. Cizye Miktarlarının Yeniden Tanzimi İhtiyacı 107

7.6. Hane Başına Cizye ve Kişi Başına Cizye: 1691 Köprülü Fazıl Mustafa Paşa Islahatı 108

7.6.1. Islahat Öncesi Manzara 108

7.6.2. Islahatın Gerçekleştirilmesi ve Islahat Sonrası Manzara 110

7.6.3. Tanzimat Devrine Doğru 112

7.7. Cizyeye İlave Olarak Alınan Miktarlar 113

7.8. Para Dışında Başka Meta ile Cizye Ödeme İmkanı 115

7.9. Cizye Miktarlarının Piyasadaki Fiyat ve Ücretler ile Kıyası 115

8. Cizye Tahsil Usulü 117

8.1. Merkezin Tahsilatı Kontrolü 117

8.2. Tahsil Usulü ve Tahsildarlar 118

8.2.1. İltizam Usulü 118

8.2.2. Tahsilatı Yapan Kişiler 119

8.2.3. İmtiyazlı Yer ve Grupların Tahsildarları 121

8.2.4. Malikane Usulü 123

9. Tahsilde Takip Edilen Yol ve Şekli Hususlar 124

10. Tahsil Zamanı ve Yeri 127

10.1. Tahsil Zamanı 127

10.2. Tahsil Yeri 129

11. Cizye Mükellefiyetinin Sona Ermesi ve Başkası Üzerine Yüklenmesi İmkanı 132

12. Cizye Tahsilinde Usulsüzlükler 135
12.1. Tahsildarların Usulsüzlükleri 135
12.2. Mükelleflerin Usulsüzlükleri 136

13. Usulsüzlüklere Verilen Cezalar 137

14. Cizyeye Dair İhtilaflarda Salahiyetli Makamlar 140

15. Cizye Gelirinin Tahsis Edildiği Yerler 143
15.1. Devlet Harcamaları ve Maaş Tahsisleri 143
15.2. Harp Masraflarının Karşılanması 144
15.3. Hayır Yoluna Tahsis 145

NETİCE 147

KAYNAKLAR 150

KISALTMALAR

A.}AMD.	: Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A.}MKT.MVL.	: Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A.e.	: Aynı eser
AE.SAMD.II.	: Ali Emiri Ahmed II
AE.SOSM.III.	: Ali Emiri Osman III
AE.SSLM.III.	: Ali Emiri Selim III
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Oğlu
BDAGMOADB	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.BH.	: Cevdet Bahriye
C.BLD.	: Cevdet Belediye
C.EV.	: Cevdet Evkaf
C.HR.	: Cevdet Hariciye
C.ML.	: Cevdet Maliye
C.NF.	: Cevdet Nafia
COA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h.	: Hicri
H.	: Hüküm Numarası
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İBBİAM	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi
İBBKİDBY	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları
İBKY	: İş Bankası Kültür Yayınları
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜEFY	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Ktp.	: Kütüphanesi
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MŞH.FTV.	: Meşihat Fetvalar
MÜHF	: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
no	: Numara
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı

p.	: Paper
s.	: Sayfa
Sic.	: Sicil
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
THTAD	: Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi
trc.	: Tercüman
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
TYEK	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu
v.	: Varak
v.	: Vefat
vd.	: Ve diğerleri
vol	: Volume
y.	: Year

GİRİŞ

1. Tezin Takdimi

Cizye için Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik devri geniş bir araştırma sahası olmakla beraber, bu güne kadarki müstakil çalışmalarda iktisadi bakış hakim olmuş ve cizye daha ziyade hazinenin bir gelir kalemi olarak ele alınmıştır. Hukuk tarihi sahasında cizye üzerine etraflı bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmanın hedefi, cizyeyi hukuki sistematikle tanıtmaktır.

Tezde, Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanından öncesi ele alınmıştır. Zira bundan sonra devlet tarafından cizyeye dair esaslı yeni tanzimler yapılmıştır. Bu zamanın ayrı tutulması daha isabetli görülmüştür. Pratiği gösteren kaynakların daha ziyade 16-18. asır arasının manzarasını sunması sebebiyle, klasik devir içinde bu zaman aralığına daha geniş yer verilmiştir.

Osmanlı devrinde kullanılan kitâb-ül-harâclar, fıkıh kitapları ve fetva mecmualarından faydalanılarak teorik unsurların tespit edilmesi, bunların pratiğe nasıl aksettiğinin görülmesi için de devre ait mahkeme kayıtları, kanunnameler, arşiv vesikaları ve seyahatnamelerin gözden geçirilmesi, bunlardan elde edilen bilgilerin ortaya konması hedeflenmiştir.

Çalışma iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde cizyenin teorik esasları ele alınmaktadır. Tarihte cizyeye benzeyen vergiler ve cizyenin bunlardan farkı izah edildikten sonra cizyenin vatandaşlık bağından doğan bir vergi oluşu ve askerlik vazifesi ile alakası ele alınmaktadır. Gayrimüslimlerle vatandaşlık bağı zimmet akdi ile kurulduğundan zimmet akdi tanıtılmaktadır. Sonrasında fıkıh kitaplarından faydalanılarak cizyenin takdir edilme yolu, tahakkuk vakti, mükellef, muaf, miktar, tahsil vakti, tahsil usulü, tahsildar, harcandığı yer ve mükellefiyetin sona ermesi gibi unsurlarından bahsedilmektedir.

İkinci bölümde, cizyenin pratikte nasıl tatbik edildiğinin görülmesi için mahkeme kayıtları, kanunnameler, arşiv vesikaları ve seyahatnamelerde cizyeye dair hükümler gözden geçirilmektedir. Şer'î esasların gözetilip gözetilmediği, örfi tanzimler yapılıp yapılmadığı araştırılmaktadır. Bunun yanında, cizyenin şer'î bir vergi ve büyük bir gelir kalemi olması sebebiyle diğer vergilerden ayrı tutulması, tahsili için ayrı bir teşkilat kurulması, mükelleflerin zulme uğramaması için ihtimam gösterilmesi, miktar tayinlerinde pazarlıklar yapılması, ihtilafların mahkemelerde çözülmesi, usulsüzlüklerde tahsildar ve mükelleflere cezalar verilmesinden bahsedilmektedir.

2. Kaynakların Değerlendirilmesi

Tarihte cizyeye benzer baş vergileri ve cizyenin tarihi ele alınırken tarih, vergi hukuku ve vergi tarihi kitapları kullanılmıştır. Cizyenin teorik esaslarından bahsedilen kısımlarda Osmanlı Devleti'nde hukukçuların müracaat ettiği fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Hanefî mezhebi esas olarak yürürlükte olduğu için Hanefi mezhebi görüşlerine ağırlık verilmiş, diğer mezheplerin görüşlerine zaman zaman değinilmiştir. Tefsir ve hadis kitapları da hukuki zemini anlamayı kolaylaştırması için kullanılmıştır. Osmanlı vergi hukukuna veya cizyeye dair modern devirde yazılmış müstakil çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bazı yazarları tanıtmak ve ıstılahları tarif etmek için TDV İslam Ansiklopedisi'ne, İbn Manzur, Ahterî, Mütercim Âsım Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmen'in lügat/kâmuslarına bakılmıştır.

Pratiğin görülebilmesi için cizyeye dair hükümlerin yer aldığı mahkeme kayıtları, kanunnameler, arşiv vesikaları ve seyahatnameler gözden geçirilmiştir. Mahkeme kayıtları için daha ziyade İSAM'ın İstanbul Kadı Sicilleri Projesi kullanılmıştır. Projeye atıf yaparken kısaca projenin adı, cildi, sicilin bulunduğu yer, sicil numarası, orijinal sayfa-varak numarası, projedeki sayfa numarası ve hüküm numarasına yer verilmiştir. Örn: İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 23, Hasköy, Sic. 5, v.157/2, (s. 227, H. 284). Kanunnameler için Ahmed Akgündüz, Halil İnalcık ve Ömer L. Barkan'ın eserlerinden, arşiv vesikaları için Devlet Arşivleri'nden ve seyahatnameler için basılı eserlerden faydalanılmıştır.

3. Tezde Takip Edilen Metot

Çalışmaya, tarihte cizyeye benzeyen vergilerin tespit edilmesiyle başlanmıştır. Devamında cizyenin doğuşundan ve tarifinden bahsedilmiştir. Hükümlerinin nasıl yerleştiği ve diğer vergilerden farkı gözden geçirildikten sonra hukuki zemini olan zimmet akdi ele alınmıştır. Cizyeye ait teorik hukuki esasların sistematik bir tasnifi yapılarak fıkıh kitaplarındaki cizye hükümleri tasnif edilmiş başlıklar altında toplanmıştır. Teorik hükümler için Osmanlı Devleti'nde resmi mezhep olan Hanefi mezhebi esas alınmış, diğer mezheplerin görüşleri zaman zaman araştırılmıştır. Cizyenin pratikte nasıl tatbik edildiğini görmek için de benzer bir tasnif yapılmış ve mahkeme kayıtları, kanunnameler, arşiv vesikaları ve seyahatnameler gözden geçirilmiştir. Elde edilen bilgiler modern vergi hukuku terimlerinden faydalanılarak derli toplu bir şekilde ortaya konmuştur.

Kullanılan eserlerin büyük kısmı İSAM kütüphanesinden temin edilmiştir. Ayrıca Yazma Eserler Kurumu'nun eserlerinden (https://portal.yek.gov.tr/main/), İSAM'ın hazırladığı 100 ciltlik kadı sicillerinden (http://www.kadisicilleri.org) ve Devlet Arşivleri'ndeki vesikalardan (https://katalog.devletarsivleri.gov.tr) faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKUNDA CİZYENİN TEORİK ESASLARI

A. Cizyenin Üzerine Kurulduğu Hukuki Zemin

1. Tarif

1.1. Tarihte Cizyeye Benzer Vergiler ve Cizyenin Doğuşu

Vatandaşlık (tabiiyet), devletle kişi arasında karşılıklı hak ve mükellefiyetleri tespit eden hukuki bağdır. Bu bağ, devletin vatandaşa mükellefiyet yükleyebilmesine ve vatandaşın devletten talepte bulunabilmesine imkan verir[1]. Vatandaş üzerindeki mükellefiyetlerden biri de vergidir. Vergi; kelime olarak veriş, atiyye, ihsan ve maliye ıstılahında hazineye verilen yük manasına gelir[2]. En geniş tabirle ise; mâlî, zorunlu, belli kaidelere göre alınan, kamu menfaatine tahsis edilen ve kişilerin cemiyette bir gruba dahil olmaları sebebiyle kendilerinden tahsil edilen bedeldir[3].

Vergilendirme hakkı devlete aittir. Devlet, ülkesi üzerindeki hakimiyetine dayanarak vatandaşından vergi alır. Hakimiyetini sürdürebilmesi için mali kaynağa ihtiyacı vardır[4]. Vatandaşlar da vergi vermeleri karşılığında devletin temin ettiği birtakım haklardan ve menfaatlerden, en azından emniyet hizmetinden faydalanırlar. Devletin birtakım harcamaları yapması ve emniyeti temin etmesi için mali kaynağa ihtiyacı vardır. Zira başta askeri harcamalar olmak üzere vatandaşları için masraf yapmaktadır[5]. Bu sebeple devlet, tarih boyunca farklı isimlerde vergiler almıştır. Bunlardan biri de baş vergisidir. Baş vergisi, vatandaşlar tarafından, devlete ait topraklarda yaşamak ile beraber din, can ve mal emniyetinin sağlanması karşılığında, ekonomik faaliyetten bağımsız olarak verilmektedir. Bu vergiye İngilizce'de poll tax, Türkçe'de baş vergisi, harac veya cizye ismi verilmektedir. Tarihte farklı isimlerle ve farklı esaslarla var olagelmiştir.

Osmanlı tarihçisi Nişancızâde (v. 1621), cizye isimli verginin ilk defa antik çağda Hz. Musa tarafından M.E. XIII. asırda tatbik olunduğunu ve yedi yıl tahsil edildiğini nakletmektedir[6]. Eski Mısırlıların ve Babillilerin, vatandaşlarını baş vergisiyle mükellef tuttukları ve bu verginin devlete gelir

[1] Rona Aybay, Nimet Özbek, Gizem Ersen Perçin, **Vatandaşlık Hukuku**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, s. 4.
[2] Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavâidi**, c. 2, Dersaâdet: Kanaat Matbaası, 1330, s. 58.
[3] Ateş Oktar, **Vergi Hukuku**, İstanbul: Türkmen Kitabevi, 14. bsk, 2019, s. 2.
[4] Nami Çağan, **Vergilendirme Yetkisi**, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1982, s. 3-4.
[5] Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, 2. bsk, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020, s. 247.
[6] Nişancızâde, **Mir'at-ı Kâinât**, c. 2, Mısır: Bulak Matbaası, 1269, s. 159. Bunun toprak haracı olmak ihtimali vardır.

temin eden mühim bir kaynak olduğu söylenir[7]. Atina ve diğer Yunan site devletlerinde M.Ö. 500 civarlarında şehirde ikamet eden yabancılardan ve sonradan hürriyetine kavuşmuş kişilerden baş vergisi alındığı bilinmektedir[8]. Aynı zamanlarda Atina Yunanlıları, Fenike hücumlarından kurtarılmalarına karşılık Küçük Asya sahillerindeki halk üzerine baş vergisi koymuştur[9]. Çin'de ise M.Ö. 80 civarlarında köylüler, arazi ve mülkiyet vergilerinden başka bir de baş vergisi vermekle mükellef idiler[10].

Roma'nın ilk devirlerinden itibaren araziden alınan vergi manasındaki *capitatio terrania* ile canlı bir varlık olmaları itibarıyla şahıslardan alınan baş vergisi olan *capitatio humana* birbirinden ayrı idi. Herhangi bir arazide çalışan insan ve işçilerin baş vergisini, bunları çalıştıran arazi sahibi ödemekteydi. Zamanla bu vergi kolektif bir mahiyet kazanmıştır. Hatta bu sebeple çalıştırmak için çok sayıda insan temin etmek daha kolay olmuştur[11].

Roma'nın Krallık devrinde *tributum in capita* isimli bir çeşit esaret vergisinin varlığı bilinmektedir. Cumhuriyet devrinde *tributum* adıyla ordunun ihtiyaçlarını, askerlerin maaşlarını temin etmek ve surları tamir için kullanmak gibi maksatlarla Roma vatandaşlarından alınan bir vergi mevcuttur. Bu devirde birkaç çeşit tributum olmakla beraber *tributum ex censu*, askerlik hizmeti ile yakın alakası yönüyle dikkate değerdir. Servius Tullius devrinde Roma halkı arazileri ve servetleri esas alınarak beş sınıfa ayrılmış ve buna göre devlet harcamalarına katılmaları için vergilendirilmiştir. Bu sınıflardan birine giremeyen zanaatkâr, tacir ve fakirler ise baş olarak hesaba katılmaktadır. Askerlik ile mükellef olmalarıyla beraber, masraflarını devlet karşılamaktadır[12]. Roma İmparatorluğu'nun Fransa topraklarını fethiyle buradaki halktan kişi başı dokuz ila on beş lira arasında bir baş vergisi tahsil ettiği bilinmektedir[13].

Roma'da *tributum* isimli baş vergisinin on dört ile altmış beş yaş arasındaki erkekler ve on iki ile altmış beş yaş arasındaki kadınlardan tahsil edildiği, çocuklardan, yaşlılardan ve evlenmemiş

[7] Özhan Uluatam ve Yaşar Methibay, **Vergi Hukuku**, Ankara: İmaj Yayıncılık, 1999, s. 18.
[8] David F. Burg, **A World History of Tax Rebellions**, New York: Routledge, 2004, s. 10.
[9] Corci Zeydan, **Medeniyet-i İslamiye Tarihi**, trc. Zeki Megamiz, c. 1, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1328, s. 199; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1, İstanbul: MEB, 1971, s. 299; Ziauddin Ahmad, "The Concept of Jizya in Early Islam", **Islamic Studies**, vol. 14, no. 4, 1975, p. 294.
[10] Burg, s. 17.
[11] Henry Laufenburger, **Vergiler ve Tarihi**, trc. Ragıp Hanyal, Ankara: Kardeş Matbaası, 1964, s. 34-35.
[12] Duygu Özer Sarıtaş, **Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi**, İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2012, s. 62-66; Ayrıca Herodotos'a göre Ahamenidler, Darius zamanında (M.Ö. 521-486) kontrol ettiği diğer memleketlerin tamamından vergi alıyordu. Ancak İran coğrafyasının kendisinden almıyordu. Bu da Roma'daki tributum in capita adlı esaret vergisi benzeri bir vergiyi akla getirmektedir. Herodotos, **Tarih**, trc. Müntekim Ökmen, İstanbul: İBKY, 2023, s. 261
[13] Zeydan, c. 1, s. 199; Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**, c. 4, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1969, s. 101. Bu miktar, İslam hukukundaki cizyenin yedi katıdır.

kadınlardan ise tahsil edilmediği bilinmektedir[14]. Suriye[15] ve Mısır'ın[16] Müslümanlarca fethinden hemen önce dahi bu coğrafyalarda baş vergisinin Roma'dan kalan usullerle tahsil edildiği bilinmektedir.

Orta çağda Sasaniler'de de baş vergisi tahsil edilmiştir. Bilhassa Kisra Nûşirevan'ın (531-579) reformları ile bu verginin esasları iyice teşekkül etmiştir. Yirmi ile elli yaş arasındaki erkeklere, iktisadi statülerine göre yıllık on iki, sekiz, altı ve dört dirhem gibi miktarlarda vergiler konulmuştur. Soylular, askerler, rahipler, devlet başkanının hizmetinde bulunanlar ise vergiden muaf tutulmuştur[17].

İngiltere'de 14. asırda Kral II. Richard devrinde beş poundluk baş vergisi mükellefiyeti vardır. Bu vergi yüzünden Kent köyünden çıkan lider Wat Tyler ve köylülerce büyük bir isyan meydana getirilmiştir[18]. Fransa'da 16. asırda zümreye göre tasnif edilen tebaadan servetlerine göre tahsil edilen *capitation* isimli bir baş vergisi mevcuttur[19]. Sonraki asırlarda da bu vergi, bazı esasları değişmekle beraber tahsil edilegelmiştir[20].

İslam hukukunda da baş vergisi olarak adlandırılabilecek bir vergi görülmektedir ve şer'î vergiler arasındadır. Şer'î vergiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun da aslî vergilerinden olmuştur.

Birçok şer'î vergi türü vardır ve bunlardan kimisi Müslümanlardan, kimisi gayrimüslimlerden tahsil edilir. İslâmiyetin Mekke devrinde Müslümanlar için sadaka vermek gibi birtakım mali mükellefiyetlerden bahsedilebilirse de, henüz müesseseleşen ve devlet tarafından toplanan bir vergiden bahsetmek mümkün değildir[21]. Bir müessese olarak zekat, nisabı, mevzuu, nisbeti, vücûb ve eda şartlarıyla Medine devrinde, hicretin ikinci senesinde farz kılınmıştır.[22] Hz. Peygamber Medine'de,

---

[14] İbrahim Fazıl Pelin, "Verginin Tarihsel Evrimi ve Batı ile Doğu Arasında Bu Hususta Muvazilik", **İÜHF Mecmuası**, sy. 4, 1935, s. 402; Daniel Clement Dennett, **Conversion and the Poll Tax in Early Islam**, Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, 2000, Reprint of original ed.: Cambridge: Harvard University Press, 1950, s. 53.

[15] Dennett, s. 53.

[16] Cemal Abdulhâdî, **Fethu Mısr**, Kahire: Dâru't-Tevzi ve'n-Neşri'l-İslâmî, 1999, s. 15.

[17] Dennett, s. 15; M. Ziyâeddin er-Reyyis, **el-Harâc ve'n-Nüzumü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye**, Kahire: Darulmaarif, 1969, s. 85; Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2006, s. 149; Abdülkerim Zeydan, İran'da yüksek devlet ricalinin, asillerin ve askerlerin gezitten (baş vergisinden) muaf tutulmasını, bu makamlara sahip olan Müslümanların cizye mükellefi olmayışına benzetir. Zeydan, c. 1, s. 199.

[18] Coşkun Can Aktan vd., **Vergi, Zulüm ve İsyan**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002, s. 159; 20. asır İngiltere'sinde, 1990 yılında emlak vergisi yerine ve ondan daha yüksek miktarda olan, resmi ismi community charge olan bir baş vergisi ikame edilmiştir. Halk, muhalefet ve bir kısım bakanlar bu vergiye poll tax ismini vermiş ve bu isim meşhur olmuştur. Çıkarılan vergi üzerine ülkede çeşitli protestolar olmuş, protestoların çoğu "Baş Vergisi Aleyhtarları Birliği" (All Britain Anti-Poll Tax Federation) tarafından tertip edilmiştir. Karşılaşılan protestolar sebebiyle hükümet zora girmiş, başbakan Margaret Thatcher istifa etmiş ve 1993 yılında bu vergi ilga edilmiştir. Aktan vd., s. 165-166; Bkz. Muhammet Kösecik, "Baş Vergisi'nin Başbakan Thatcher'ın İstifasındaki Rolü", Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, c. 2, sy. 1, 2000, s. 201-217.

[19] Gamze Yıldız Şeren, "On Altıncı Yüzyılda Vergiye Karşı Direniş ve İsyanlar – IV", **İlkesiz Vergilere Tepkiler Vergi İsyanları**, ed. Özgür Saraç ve Gamze Yıldız Şeren, İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2022, s. 159.

[20] Laufenburger, s. 42.

[21] Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Ankara: AÜİF Yayınları, 1963, s. 19-20.

[22] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr**, c. 2, Mısır, 1272, s. 2; Soner Duman, "Hz. Peygamber (s. a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât", **International Journal of Islamic Economics and Finance Studies**, 2018, c. 4, s. 2, s. 57-78; Yusuf el-Karadâvî, **Fıkhü'z-Zekat**, Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1393, c.1, s. 61.

ödenecek bazı külfetler olduğunu ashabına şifahi olarak bildirmekte ve Arap yarımadasının çeşitli yerlerine yazılı talimatlar göndermekteydi[23]. Madenlerden beşte bir nisbetinde vergi alınması[24], yerde bulunan ve sahibi belli olmayan lukatanın hazineye teslimi[25] ve define vergisi olan rikaz, hadis-i şerifler yoluyla bilinmektedir[26].

Gayrimüslimlerle alakalı vergi hükümlerine ise tamamıyla Medine devrinde rastlanır. Gayrimüslimlerden alınacak toprak vergisinin ilk esasları Medine devrinde nass ile ortaya çıkmış ve bu vergi bilhassa Hz. Ömer devrinde müesseseleşmiştir[27]. Gayrimüslimlerden alınan vergilerden bir diğeri gümrük öşrüdür. Medine pazarına harbî gayrimüslimler tarafından muhtelif yerlerden getirilen ticari eşyalardan mütekabiliyet esasına göre öşr adıyla onda birlik bir gümrük vergisi alındığı birçok kabileyle akdedilen muahedelerden bilinmektedir[28].

İslâm-Osmanlı vergi hukukundaki birçok vergi çeşidinden biri de cizyedir. Ana hatlarıyla cizye, devlete ait topraklarda yaşamak ile beraber din, can ve mal emniyetinin sağlanması karşılığında gayrimüslim vatandaşlar (teba) tarafından devlete ödenen bir vergidir. Bunun karşılığında askerlik yapmazlar. Kendi din ve milletine ait olandan farklı bir hukuk sisteminde vatandaş olmayı kabul eden kişilerin verdiği baş vergisi şeklinde ele almak da mümkündür.

Gayrimüslimlerden tahsil edilecek cizye, Medine devrinde nâzil olan Tevbe sûresinin 29. âyet-i kerimesinde bildirilmektedir[29]: "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyen kimselerle, küçüklük içinde kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın" buyrulmaktadır. Gayrimüslimlerden cizye alınmasının meşruiyeti bu âyet-i kerimeye dayanır.

[23] Tuğ, s. 60.
[24] Buhârî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, c. 2, Zekat, 66, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1296, s. 126.
[25] Ebû Davud, **es-Sünen**, Lukata, 1, c. 1, Mısır: Matbaa-i Kastaliye, 1280, s. 171; Bilmen, c. 7, s. 250-251.
[26] Buhârî, Zekat, 67, c. 2, s. 126; fıtır sadakasının vâcibiyeti ve kurbanlardan fakirlere dağıtılacak hisseler oluşu da vergiye yakın müesseseler olarak düşünülebilir. Buhârî, Sadaka-i Fıtr, 1, c. 2, s. 126; Edahi, 16, c. 6, s. 227.
[27] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, Kahire: Mektebetü't-Ticâriyeti'l-Kübrâ, 1353, s. 22; Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, Mısır: Bulak Matbaası, 1302, s. 13.
[28] Ebû Ubeyd, s. 529; Ebû Yusuf, s. 77; Tuğ, s. 62.
[29] Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, trc. Mehmet Keskin, c. 6, Ankara: İtisam Yayınları, 2018, s. 432.

1.2. Cizye Tabiri

1.2.1. Ceza ve Bedel

Cizye kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçen Arapça bir kelimedir. Yaygın kanaate göre Arapça'daki "ceza" ve "kaza" kelimelerinden gelmektedir[30]. Ayrıca ceza kelimesinin, Arapça gramer kaideleri çerçevesinde, tıpkı oturma manasındaki "cilse" kelimesi gibi "fi'le" vezninde çekilerek cizye haline geldiği görüşü vardır[31]. Ancak ceza kelimesinden geldiği esas olarak kabul edilmektedir. Ceza kelimesi Arapça'da mükafat ve karşılık (bedel) manalarına gelmektedir. Sevabın karşılığı için ceza kelimesi kullanılabileceği gibi günahın karşılığı için de ceza kelimesi kullanılabilir[32]. Cizyenin, "cüz" kelimesiyle bağı olduğu da ileri sürmektedir. Bu görüşe göre cizye, zimmet ehli tarafından ödenen bir mal cüz'ü (parçası) olduğu için bu ismi almış olabilir[33].

Cizye kelimesinin kökünün Arapça olmadığı hakkında bir görüş de vardır. Görüşün kaynağı olarak İslamiyetin zuhurundan evvel Arap yarımadasında Asurluların, Romalıların ve İranlıların mağluplardan baş vergisi tahsil ettikleri öne sürülmüştür. Ayrıca, Arami dilinde mevcut bulunan "gesith" kelimesinin baş vergisi manasında kullanılmasıyla birlikte yazılış ve telaffuz yönüyle cizye kelimesine benzemesi de bu görüşe destek olarak sunulmaktadır. Ancak Arapça ile Aramca'nın aynı kökten geldiği düşünüldüğünde bunun normal olduğu anlaşılır. Ayrıca, Farsça'da "gizyet"[34] adlı bir kelime bulunduğu ve bu kelimenin bozularak Arapça'da cizye kelimesi haline geldiğine dair bir görüş mevcuttur[35].

İslam vergi hukuku yönüyle düşünüldüğünde ise cizye, Müslümanların koruması altında olan ve Müslümanların lehine ve aleyhine birçok hakka sahip olan gayrimüslim vatandaşlardan, "nail oldukları nimetlere ve salâhiyetlere bir nevi karşılık" olarak alınan vergi olarak görülmektedir. Bu sebeple ceza kelimesiyle irtibatlı olarak cizye ismini almıştır[36]. Tefsir âlimi İbn-i Esir (v. 1210), cizyeyi, ehl-i kitapla üzerinde zimmet akdi kurulan mal olarak tarif eder. Malikî hukukçu İbn Arafe (v. 1401) ise,

---

[30] Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, c. 1, İstanbul: TYEK, 2013, s. 945; Elmalılı, cizye âyet-i kerimesinin tefsirinde kelimenin "borcunu ödedi" manasına gelen "cezâ deynehu" fiilinden bir nevi borç ödeyişi ifade ettiğini ve gayrimüslim vatandaşın vatandaş olması karşılığında vereceği vergi olarak düşünüleceğini, hayat ve hürriyetinin korunması mukabilinde zimmetine gerekeceğini söyler. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya, c. 3, İstanbul: TYEK, 2022, s. 348.

[31] Cüveynî, **Nihayetü'l-Matlab fi Dirayeti'l-Mezheb**, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib, c. 18, Beyrut: Darü'l-Minhac, 1428, s. 7.

[32] Bilmen, c. 4, s. 74.

[33] Zemahşerî, **el-Keşşâf**, trc. Muhammed Coşkun vd., c. 3, İstanbul: TYEK, 2017, s. 58.

[34] Bu kelimenin Farsça "gazit" olduğu da ileri sürülür. Numani, bu kelimenin İslamiyet'in gelişinden önce aynı manasıyla Arabistan'da bilinmekte olduğu ve Farsça orijinli olduğu kanaatindedir. Nuşirevan bunu sistematik hale getiren ilk kişidir. Shibli Nomani, **Jizya: Capitation Tax**, Patna : Khuda Bakhsh Oriental Public Library, 1995, s. 4.

[35] Mütercim Âsım Efendi, c. 1, s. 945.

[36] Bilmen, c. 4, s. 74.

İslam hükmü altında yaşayan gayrimüslimlerin vermesi gereken mal olduğunu söyler[37]. Cizye ile harp durur. Gayrimüslimler artık köle haline getirilemez[38]. Artık düşman olarak görülmezler. Kendileriyle vatandaşlık bağı kurulur. Burada "karşılık olma" ve "bedel" manası vardır.

Bazı kaynaklarda ise ceza kelimesinin hem sevabın hem günahın karşılığı olarak kullanıldığına işaret vardır. Cizye ve zimmet akdi, müslümanlara sağladıkları menfaat karşılığında gayrimüslimleri inançları ile başbaşa bırakma ve canlarını koruma manası etrafında düşünülmektedir. Bununla beraber gayrimüslimlerin küfürlerine (İslam dışı inançlarına) karşı ceza (ukubat) ve müslümanlar karşısındaki küçüklüklerini bildirme manalarında kullanıldığı da görülür[39]. Fukahanın ekseri ve Hanefiler bu görüştedir. Bir kısmı ise himaye bedeli olarak görür[40]. Ayrıca gayrimüslimler, Müslümanlara ödemede bulunarak iktisadi olarak onlardan zayıf bir pozisyona düşmektedir. Bu pozisyona düşmenin bir nevi ceza olarak düşünülmüş olması mümkündür.

Meseleye farklı bir yerden bakan tefsir âlimi Fahreddin Râzî'ye (v. 1210) göre cizyeden maksat, gayrimüslimlerin cizye verdiği zaman içinde İslam'ın güzelliklerine ve onun delillerinin kuvvetine vâkıf olmasıdır. Böylece küfürden imana geçmesi ümidiyle ona hayat hakkı verilip mühlet tanınmaktadır. Bu mühlet içinde kişi cizye vermekteki zilleti de tadar. Vergi veren pozisyonunda olmak küçüklüktür. Ancak insan tabiatı küçüklüğü sevmez. Güçlü ve büyük olana içten içe hayranlık duyar. Bu sebeple, güçlü pozisyonda olan İslamiyet'e meyletme ihtimali vardır. Kendisine zaman verilen gayrimüslim, İslam'ın izzetini ve gücünü müşahede edip küfürdeki zilleti gördüğü takdirde bu hal onu İslam'a geçmeye sevkedebilecektir[41].

Lügatte, "ehli zimmetin darülislamda yaşamaya karar kılmalarının cezası olarak verdikleri mal" şeklinde bir ifadeye de rastlanır[42]. Burada cizyenin ceza olarak ele alınmasıyla, karşılık-ivaz manasında kullanıldığı düşünebileceği gibi bir suça karşılık olan cezai müeyyide manasında kullanıldığı da düşünülebilir. Ancak ivaz olarak düşünmek daha isabetli görünmektedir. Nitekim gayrimüslimler cizye vermeleri karşılığında askerlik yapmakla mükellef tutulmazlar. Orduya yardım eden gayrimüslimler ise

[37] Abdülkerim Zeydan, **Ahkâmü'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'menin fi Dari'l-İslâm**, Bağdad: Mektebetü'l-Kuds, 1402, s. 138.
[38] İbn Kayyım el-Cevziyye, **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekrî ve Şakir b. Tevfik el-Ârurî, c. 1, Demmam: Ramadiy li'n-Neşr, 1418, s. 106.
[39] Serahsî, **el-Mebsût**, c. 10, Mısır: Matbaa-i Saadet, 1324, s. 118; İbn Âbidîn, c. 3, s. 267.
[40] Zeydan, s. 146.
[41] Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, c. 3, Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdai Efendi, 1287, s. 435.
[42] Mustafa Muslihuddin el-Karahisari, **Ahteri-i Kebir**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1321, s. 258.

cizyeden muaf tutulurlar[43]. Müslümanların, bir şehrin işgal edilmesi sebebiyle düşmandan koruyamadıkları gayrimüslimlere cizyelerini iade ettiği bilinmektedir[44].

1.2.2. Askerlik Yerine Bedel

Cihad bir ibadettir ve Müslüman erkeklerin askerlik mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyet farz-ı kifaye kabilindendir. Müslümanların bir kısmı bunu yerine getirirse diğerlerinin ayrıca yerine getirmesine gerek kalmaz. Çocuklar, kadınlar, köleler ve savaşmaktan aciz kimseler mükellef değildir. Ancak memleketin istilaya uğraması gibi zaruri hallerde eli silah tutan herkese cihad etmek farz olur[45]. Ayrıca Müslümanlar, askerlik vazifelerine ek olarak zekat verirler. Zekat da cizye gibi verilmesi mecburi olan bir mali külfettir[46]. Gayrimüslimler zekat vermez. Cihad ibadetiyle de mükellef değildirler. İleride ele alınacağı üzere cizyeyle mükellef olan gayrimüslimler eli silah tutan kişilerdir.

Müslüman olup da cihad etme mükellefiyeti olan kişiler (hür, erkek, baliğ) ile cizye mükellefi olan gayrimüslim kişiler (hür, erkek baliğ) aynı ehliyet statüsündeki kişilerdir. Ancak eli silah tutan her Müslümanın askerlik yapmak zorunda olmadığı, buna mukabil eli silah tutan her gayrimüslimin cizye vermesi gerektiği de dikkate alınmalıdır. Bu sebeple cizyenin bir nevi hakimiyet sembolü olarak görülme ihtimali de akla gelmektedir.

Iraklı Abdülkerim Zeydan'a (v. 2014) göre cizye, bir çeşit ceza değildir. Zimmet akdi ile beraber darülislam vatandaşı haline gelen zimmîlerin, darülislama yardımları için verdikleri bedeldir. Çünkü onların Müslümanlar gibi harpte ülkeye yardım etmeleri gerekir. Ancak düşmana meyletme ihtimalleri sebebiyle harbe katılamayacakları için kendilerinden bedel alınır. Harbe katılamayacak olan kör, yaşlı, kötürümlerden alınmaz. Cizye bir çeşit ceza olsaydı herkesten alınması gerekirdi[47].

Cizyeyi anakronizme düşmeden, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi sistemi içinde ele almak gerekmektedir. Şer'î bir vergi ve emir olmasının yanında, varlık sebebi hakkında akla dayalı açıklamalar

---

[43] Malikiler dışında üç mezhep, zaruret hali olmasıyla harp esnasında bazı şartlar dahilinde gayrimüslimlerden yardım istenebileceği ve gayrimüslimlerin orduya dahil edilebilecekleri kanaatindedir. Ahmet Yaman, **İslam Devletler Hukukunda Savaş**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 120. Hanefilere göre yaptıkları şey cihad olmadığı ve dini bir mana taşımadığı için hükümdar bunlara ödül olarak mal vaad edip verebilir. Umumi seferberlik gibi bir zaruret hali olup da zimmîlerin zorla harbe götürülmeleri halinde ise hükümdarın kendilerine mal vermesi veya cizyelerini kaldırması gerekir. Serahsî, **Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr**, c. 3, Kahire: Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971, s. 896, n. 1604.

[44] Nomani, s. 12. Bkz. Ebû Yusuf, s. 81.

[45] İbn Âbidîn, c. 3, s. 220-221; Osmanlı Devleti'nin klasik devrinde, tüm Müslüman erkeklere askerlik mükellefiyeti yüklenmesi şeklinde modern bir zorunlu askerlik hizmeti yoktu. Eyalet ve merkez teşkilatı vardı. Tımar sistemi vardı. Ekrem Buğra Ekinci, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2024, s. 182-183. Kendisinden askerlik yapması beklenen Müslümanlar çeşitli hallerde bedel vererek askerden muaf tutulabiliyordu. Tabakoğlu, s. 435; Halime Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990, s. 24. Tanzimat devrinde bir nevi zorunlu askerlik hizmeti getirilmiştir. Bu devirde ihtiyaca göre kura ile asker alınırdı. Yine bedel vererek askere gitmemek mümkündü. Ekinci, s. 357.

[46] Bilmen, c. 4, s. 78; Buhari, Zekat, 1. Hz. Ebubekir'in zekatı vermeyenlerle harp edeceği hakkındaki beyanı hatırlanmalıdır.

[47] Zeydan, s. 143, 146.

yapılabilir. Devlet, zimmet akdinin yüklediği mükellefiyetle gayrimüslim vatandaşlarını korumak için ordu beslemek, istihbarat sağlamak ve duvarlar inşa etmek gibi emniyet tedbirleri alıp masraf yapar. Devletin Müslüman vatandaşları da ülke müdafaasına bilfiil katılır ve askerlik yaparlar. Ancak gayrimüslim vatandaşların, Müslüman devletin bayrağı altında, aynı dinden olmadıkları Müslümanların safında, muhtemelen kendi dinlerinden olan düşmanlara karşı savaşmaları beklenmez. Aynı dinden oldukları düşmana meyletmeleri de mümkündür.

Müslüman vatandaşları İslam bayrağı altında savaşmaya sevkedecek, zorluklar yaşandığında onlara güç verecek mahiyette bir cihad fikri vardır. Gayrimüslim vatandaşlar için bu fikir yoktur. Bununla beraber, askere alınmaları halinde büyük problemler yaşanabilir. Kendilerine rütbe verilebilecektir. Yüksek rütbelere gelenlerin teşkilatlanıp idareyi ele geçirme ihtimali vardır. Zira silaha sahip olmak güce sahip olmak demektir. Müslümanların hakim olduğu bir devlette bu istenmeyecektir. Ayrıca ordu içinde de problem çıkabilir. Hiyerarşi çerçevesinde Müslüman askerin gayrimüslim askerden, gayrimüslim askerin de Müslüman askerden emir almaktan imtina etmesi mümkündür[48].

Sayılanların tamamı göz önüne alındığında cizyenin vatandaşlık ve vergi hukuku sahasında bir zemine sahip olduğu, askerlik vazifesi ile de sıkı bir irtibatı bulunduğu, en ehemmiyetlisi, Müslümanların gayrimüslimler üzerindeki siyasi hakimiyetine dair bir sembol teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

1.2.3. Cizyenin Meşruluğu ve Farziyeti

İleride görüleceği üzere cizyenin meşruiyeti kitap ve sünnetle sabittir. Fıkıh kitaplarında gayrimüslimlerin cizyeyle mükellef olup olmadığı hususunda "cizyenin onlara vâcip olduğu" ibareleri kullanılmaktadır[49]. Cizye, gayrimüslimlerin İslam devletiyle vatandaşlık bağını kuran zimmet akdinin rüknüdür. Cizye ile harp hali sona ermektedir. Kendilerine vatandaş olarak can, mal ve din emniyeti cizye ve zimmet akdi ile temin edilir. Cizye vermeyi kabul etmeksizin gayrimüslimlerin zimmî (vatandaş) olması mümkün değildir. Zimmet akdi başlığında bu husus izah edilecektir.

Osmanlı maliyecilerinden olan ve maliyecilerin kullanımı için bir eser kaleme alan Süleyman Sûdî Efendi'ye (v. 1896) göre cizye; tıpkı zekat, öşür ve harac gibi kitap, sünnet ve icma-yı ümmet ile talep edilmesi ve tahsil edilmesi sabit olan bir mali mükellefiyettir. İfa edilmesi mecburidir ve bu hususta gevşeklik göstermemek gerekir[50]. Anlaşılmaktadır ki zimmîlerin cizye ödeme mecburiyeti vardır.

[48] Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 114-115.

[49] Halebî, **Mülteka'l-Ebhur**, İstanbul: Ali Efendi Matbaası, 1288, s. 94; Maverdî, **el- Ahkâmü's-Sultaniyye**, Mısır: Matbaatü's-Saade, 1327, s. 127; İbn Hacer el-Askalani, **Bulûğu'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selamet Yolları**, trc. Ahmed Davudoğlu, c. 4, İstanbul: Sönmez Neşriyat, ts., s. 148; İbn Âbidîn, c. 3, s. 267; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 3, s. 82.

[50] Süleyman Sûdî, **Defter-i Muktesıd**, c. 1, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307, s. 23.

Devletin de bunu tahsil etme vazifesi vardır. Ancak, ileride görüleceği üzere bazı hallerde cizyeden muaf olmak mümkündür.

Modern devirde, Müslümanların eskiye göre daha zayıf oldukları bir devirde yaşamış bazı yazarlar cizyenin farziyeti üzerinde durmuştur. Abdülkerim Zeydan'a göre günümüzde gayrimüslimler Müslümanlarla beraber ülke müdafaasına katıldığı için cizye vermelerine gerek yoktur. Müdafaa hizmetinin fiilen askerlik yapmak şeklinde olması da gerekmez. Farklı bazı hizmetlerde bulunabilirler. Ona göre başta cizye onlara vacip olur, sonra bu hizmeti üstlenmekle düşer. Ya da baştan itibaren hiç vacip olmaz. Irak'ta hal böyledir[51]. İslam hukuku disiplininde eserleri olan Suriye'li âlim Vehbe Zuhaylî (v. 2015), Pakistan'lı hukukçu Muhammed Hamidullah (v. 2002) ve Mısırlı Yusuf el-Karadâvî (v. 2022) de benzer fikirdedir[52]. Sayılan yazarların fikirleri ele alınırken modern zorunlu askerlik konseptini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

1.2.4. Cizye ve Harac Kelimelerinin Birbiri Yerine Kullanılması

Cizyenin geniş olarak vergi yerine veya topraktan alınan vergi, ehl-i zimmetten alınan şey veya ehl-i zimmetin elinde bulunan toprağı üzerine konulan şey gibi manalarda kullanıldığı görülmektedir. Bazı yerlerde cizye kelimesi yerine harac kelimesi kullanılmaktadır. Nitekim lügatte ehl-i zimmet üzerinde tahakkuk eden *harâcü'l-arz* ve *harâcü'r-re's* gibi toprak ve baş vergisi şeklinde kullanımlar mevcuttur[53].

Medine devrinde de baş vergisi karşılığı olarak harac kelimesinin cizye kelimesi yerine kullanıldığı görülmektedir[54]. Civar kavimlerle yapılan ahidnâmelerde *cizyetü'r-re's* isimli bir ödemeden bahsedildiği görülür[55].

İlerleyen devirlerde harac ve cizye ıstılahları birbirinden açık bir şekilde ayrılacaktır. Fıkıh kitaplarında toprak vergisi için harac, baş vergisi için cizye kullanılacaktır. Cizye, tek başına kullanıldığında baş vergisini ifade edecektir. Osmanlı klasik devrinde de bu ayrım devam edecektir.

---

[51] Zeydan, s. 157.

[52] Vehbe Zuhaylî, **Âsârü'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî: Dirâse Mukârene**, Dımeşk: Darülfikr, 1419, s. 699; Yusuf el-Karadâvî, **Gayri'l-müslimin fi'l-Müctemai'l-İslâmî**, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1413, s. 38-39; Hamza Abdülkerim Hammad, **el-Cizye fi Zılli'd-Düveli'l-İslamiyye el-Yevm**, 2019.

[53] İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, c. 14, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., s. 147.

[54] Mehmet Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2009, s. 194.

[55] Tuğ, s. 91-92.

1.3. Cizye Hükümlerinin Yerleşmesi

1.3.1. Asrı Saadet Devri

Cizyenin meşruluğu kitap, sünnet ve icma ile sabittir[56]. Cizyeye dair bu hükümler zamanla yerleşmiştir. Cizye âyetinin nâzil olmasına kadar, Medine devrinde civar kabilelere İslâm'a davet mektupları yazılmış, bunlarla dostluk ve yardım muahedeleri yapılmıştır. Mektuplarda ahid ve zimmet gibi birtakım ıstılahlardan bahsedilmekte ve bunlar daha ziyade bir çeşit himaye gibi ele alınmakta, Müslümanların tek bir el gibi oldukları ve ahidlerine bağlı oldukları vurgulanmakta, insanların zekat vermeleri istenmekte ve birlik-beraberlik ifadelerine rastlanmaktadır. Gayrimüslimlere ise cizye mevzu bahis olmaksızın zimmet hakkı tanındığı görülmektedir. Bu devirde cizye ile alakalı bir hükme rastlanmamaktadır[57]. Nitekim Medine'ye hicretten sonra şehirdeki gayrimüslim Arap ve Yahudilerle yapılmış anayasal vasıfta bir vesika ve muahede olan Medine vesikasında da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada nasıl ve hangi hükümlere tâbi olarak yaşayacakları tespit edilmiş, ancak gayrimüslimler üzerine herhangi bir mâli külfet, bilhassa cizye konulduğuna dair bir hükme yer verilmemiştir. Kimi yazarlar bu devirde cizyenin vaz' edilmemiş olmasını, henüz Müslümanların gayrimüslimler üzerine cizye koyacak kadar kuvvetlenmemiş olmasıyla izah eder[58].

Medine devrinde Müslümanlara gayrimüslimlerle harp etme izni verilmiştir. Hicri 9. yılda ise Tebük seferi esnasında cizye hususundaki esas âyet nâzil olmuştur[59]. Tevbe sûresinin 9. âyetinde "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyen kimselerle, küçüklük içinde kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın" buyrulmuş ve ehl-i kitaptan cizye alınması, kitaptan bir delile dayanmıştır[60]. Hemen bütün kaynaklarda, Tevbe sûresinin hicretin 9. yılında (m. 630-31) nâzil olduğunda ittifak vardır[61].

Cizye âyetinin nâzil olmasıyla beraber ehl-i kitaptan ilk defa cizye verenler hicretin 9. yılında Yemen'deki Necran Hristiyanları olmuştur[62]. Bundan sonra, Arabistan'ın kuzeyindeki Eyle, Ezrûh, Cerba, Dûmetü'l Cendel, Ezri'at ve Bahreyn halkı cizyeyle mükellef tutulmuştur[63]. Bazı yazarlar âyetin

---

[56] Zeydan, s. 138.
[57] Tuğ, s. 94-95; Ebû Ubeyd, s. 186.
[58] Ahmad, s. 295.
[59] İbn Kayyım, c. 1, s. 90.
[60] Ebû Ubeyd, s. 19.
[61] Cessâs, c. 6, s. 432; Ebû Ubeyd, s. 19; Zemahşerî, c. 3, s. 12; Fayda, s. 129.
[62] Belâzurî, **Fütûhü'l-Büldân**, Kahire: Matbaatü'l-Mevsua, 1319, s. 75; Kettânî, **et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye)**, thk. Abdullah el-Hâlidî, c. 1, Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts., s. 311; Ebû Ubeyd, s. 27, 33.
[63] Ebû Ubeyd, s. 27; Belâzurî, s. 42, 63, 66-70, 85, Fayda, s. 133-135.

nâzil olmasından önce devlete bağlanan gayrimüslim kabilelerden cizye alınmadığını söyler. Ulemadan bazılarına göre Hayber Yahudilerinden bu sebeple cizye alınmamıştır[64].

Âyet-i kerimenin nâzil olmasından sonra Hz. Peygamber, kabile reislerine ve hükümdarlara mektuplar yazmaya başlamış ve bunlarda cizye âyetinin hükmünü onlara bildirmiştir. Mektup yazılanlar arasında Umman kralı Esbeziyyîn ve Umman'daki Esed kabilesi, Yemen halkı, Bizans hükümdarı Heraklius, İran hükümdarı Kisrâ ve Habeş Necâşîsi gibi isimler mevcuttur.

Bu mektuplarda ortak olarak bildirilen bazı hususlar vardır. Öncelikle muhataplar İslâm'a/Müslüman olmaya davet edilmiştir. Müslüman olmaları halinde Müslümanlarla aynı haklara ve mükellefiyetlere sahip olacakları bildirilmiştir. Mesela namaz kılmaları ve zekat vermeleri istenmiştir. Müslüman olmamaları ve eski dinlerinde yaşamaya devam etmeleri halinde ise dinlerinden zorla döndürülmeyecekleri, ancak cizye vermeleri gerektiği bildirilmiştir[65]. Cizye veren kişiler zimmî statüsünde yaşayacaklardır. Hz. Peygamber, herhangi bir zimmîye zulmetmeyi ve taşıyamayacağı yük yüklemeyi yasaklamıştır[66].

Cizyenin miktarı ile alakalı esaslar da Hz. Peygamber devrinde tesis edilmeye başlanmıştır. Tebük seferi sırasında Eyle halkından büluğa ermiş her erkekten yıllık bir dinar cizye alınması şartıyla anlaşılmıştır. Ezruh halkıyla yılda yüz dinar vermeleri karşılığında anlaşma yapılmıştır[67]. Hz. Peygamber, Kisra'nın Hecer'deki halkına elçi göndermiş, onları İslam'a davet etmiş, ancak İslam'ı kabul etmemeleri neticesinde kendilerinden büluğa ermiş her erkek başına 1 dinar cizye koymuştur[68]. Tebâle ve Cûreş halkı ile de harp yapılmaksızın her erkekten bir dinar cizye almak üzere anlaşma yapılmıştır[69]. Yemen'e gönderilen Muaz b. Cebel, halktan büluğa ermiş her erkekten bir dinar veya bunun karşılığı maafir kumaşı toplamakla vazifelendirilmiştir[70]. Necran halkından elbise alındığı ve elçilerin masraflarının Necranlılara yüklendiği nakledilmektedir[71].

---

[64] İbn Kayyım, c. 1, s. 91; Yeniçeri, s. 33.

[65] Ebû Ubeyd, s. 20-23; Heraklius'a yazıldığı bildirilen mektup nüshalarından birinde Heraklius'un Müslüman olması veya cizye vermesi, ya da halkının Müslüman olmasını veya cizye vermesini engellememesi istenmiştir. Ebû Ubeyd, s. 22; Muhammed Hamidullah, **el-Vesaiku's-Siyasiyye**, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1405, s. 110, n. 27.

[66] Ebû Yusuf, s. 71.

[67] Belâzurî, s. 66.

[68] Belâzurî, s. 88.

[69] Belâzurî, s. 66.

[70] İbn Kesir, **İrşadü'l-Fakih ila Ma'rifeti Edilleti't-Tenbih**, thk. Behcet Yusuf Hamd Ebü't-Tayyib, c. 2, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416, s. 337; Ebû Yusuf, s. 73; Belâzurî, s. 78.

[71] Ebû Yusuf, s. 41.

O devirde bir dinar on iki dirheme denk gelmektedir[72]. Modern devirde eser kaleme alan bir kısım yazar, Halife Abdülmelik b. Mervan devrinde bir dinarın 4,25 gram ve bir dirhemin 2,975 gram olduğu kanaatindedir. Bilhassa dinara ait veznin Abbasi devrinde, 10. asra dek korunduğu düşünülür[73].

Bu devirde Hristiyan ve Yahudilerin dışında Hecer Mecusîlerinden de cizye alınmıştır[74]. Ayrıca Bahreyn halkının da Mecusî olduğu nakledilmektedir[75]. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında bu tatbikat devam etmiştir[76].

Hz. Peygamber devrinde cizye tahsil esaslarının şekillendiği görülür. Yılın iki ayrı vaktinde iki taksit şeklinde ödeme yapıldığı görülmektedir[77]. Bu devirde cizye tahsili için ayrı memurlar vazifelendirilmemiştir. Müslümanların zekatlarını toplayan memurlar, gayrimüslimlerden de cizye toplamıştır. Memurlar, bazen mükelleflerle kabile reisleri vasıtasıyla temasa geçerek cizyeyi toplamışlar, bazen de kabile reisleri cizyeyi kendileri toplayıp memurlara teslim etmişlerdir[78].

1.3.2. Raşit Halifeler Devri

Halife Hz. Ebubekir devrinde Halid b. Velid'in Irak'taki Hîre'ye ulaştığı, bura halkı ile savaşmadan sulh yaptığı, halka bir ahidname yazdığı ve üzerlerine cizye koyduğu bilinmektedir[79]. Halid b. Velid, burada yedi bin erkek saymış, bunlardan bin kişinin cizye mükellefi olamayacağını tespit etmiş ve kalan altı bin kişiye altmış bin dirhem cizye koymuştur[80]. Banikya ve Basma halkıyla akdedilen ahidnâmede halkın on bin dinar cizye vermeleri gerektiğinden bahsedilmektedir[81]. Hz. Ebubekir devrinde, Halid b. Velid'in fethiyle canlarının ve mallarının korunması karşılığında Şam civarındaki Busra halkına cizye vermeleri şart koşulmuştur[82].

---

[72] Tûrtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, haz. Said Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 404.

[73] Karadâvî, *Fıkhü'z-Zekat*, c. 1, s. 259; Erkal, s. 132; Andrew S. Ehrenkreutz, "Byzantine Tetartera and Islamic Dinars", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 1964, vol. 7, no. 2, p. 186.

[74] İbn Kesir, c. 2, s. 335; İbn Kayyım, c. 1, s. 81; Cessâs, c. 5, s. 301. Mecusilik, eski kaynaklarda umumiyetle Zerdüşt dini için kullanılan bir tabirdir. Bu dinin, kainatta hayrı ve şerri, fayda ve zararı aralarında taksim etmiş iki ilaha inandığı söylenir. Birine nur, diğerine zulmet denir. Farsça isimleri Yezdan ve Ehrimen'dir. Şehristânî, **Milel ve Nihal**, trc. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008, s. 211-212.

[75] Kettânî, c. 1, s. 311.

[76] Ebû Ubeyd, s. 31; Ebû Yusuf, s. 74.

[77] Ebû Yusuf, s. 41.

[78] Erkal, s. 249.

[79] Thomas Walker Arnold, **İntişâr-ı İslam Tarihi**, trc. Halil Halid, İstanbul: Yeni Matbaa, 1343, s. 54.

[80] Ebû Yusuf, s. 84; Fayda, s. 142; Ebû Yusuf, Hîre halkı cizyesinin dirhem veya dinardan hangisi esas alınarak konulduğunu bildirmemiştir. Erkal, Dennett ve Fayda, burada altmış bin dirhem cizyenin mevzu bahis olduğunu söylemektedir. Erkal, s. 244; Dennett, s. 16.

[81] Hamidullah, s. 383, n. 293.

[82] Belâzurî, s. 119.

Cizye esaslarının etraflıca teşekkülü daha ziyade Halife Hz. Ömer devrinde olmuştur. Bu devirde çok sayıda fetih ve dolayısıyla cizye tatbikatı görülmektedir[83]. Bilhassa cizyenin miktarı tayin edilmiş ve bu miktar Hanefî mezhebince de esas alınmıştır.

Halife Hz. Ömer devrinde gayrimüslimlerden tahsil edilecek mallar için, zekat tahsil eden memurlardan ayrı memurlar vazifelendirilmiştir[84]. Cizyenin tahsil vaktinde cizye mükelleflerinin tespiti için boyunlarına mühür asmaları gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca zimmîlerin kıyafetlerinde ve bindikleri hayvanlarda Müslümanlardan ayrılmaları istenmiştir[85]. Haraç ve cizye işlerine bakmak için kurulan haraç divanının temeli atılmıştır[86]. Cizye olarak nakit paranın yanı sıra, zirai mahsüller de ödeme olarak kabul edilmiş, bazı misallerde nakit paraya ilaveten Müslüman yolcuların misafir edilmesi ve erzaklarının temin edilmesi gibi şartlar koşulmuştur. Elbise ve deve alındığı da nakledilmektedir[87]. Bazı yerlerde, diğerlerine nazaran daha yüksek cizye konulmuştur. Bunun sebebi olarak halkın zenginlik seviyesi gösterilmiştir. Kitâbü'l-Emvâl sahibi fıkıh alimi Ebû Ubeyd'e göre (v. 838), Hz. Peygamber muayyen ve değişmeyecek bir cizye miktarı tayin etmiş olsaydı Hz. Ömer bu hududu aşmazdı[88]. Bu sebeple Hz. Peygamber devrinde değişmez bir cizye miktarı tayin edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Halife Hz. Ömer devrinde Halid b. Velid ve Ebu Ubeyde'nin iştirak ettiği ordu ile Dımeşk fethedilmiş ve ahalisine cizye konulmuştur. Dımeşk halkına konulan cizyenin miktarında ihtilaf vardır. Adam başı bir dinar cizye konulduğu rivayeti olmakla beraber, gümüş parası olanlara kırk dirhem, altın parası olanlara dört dinar konulduğu rivayetlerinin sayısı daha çoktur[89]. Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethiyle, halkına Hz. Ömer ile mektuplaşmalar neticesinde adam başı 2 dinar cizye konulduğu rivayetleri çoktur[90]. Irak'ın Sevad arazisi fethedilmiş, burada cizyeye dair en dikkate değer hâdiselerden biri yaşanmıştır. Halk, üzerine cizye konulacağı zaman üçe tefrik edilmiş, fakirlerine 12 dirhem, orta hallilerine 24 dirhem, zenginlerine 48 dirhem cizye konulmuştur[91]. Bu tatbikat, Hanefi mezhebi tarafından esas alınacaktır.

Halife Hz. Osman ve Hz. Ali devirlerinde de benzer esaslara rastlanmaktadır. Halid b. Velid'in anlaşmaları bu devirlerde aynen tatbik edilmiştir[92]. Zaten fetihler de yavaşlamıştır. Farklı misal olarak

[83] Dikkat çekici hâdiselerden biri, Hz. Ömer'in ihtiyar bir Yahudi ile diyaloğudur. Yaşlı ve kör olan bu adam sokakta dilenmekteyken Hz. Ömer onu görmüş ve bu kişiye insaflı davranılması gerektiğini, gençliğinde kendisinden cizye aldıklarını ve yaşlılığında onu böyle zor vaziyette bırakmanın doğru olmadığını söyleyerek ona tahsisat bağlamıştır. Ebû Yusuf, s. 72; Ebû Ubeyd, s. 46.
[84] Erkal, s. 249.
[85] Ebû Yusuf, s. 72; Ebû Ubeyd, s. 53; Belâzurî, s. 281.
[86] Corci Zeydan, c. 1, s. 101.
[87] Ebû Ubeyd, s. 39, 45.
[88] Ebû Ubeyd, s. 41-42.
[89] Belâzurî, s. 131.
[90] Belâzurî, s. 222; Dennett, s. 85; Fayda, s. 180.
[91] Ebû Yusuf, s. 20; Ebû Ubeyd, s. 40.
[92] Ebû Yusuf, s. 87.

Hz. Osman'ın Berberilerden cizye aldığı[93] ve Hz. Ali'nin, zanaatkarların cizyelerini, ürettikleri iğne, ip ve törpü gibi mallardan aldığı nakledilmektedir[94]. Fethedilen yerlerde halkın iktisadi yük yönüyle rahatladıkları söylenebilir. Nitekim gayrimüslimlerden alınan cizye miktarının, daha önce İran ve Romalılara veregeldikleri toplam vergi miktarından daha az olduğu görüşü vardır[95].

1.3.3. Emevi Devri

Emeviler devrinde, farklı yerlerde farklı şekillerde cizyenin taksitler halinde tahsil edildiği ve bazı yerlerde ödeme yapanlara makbuz verildiği bilinmektedir. Makbuzlarda ödeme yapan kişinin adı, dış görünüşü ile ilgili bilgi ve nere ahalisinden olduğu yazmaktadır[96]. Abdülmelik b. Mervan devrinde bazı yerlerde, halkın ekonomik statüsü tekrar hesap edilmiş ve buna göre tekrar cizye miktarı tespit edildiği olmuştur. Mesela Şam, Musul ve Cezire'de daha önce kişi başı bir dinar alınmakta olan cizye, dört dinara çıkarılmıştır[97].

Halife Ömer b. Abdülaziz devrinde meşhur ve misal olacak bir hadise yaşanmıştır. Müslüman olanların sayısı çok arttığından cizye ve harac gelirlerinde düşüş yaşanmıştır. Zamanın Mısır valisi Hayyan bin Şerîh, halifeye bir mektup yazmış ve gayrimüslimlerin cizyeden kaçmak için Müslüman olduklarını düşündüğünü bildirmiş, buna engel olup olamayacaklarını sormuştur. Halife: "Allah Hz. Peygamber'i vergi tahsildarı olarak göndermedi. Hidayet edici olarak gönderdi" cevabını vermiştir. Horasan halkı, vali Cerrah b. Abdullah Hakemî'ye insanların cizyeden kurtulmak için Müslüman olduğundan şikayet etmiş, sünnet olup olmadıklarının kontrol edilmesini istemişlerdir. Hakemî ise vaziyeti Halife Ömer b. Abdülaziz'e yazmıştır. Bunun üzerine halife, Hz. Peygamber'in hidayet yoluna davetçi olarak gönderildiği, sünnetçi olarak gönderilmediği cevabını vermiştir[98]. Aynı devirde vali Abdülhamid b. Abdurrahman bir mektup yazarak Hire halkından Yahudi, Hristiyan ve Mecusi olanlardan bir kısmının Müslüman olduğunu ve bunlar üzerinde cizye borcu kaldığını, bunun tahsili gerekip gerekmediğini halifeye sormuştur. Ömer b. Abdülaziz, verdiği cevapta kendilerinin vergi tahsildarı olarak değil, İslâmiyet'e davetçi olarak vazifeli olduklarını bildirmiştir. Devamında, bu kişiler üzerinde cizye mükellefiyetinin devam etmediğini, ölenlerinin terekelerinden bu sebeple tahsil yapılmayacağını söylemiştir. Tıpkı diğer Müslümanlar gibi onlardan zekat alınacaktır[99]. Bu misaller cizye tahsilinde dini saiklerle hareket edildiğini göstermektedir. Fıkıh kitaplarına da bu yönde hükümler

[93] Ebû Ubeyd, s. 32.
[94] Ebû Ubeyd, s. 44.
[95] Zeydan, c. 1, s. 68.
[96] Dennett, s. 76.
[97] Ebû Yusuf, s. 24; Dennett, s. 46.
[98] Zeydan, c. 2, s. 27-28.
[99] Ebû Yusuf, s. 75.

girecektir. Düz mantıkla bakıldığında cizye tahsili, devlet maliyesi için, zimmilerin Müslüman olmasından daha avantajlı gözükmektedir.

Mısır'da bulunan kimi papirüslerden, karyelerde halk temsilcileri olan bilirkişilerce mükelleflerin iktisadi statüleri ve cizye mükellefiyetleri tespit edilerek vergi listeleri hazırlandığı ve bunların merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu listeler merkezde tasdik edildikten sonra her karye için ödeme emri çıkarılmaktadır. Çıkarılan emirlerin karyelere tebliğ edilmesinden sonra ise tahsilata geçilmektedir[100]. Haractan ve cizyeden ayrı ayrı ne kadar tahsilat olduğu ve ödeme yapanların isimleri düzgün tutulmuş kayıtlarda görülebilmektedir. Kayıtlarda bu kişilerin isimleri, lakapları ile beraber mevcuttur. Mesela çoban Stephen, zeytinyağcı Pneis, zeytinyağcı Leontius gibi isimler vardır[101].

Bu devirde cizye kayıtları hususunda oturaklı bir sistem kurulduğu, kayıtların merkez hazineye gönderildiği, memurların teftiş için bu yerleri dolaştığı vesikalardan anlaşılmaktadır. Cizye üzerine mühim bir eser kaleme alan oryantalist Dennett, Mısır'daki bu sistemin fetihten hemen sonra kurulmuş olduğunu düşünmektedir[102]. Abbasiler devrinde de cizye ile haracın ayrı ayrı tahsili ve mükelleflere verilen makbuzlarda bunların yazılması usûlü devam edecektir[103].

1.4. Cizye ile Haracın Farkı

1.4.1. Tarihi Kayıtlar ve Klasik Kaynakların Bakışı

Hz. Peygamber'in sağlığında gayrimüslimlerin arazilerinden vergi alındığı bilinmektedir. Bir kısmı daha önce de ifade edildiği üzere, bu devirde gayrimüslimler ile yapılan antlaşmalarda gayrimüslimlerin ellerindeki Hayber, Fedek ve Bahreyn gibi bazı topraklar fey[104] hükümlerine tâbi tutulmuş, elde edecekleri mahsûlün yarısı nisbetinde vergi vermeleri istenmişti[105]. Hz. Peygamber'in Bahreyn'e gönderdiği mektubunda yetiştirilen hurmadan verilecek haractan, Bahreyn halkının *rüûs*'undan, yani başlarından cizye alınacağı şeklinde ayrıca bahsedilmektedir[106]. Arazileri bu şekilde vergiye bağlanan gayrimüslimlerin, sonradan Müslüman olsalar dahi arazilerinin hukuki statüsü

[100] Erkal, s. 251-252; Dennett, s. 87.
[101] Dennett, s. 95-97.
[102] Dennett, s. 87.
[103] Kosei Morimoto, **The Fiscal Administration Of Egypt in The Early Islamic Period**, Kyoto: Dohosha Printing, 1981, s. 173 vd.
[104] Şer'î vergiler esas itibarıyla zekat, fey, ganimet olarak üçe ayrılır. Zekat, Müslümanlardan alınan malları, fey, gayrimüslimlerden sulhen alınan malları, ganimet ise gayrimüslimlerden harp yoluyla alınan malları ifade eder. Sonraki başlıkta bunun hakkında detay verilecektir.
[105] Hayber ve Fedek'in fethi hicrî 7. yılda meydana gelmiştir. Yine hicrî 4. yılda Beni Nadîr ile harp edilmiş ve kabilenin toprakları Müslümanların eline geçmiştir. Aynı esnâda fethedilen yerlerin gelirlerine tatbik edilecek esasları gösteren Haşr sûresi nâzil olmuş ve bu gelirleri fey olarak isimlendirmiştir. Bu sebeple arazi vergisi ile ilgili esasların hicrî 4. yıldan itibaren ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tuğ, s. 91.
[106] Belâzurî, s. 86.

değişmemekteydi. Nitekim Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber'in Mecusilerden cizye kabul ettiğine dair haberi naklettikten sonra bu kişilerin Müslüman olduklarında canlarını ve mallarını koruma altına aldıklarını, ancak arazilerinin Müslümanlar için fey olduğunu ve arazi statülerinin değişmeyeceğini nakletmektedir[107]. Gayrimüslimlerin Müslüman olduktan sonra cizye mükellefiyetlerinin düşmesi, ancak arazilerinin hukuki statüsünde değişiklik yapılmaması, kişilerin kendileri ile arazileri arasında, aslında cizye ile harac arasında fark gözetildiğini göstermektedir. Ancak Hz. Peygamber devrinde cizye ile harac arasında net bir tefrik görülmemektedir.

Muhammed Hamidullah'ın bahsettiği bir vesikada, Hecer'de bulunan emir Münzir bin Sâvâ'ya Hz. Peygamber tarafından gönderilen bir mektup vardır. Burada Münzir'in *arz*'ından topladığı cizyeyi Kudâme ve Ebu Hureyre'ye teslim etmesi gerektiği bildirilmektedir[108]. İslam hukukçusu Salih Tuğ, vesikada toprak manasında arz ve cizye kelimelerinin yan yana kullanılması sebebiyle burada haractan bahsedildiğini düşünmektedir[109]. Ancak kanaatimizce Munzîr'in *arz*'ından topladığı cizye ile aslında mesul olduğu topraktan/ülkeden topladığı cizyenin tamamının kastedilmiş olması da mümkündür. Ayrıca harac-ı arz ve harac-ı re'sin tamamı kastedilmiş olabilir.

Hz. Peygamber devrinde gönderilen kimi mektuplarda doğrudan harac ıstılahının veya arz ile cizye kelimesinin bir arada kullanıldığı yerler görülmektedir. İbn Mâce'de geçen bir rivayette Resûlullah'ın Alâ b. el-Hadramî'yi Bahreyn'e memur olarak gönderdiği ve bura ahalisinden arazisi olan Müslümanlardan öşr ve gayrimüslimlerden harac tahsil edildiği nakledilmiştir[110]. Ebu Derdâ'dan nakledilen bir hadiste de bir *arz*'ı cizyesi ile birlikte ahz etmek tâbiri kullanılmaktadır[111]. Muhammed Hamidullah'ın bahsettiği bir vesikada, hicretin 12. yılında Halid b. Velid'in Banikya ve Basma halkıyla akdettiği ahidnâme mevcuttur ve burada halkın *haraza* hâriç olmak üzere on bin dinar cizye vermeleri gerektiğinden bahsedilmektedir[112]. Salih Tuğ, *haraza* kelimesinin arazi vergisi manasında kullanıldığını düşünmektedir[113]. Ancak bu kelimenin arazi vergisine işaret ettiğine dair başka bir delile rastlanmamıştır.

Hz. Ömer ve Hz. Ali devirlerinde de misaller mevcuttur. Hz. Ömer, İslâmiyeti kabul eden Irak'taki Nehrülmelik reisesinin arazisini elinde bırakmış, ancak bu arazi üzerine haracı tatbik etmiştir. Hz. Ali de Müslüman olan bir köy reisine boynundan cizyenin kaldırılacağını, arazisi üzerinde kalmaya devam edebileceğini, kalmak istemezse devletin bu araziye sahip çıkmada daha hak sahibi olduğunu

[107] Ebû Ubeyd, s. 33.
[108] Hamidullah, s. 152, n. 63.
[109] Tuğ, s. 87.
[110] İbn Mâce, **Sünen**, Zekat: 22, Dehli: Matbaa-i Farukî, 1847, s. 133; Belâzurî, s. 86.
[111] Ebû Dâvud, **Sünen**, Harac: 36, c. 2, Mısır: Matbaa-i Kastaliye, 1280, s. 34.
[112] Hamidullah, s. 383, n. 293; Fayda, s. 145.
[113] Tuğ, s. 88.

söylemiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz de Müslümanların arazisinden zekat-öşr ve gayrimüslimlerin arazisinden harac alınacağına dair emirlerde bulunmuştur.[114] Ömer b. Abdülaziz'in emirleri cizye-harac tefrikinden ziyade zekat-harac tefriki ile alakalıdır. Ancak ıstılah olarak bu devirde haracın toprak için kullanıldığını göstermektedir. Hz. Ömer ve Hz. Ali misalleri ise zaten baş vergisi ile arazi vergisi arasında bir tefrikin gözetildiğini göstermektedir.

Haracı cizye ile beraber düşünmektense ganimet hükümleri ile beraber düşünmek daha isabetli olacaktır. Hz. Ömer'in Sevad arazisi için tatbik ettiği esaslar bilinmektedir. Fethedilen bu topraklar, gaziler arasında taksim edilmemiştir. Topraklara ganimet hükümleri tatbik edilmemiştir. Hz. Ömer tarafından Hz. Peygamber'in bir tatbikatı ve Haşr sûresinin 6-7. âyetleri esas alınarak bu topraklar Müslümanlara ait olmak üzere fey hükmünde kabul edilmiş ve eski sahipleri üzerinde bırakılarak üzerine arazi vergisi manasında harac konulmuştur. Ayrıca halkın üzerine cizye de konulmuştur. Bu sayede bu toprakların zenginler arasında nesillerce dolaşan bir servet olmaması hedeflenmiştir[115]. Hz. Ömer bu tatbikattan sonra Osman b. Huneyf'i vazifelendirerek Sevad arazisini ölçtürmüş, arazinin ne kadarından ne kadar vergi alınacağını tafsilatlı bir şekilde esasa bağlamıştır. Bunun yanı sıra, şahıslara da baş vergisi olmak üzere cizye konulmuştur.[116] Arazinin taksim edilmeyip arazi mahsulü üzerine harac konması ve kişilerin boyunlarına cizye konmasının meşruluğunda icma vâki olmuştur[117]. Aynı devirde Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethinden sonra halka adam başı 2 dinar cizye konduğu ve toprağının da harac toprağı olarak bırakıldığı hakkında çokça rivayet vardır[118].

İslam tarihinde mâli mükellefiyetlere dair etraflı ilk eserleri yazan Ebû Yusuf ve Ebu Ubeyd'in harac ve cizye tefrikinden bu şekilde net bahsetmesi ve arazi vergisi ile baş vergisi arasında bir belirsizlik olduğundan bahsetmemesi, bu tefrikin erken devirlerde iyi bir şekilde bilindiğine işaret etmektedir. Ancak bu devirde haraca dair esasların tam manasıyla teşekkül etmemiş olması tabiidir. Bir hukuki sistemin tedricen teşekkülünü, Hz. Peygamber, sahâbe ve devam eden halifelerin tatbikatları ile esasların ortaya çıkmasını, aşağıda bahsedilecek bazı oryantalist görüşlerin aksine, tabii karşılamak gerekmektedir. Nitekim Hz. Ömer devrinde haraca ait esaslar artık iyiden iyiye teşekkül etmeye başlamıştır. Sonraki devirlerde de Hz. Ömer'in ve aslında Hz. Peygamber'in tatbikatına dayanılarak fethedilen topraklar üzerinde tatbik edilecek hükümler hususunda hükümdarın bu şekilde bir takdir salahiyeti olduğu kabul edilecektir. Cizye ise her iki halde de fethedilen toprağın gayrimüslim

[114] Ebû Ubeyd, s. 87-88.

[115] Ebû Yusuf, s. 15-16; Ebû Ubeyd, s. 68.

[116] Ebû Yusuf, s. 20; Ebû Ubeyd, s. 68; Sevad toprakları hususunda Hz. Osman ve Hz. Ali de Hz. Ömer ile ayrı fikirdedir. Ayrıca, Hz. Ömer devrinde fethedilen Mısır topraklarına da bu hükümlerin tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Fetihten sonra Amr. b. Âs'ın Hz. Ömer'e toprak hususunda ne yapması gerektiği hususunda bir mektup yazdığı ve Hz. Ömer'in toprakları gazilere taksim etmemesini istediği nakledilmektedir. Ebû Ubeyd, s. 58-59; Dennett, s. 20.

[117] Ebû Yusuf, s. 20.

[118] Belâzurî, s. 221-222.

ahalisinden baş vergisi olarak alınacaktır. Anlaşılmaktadır ki gayrimüslim tebaadan her halde cizye alınmaktadır, ancak harac yalnızca gayrimüslimlerin topraklarının ganimet olarak dağıtılmadığı hallerde alınmaktadır.

Devlet idaresi hakkında seçkin bir eser kaleme alan Hanbeli hukukçu Ferrâ'ya (v. 1066) göre cizye ile haracın üç farkı vardır. Birincisi, cizye nass iken harac ictihaddır. İkincisi, cizyenin asgari miktarı şer'en ve azami miktarı ictihad ile tayin edilmişken, haracın hem asgari hem azami miktarı ictihadla tayin edilmiştir. Üçüncüsü, cizye gayrimüslimlerin dinleri üzerinde kalması ile alınır ve Müslüman olmalarıyla düşer. Ancak harac, toprağa tasarruf ettikçe küfrde de İslam'da da alınır[119].

1.4.2. Oryantalist Görüşler

Julius Wellhausen, Carl Heinrich Becker, Leone Caetani ve H. I. Bell gibi kimi oryantalistler, arazi vergisi olan harac ile baş vergisi olan cizye arasında hicrî ikinci asrın ortalarına kadar herhangi bir tefrik yapılmadığını, bu zamana gelince ise ihtiyaç sebebiyle haraç ve cizye isimli iki farklı verginin ıstılâhi olarak etraflı şekilde ortaya çıkarıldığını iddia etmektedir. İddialarının devamında, Müslümanlarca sonradan ortaya çıkarılan bu tefrikin Hz. Peygamber ve dört halife devrine dayandırılarak mukaddes kılındığını söylerler. Sonradan Müslüman olanların tüm vergilerden muaf tutulduğunu, bu sebeple din değiştirmelerde temel motivasyonun ekonomik olduğunu, din değiştirerek çok sayıda kişinin vergiden muaf olması sebebiyle sonraki devirlerde din değiştirenlerin yalnızca baş vergisi olan cizyeden muaf olacağı, arazi vergisi olan haractan muaf olmayacağı kaidesinin çıkarıldığını iddia etmektedirler[120]. Bernard Lewis de benzer fikirleri ileri sürmektedir[121].

Bir başka oryantalist Daniel Clement Dennett ise bu meselede ortaya çıkmış literatürü ve bilhassa Wellhausen'i, araştırma metodolojisiyle beraber tenkite tâbi tutmuş, tarihi vesikaları değerlendirmekte objektif davranmamakla itham etmiştir. Bu gibi yazarların cizye ve harac ıstılahlarını tam olarak anlayamadıklarını, kaynaklarda "araziden cizye" ve "baştan harac" almak gibi ifadelere rastladıklarını ve bu ifadelerden yola çıkıp yanlış neticelere ulaştıklarını söyler. Yazarlar, bu terkipleri aynı şeymiş gibi anlamaktadır. Temel hatalarından biri de, bir yerde kullanıldığını gördükleri ıstılahın oradaki manasını esas alıp, sanki her yerde aynı manada kullanılıyormuş gibi neticelere ulaşmalarıdır. Halbuki Dennett'e göre, ilk başlarda cizye ve harac tabirleri birbirleri yerine, arazi veya baş vergisi manasında kullanılabilmekteydi. Onlar ise hatalı olarak bu tabirlerin tek bir şey için kullanıldığını

[119] Ferrâ, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, nşr. M. Hâmid el-Fıkî, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403, s. 153.
[120] Dennett, s. 3-4; Cengiz Kallek, **İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 9-10.
[121] Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 82.

zannetmişlerdir. Ayrıca Horasan, Sevad ve Mısır gibi farklı topraklara, toprağın nasıl fethedildiğine bağlı olarak farklı esasların tatbik edilmesi mümkündür[122].

Devletin din değiştirmeler sebebiyle cizye tahsil edemeyerek ekonomik sıkıntıya düşmesi ve bu sebeple bundan sonra Müslüman olanların cizyeden muaf olacağı, ancak arazi vergisi olan haracı vermeye devam edeceklerinin[123] erken Emevi devrinde ihdas edilmiş olduğu iddiaları da Dennett'e göre isabetli değildir. Nitekim bu yıla kadarki din değiştirme sayısı çok düşükken asıl bu yıllardan itibaren din değiştirenlerin sayısı artmaktadır. Halbuki Wellhausen ve Becker'in argümanına göre kişiler bu yıldan itibaren din değiştirerek vergiden muaf olamayacaklarını bileceklerdir. Bu sebeple aslında din değiştirme sayısında düşüş beklemek gerekirdi[124]. Nitekim Ömer bin Abdülaziz misalinde insanların Müslüman olmasıyla devlet gelirlerinde düşüş yaşandığı görülmüştü[125]. Yalnızca Müslümanların askerlik hizmeti ile kıyas edilince dahi, cizyenin hafif bir yük olduğu anlaşılır. Ayrıca cizye vermemek için Müslüman olan kişinin artık zekat vermesi gerekecektir. Bir mali yükten çıkıp diğerine girecek ve askere alınacaktır[126].

Müslüman olanların boyunlarından cizye mükellefiyetinin kaldırıldığı, ancak arazilerinden harac ödemesi yapmaya devam ettiklerine dair kayıtlar vardır. Dennett'e göre boyundan cizye alma terkibinin kullanılmasından baş vergisi anlaşılmaktadır[127]. Mısır'da bulunan papirüslerin birinde, iki farklı cizyeden bahsedilmektedir. Bu cizyelerden biri köyün arazisi için, biri de erkeklerin adam başı ödemeleri için kullanılmıştır[128]. Mısır'da bulunan, hicri 82-83 yıllarına ait papirüslerde harac ve cizye mükelleflerinin ayrı ayrı kaydedildiği, mesela toprak sahibi kadınların, çocukların ve rahiplerin harac verdiği halde cizye vermedikleri anlaşılmaktadır. Yine arazi sahibi olmayanların harac vermedikleri, ancak cizye verdikleri görülmektedir[129].

1.5.Şer'i Gelirlerin Tasnifi ve Cizyenin Vergiler Arasındaki Yeri

Modern devirdeki müelliflerden bazısı, devletin mâlî fonksiyonu içinde vâridat toplamanın da olduğunu ifade etmektedir. Cizye de bunun içindedir[130]. Devlet vâridatının farklı şekillerde tasnif

[122] Dennett, s. 5-13.
[123] Harac arazisinin zimmî olan sahibi, müslüman olsa veya bu araziyi bir müslümana satsa dahi bu araziden harac alınmaya devam edilir. Arazi öşür arazisine dönmez. Bu bir fıkıh kaidesi olacaktır. Yalnızca İmam Malik'in aksi kanaati vardır. Bilmen, c. 4, s. 83.
[124] Dennett, s. 79.
[125] Zeydan, c. 2, s. 27.
[126] Arnold, s. 62.
[127] Dennett, s. 32-36.
[128] Dennett, s. 83.
[129] Dennett, s. 97.
[130] Talip Türcan, **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 165.

edildiği görülmektedir. Erken devir fakihlerinden Ebu Ubeyd, şer'i vâridatları zekat, fey ve ganimet olmak üzere üçe ayırmıştır. Ona göre zekat, Müslümanlardan alınan malları, fey gayrimüslimlerden sulhen alınan malları ve ganimet ise gayrimüslimlerden harp yoluyla alınan malları ifade eder. Cizye, bu üç kategoriden Fey vâridatı içindedir[131]. İslam hukuku ve ekonomisi gibi disiplinlerde çalışan Celal Yeniçeri, devlet bütçesinin şer'i esaslarla vaz edilmiş kaynaklarını esas itibarıyla Müslümanlardan alınan vergiler ve gayrimüslimlerden alınan vergiler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu tasnifte ise cizyenin yeri, ikinci kategori olan gayrimüslimlerden alınan vergiler arasındadır[132]. Hindistanlı Ziauddin Ahmad (v. 1947); zekat, ganimet, cizye ve fey şeklinde dörtlü bir tasnif yapmıştır[133].

Fatih dersiâmlarından ve Cumhuriyet devri Diyanet İşleri başkanlarından Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971) ise, devletin hangi mâlî vâridâtının nereden geldiğini ve hangi vâridâtın nereye harcanacağını nazara alarak daha şümullü dörtlü bir tasnif yapmıştır. Tasnifte Hanefi mezhebinin kaynakları kullanılmıştır. Bu tasnif, son devir Hanefi fakihlerinden İbn Âbidîn'in (v. 1836) eserinde mevcuttur. Burada Ömer Nasuhi Bilmen'in tasnifi esas alınarak cizyenin vergiler arasındaki yeri tespit edilmiştir.

İbn Âbidîn'e göre beytülmali (devlet hazinesini) dört kısım teşkil eder. Bunlardan birincisi Müslümanlardan alınan vergiler olan zekat, ikincisi gayrimüslimlerden sulh halinde alınan vergiler manasındaki fey, üçüncüsü humus (ganimetler), dördüncüsü lukata, sahipsiz terike, velisiz maktulün diyeti gibi sahipsiz malların olduğu kısımdır[134]. Cizye, bu tasnifte ikinci kategorideki fey gelirleri içinde yer almaktadır.

Birinci kategori olan zekat, emvâl-i zâhire denilen ticaret malları, hayvanlar, ziraat mahsullerinin öşrü ve gümrük vergisinden meydana gelir. Sarf yeri fakirler, miskinler, zekat memurları, müellefe-i kulûb, mükâteb köleler, borçlular, yolda kalanlar, cihad edenlerdir. İkinci kategori haraç, cizye ve düşmandan alınan sulh bedellerini ihtiva eden feydir. Gayrimüslimlerden sulh yoluyla ele geçirilen topraklar fey hükümlerine tâbi olmaktadır. Mülkiyeti devlete ait olan ve üzerinde yaşayan gayrimüslim halka kullanma ve faydalanma hakkının tahsis edildiği araziler ve mülkiyeti gayrimüslim halka bırakılan yerler haraca tâbi tutulmuştur. Harac, doğrudan araziye veya mahsule koyulabilmektedir[135]. Fey vâridatı tüm Müslümanların faydası için sarf edilir. Bu vâridat kullanılarak köprü inşa edilebilir ve memurların maaşları verilebilir. Üçüncü kategori rikaz, maden, kadim kenzler, harp neticesinde düşmandan alınan ganimetlerdir. Bunlara umumi olarak humus da denir. Vâridatın beşte biri devlet hazinesine ayrıldıktan sonra kalan beşte dördü harp eden gâzîler arasında taksim edilir. Hazineye ayrılan kısmın sarf yeri fakirler, yetimler, yolculardır. Dördüncü kategori lukatalar, sahipsiz

[131] Ebû Ubeyd, s. 16.
[132] Yeniçeri, s. 7-8.
[133] Ziauddin Ahmad, "Public Finance in Islam", **IMF Working Papers**, y. 1989, v. 68, s. 39.
[134] İbn Âbidîn, c. 3, s. 282.
[135] Ebû Ubeyd, s. 24-25; Yeniçeri, s. 29.

terikeler, velisi olmayan maktullerin diyetleridir. Bu kalem vâridatının sarf yeri yetimlerin nafakaları, tedavi ücretleri, ölüm masrafları, hastaneler gibi yerlerdir[136].

Yukarıda ismi geçen yazarların tasnifleri dikkate alındığında cizye, gayrimüslimlerden alınan vergiler kategorisindedir. Ömer Nasuhi Bilmen'in daha etraflı ve elverişli tasnifine göre ise cizye, gayrimüslimlerden alınan vergiler kategorisine ek olarak sulhen alınma manasını da ihtiva eden "fey" kategorisindedir. Cizyedeki sulhen alınma manası, cizye ile harp arasında doğrudan sebep-netice münasebeti olmadığı şeklinde düşünülebilir. Halbuki gayrimüslimlerden ganimet olarak alınan mallar doğrudan harbin neticesidir. Cizye ve ganimet vâridatının sarf yerleri de farklıdır.

2. Zimmet Akdi

2.1. Zimmet

2.1.1. Zimmet Tabiri

Zimmet, lügatte ahd, eman, kefalet gibi manalara gelir. Nakzının (ortadan kaldırılmasının) zemmedilmeyi (kötülenmeyi) gerektirdiği ifade edilir[137]. Istılahta, kişinin üzerinde borçların sabit olacağı hukukî kişiliğini ifade etmek üzere de kullanılır. Borcun üzerinde sabit olacağı zemin sayılır. Hanefi mezhebinde zimmet ile mal ayırt edilmiştir. Zimmet birçok hakkı taşımaya kâbildir ve zimmet üzerinde borç sabit olabileceği gibi mal üzerinde de borç sabit olabilir[138]. Bazı yerlerde zimmet kelimesinin doğrudan müşahhas bir hukukî kişiyi tarif ettiği de görülür. Nitekim Mecelle'nin 612. maddesinde kefalet akdinin tarifi yapılırken "zimmeti zimmete zamm etmek" tabiri kullanılmıştır. Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi, kefâlet tarifinde kullanılan zimmet kelimelerinin şahıs manasında olduğunu söylemektedir[139]. Mütercim Âsım Efendi de zimmetin kefalet manasında olduğunu söyler[140].

İslâmiyet'in erken devirlerinde civar kavimlere gönderilen birçok emannamede zimmet kelimesi geçer. Zimmet, yani Allah ve Rasulü'nün emanı (koruması) ıstılahı yalnızca gayrimüslimler için değil, Müslümanlar için de kullanılmaktadır. Mektuplarda dinî esasları tatbik etmeleri karşılığında Müslümanların Allah ve Resulü'nün zimmeti altında olacağı ifade edilmiştir[141]. Müslüman olmakla canlarını ve mallarını korumuş olacaklardır.

---

[136] Bilmen, c. 4, s. 77.

[137] Mütercim Âsım Efendi, c. 5, s. 4983; Abdülkerim Zeydan, s. 22.

[138] İbn Âbidîn, c. 5, s. 457.

[139] Ali Haydar Efendi, **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, c. 2, İstanbul: DİBY, 2020, s. 908; Zimmetin zimmete zammedilmesi tabiri fıkıh kitaplarında da geçmektedir. Bkz. Halebî, s. 123; Molla Hüsrev, **Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm**, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1260, s. 651.

[140] Mütercim Âsım Efendi, c. 5, s. 4983.

[141] İbn Sa'd, **Tabakâtü'l Kübrâ**, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421, s. 233-237.

Zimmet ıstılahı, gayrimüslimler için cizye ile beraber de kullanılmaktadır. Hz. Peygamber tarafından, Bir Yahudi kabilesi olan Beni Adiyy'e yazılan mektupta onlar için zimmet olduğu, bunun için cizye vermeleri gerektiği, karşılığında menfi bir muameleye ve sürgüne maruz kalmayacakları haber verilmektedir[142]. Hz. Peygamber tarafından Beni Ka'b tarafına gönderilen bir mektupta öncelikle İslamın esasları ortaya konmuş, Müslüman olmaları halinde Müslümanların lehine ve aleyhine olan esasların onlar için geçerli olacağı, Yahudi ve Hristiyan olarak kalmaya devam etmeleri halinde dinlerinden zorla döndürülmeyecekleri, ancak cizye olarak kişi başı bir dinar veya bunun karşılığı elbise vermeleri gerektiği, bu şartları yerine getirenler için Allah'ın ve Resûlü'nün zimmeti olduğu ifade edilmiştir[143].

İmam Ebû Yusuf, cizyesini vermekten kaçınan zimmîlere tatbik edilecek esasları ele aldığı kısımda vâlinin zimmî tarafından ödenmemiş cizye borcunu affetme salahiyeti olmadığından bahsetmekte ve devamında zimmîlerin canlarınının ve mallarınının ancak cizye vermekle teminat altına alındığını söylemektedir[144]. Kavimlere gönderilen mektuplar ve Ebû Yusuf'un bu ifadesi, cizye ile zimmet akdi arasında zaruri bir münasebet olduğunu gösterir.

Hz. Peygamber, Necran'a vergi memuru tayin ettiği Amr b. Hazm'a bir mektup göndermiştir. Mektubun hemen başında, bunun Allah ve Rasûlü'nden bir eman olduğu ve hemen sonrasında Mâide sûresi 1. âyet-i kerimedeki "Ey iman edenler ! Akidleri yerine getiriniz." hükmü yazmaktadır. Sonrasında ise işlerinde takvalı olması emredilmiştir. Necranlılar'ın elindeki sûrette halkın cizye için neler vermesi gerektiğinden bahsedilmiş, devamında malları, canları, dinleri ve diğer birçok şeyin Allah ve Rasûlü'nün zimmeti altında olduğu ve yabancı ordulara karşı korunacakları söylenmiştir[145].

Hz. Ebubekir devrinde Halid b. Velid, Hîre halkıyla karşılaştığında onlara İslam'ın esaslarını anlatmış ve bunu kabul etmezlerse cizye vermelerini söylemiştir. Halk arasında istişareler olmuş, nihayetinde halk Müslüman olmayı kabul etmeyerek dinlerinde kalmak istemiş ve cizye vermeyi kabul etmişlerdir. Bunun üzerine altmış bin dinar karşılığında sulh yapılmıştır[146].

Amr b. Hazm'a gönderilen mektubun bir emanname olduğunun yazılması ve hemen devamında âyet-i kerime vasıtasıyla akidleri yerine getirmesi gerektiğinin hatırlatılması, kanaatimizce zimmetin bir akid olma yönünü kuvvetlendirmektedir. Mektupta, öncelikle verilmesi gerekli bir cizyeden bahsedilip sonrasında gayrimüslimlerin zimmet altında olduklarından bahsedilmesi ve devamında zimmet ıstılahı

---

[142] İbn Sa'd, s. 241.

[143] Yusuf Durmaz, "Muhammed B. Ali B. Ahmed İbn Tolun Ed-Dımeşki'nin (953/1546) Hayatı, Eserleri ve Hz. Peygamber Dönemi Vesikalarına Dair İ'lâmu's-Sâilin Ân Kütübi Seyyidi'l Mürselin Adlı Eseri", **Harran Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Şanlıurfa, 2012, s. 76.

[144] Ebû Yusuf, s. 70.

[145] Ebû Yusuf, s. 41.

[146] Ebû Yusuf, s. 84.

altında gayrımüslimlerin haklarının sıralanması da dikkat çekicidir. Bahsi geçen hükümler sıralama itibarıyla göz önüne alındığında cizyenin zimmet altına almaktan önce geldiğini ve cizye verilmeksizin gayrımüslimlerin zimmet altında olamayacaklarını düşünmek mümkün görünmektedir. Hîre halkı ile görüşmelerde harpten önce cizye teklifinin Müslümanlardan gelmesi, Hîrelilerin cizye vermeyi kabul etmeleri ve sulhun ancak gayrımüslimlerin cizye vermeyi kabul etmelerinden sonra yapılmış olması da zimmetin bir akid oluşunu ve cizye verilmesi kabul edilmedikçe tesis edilemeyeceğini göstermektedir.

2.1.2. Bir Akit Olarak Zimmet

Zimmet kelimesi, fıkıh kitaplarında gayrimüslimlerle alakalı hükümlerin ele alındığı kısımlarda, gayrimüslimlerin Müslümanların koruması altında olması manasında, daha ziyade ahd ve eman kelimeleri ile beraber kullanılmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, cizyeyi açıklarken zimmet kelimesini bu manada kullanmıştır[147]. İbn Âbidîn'in eserindeki bir misalde İslam ülkesi vatandaşı bir zimmînin darülislama geri dönmek üzere darülharbe muvakkaten gitmesi halinde, darülharpte esir edilemeyeceği ifade edilmiştir. Zira zimmînin Müslümanlarla yaptığı zimmet akdi bâkîdir. Zimmînin vatandaşlığı ve dolayısıyla koruma altında olma hali devam etmektedir[148]. Bu yerlerde zimmet kelimesi, ahd ve eman gibi manaları da ihtiva etmesi yönüyle Tevbe sûresinin 10. âyetine ve Hz. Peygamber'in civar kavimlere gönderdiği mektuplardakine paralel bir şekilde kullanılmıştır.

Akit kelimesi, lügatte düğüm bağlamak manasına gelir[149]. Hukuki olarak ise iki tarafın kendilerini şer'i bir muamele ile bağlamaları ve bu hususta taahhüt vermeleri demektir. İcap ve kabul ile kurulur[150]. Fıkıh kitaplarında zimmetin bir akid olarak görülmesi bu yönden daha mühimdir. Serahsî'nin eserinde doğrudan "zimmet akdi" tabiri çok yerde mevcuttur. Mesela, gayrimüslim tarafın zimmet akdini kabul etmek ve cizye vermekle canını ve malını elde edeceği,[151] zimmet akdi ile beraber bu kişiyle harbin terkedileceği[152], zimmet akdinin, gayrimüslimlerin mallarının muhafazası yönüyle Müslüman olmaya benzediği[153] gibi hükümler bunu gösterir.

İbn Âbidîn'in eserinde de "zimmet akdi" tabiri çokça geçmektedir. Misal olarak eserinde zimmîlere eziyet etmenin ve gıybetlerini yapmanın haram olduğu yazar. Bunun sebebi şöyle verilir: Müslümanlarla gayrımüslimler arasında zimmet akdinin yapılması, akdin neticesi olarak Müslümanlar için vâcip olan şeyler zimmîler için de vâcip olur. Nasıl Müslüman hakkında gıybet etmek haram ise

[147] Bilmen, c. 4, s. 74.
[148] İbn Âbidîn, c. 3, s. 243.
[149] Mütercim Âsım Efendi, c. 2, s. 1511.
[150] Bilmen, c. 1, s. 34.
[151] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.
[152] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 77.
[153] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 85.

zimmî hakkında gıybet etmek de haram olacaktır[154]. Yine aynı eserde halihazırda darülislam olan bir memleketin darülharbe dönüşme şartlarından, evvelki eman üzere bir kimsenin o topraklarda kalmaması şartı anlatılırken, Müslüman vatandaşların dinleriyle ve zimmîlerin ise zimmet akidleriyle darülislam olan memlekette sâbit ve eman altında oldukları ifade edilmiştir[155]. Cizye ile zimmet akdinin bağı öylesine kuvvetlidir ki, Şafii fakihlerinden Şirbînî'nin (v. 1570) eserinde, "cizye akdi" başlığı altında cizyenin hükümleri anlatılmaktadır[156].

Zimmet akdinin kurulması ile cizyenin miktarı ve ne zaman vacip olacağı karşı tarafa bildirilmektedir[157]. Cizyenin ne zaman vâcip olacağı, bir diğer ifadeyle gayrimüslimlerin üzerlerinde bir borç olarak doğacağı ve ne zaman verilmesi gerektiği bir meseledir. Cizyeyi bizzat vermekle veya vermeyi taahhüt etmekle muharebenin bitirilmesi şeklinde iki görüş vardır[158]. Hanefilere göre cizye, gayrimüslimlerin canlarının teminat altına alınması karşılığında verilir. Zimmet akdiyle muhariplik düşeceğinden cizye de hemen vâcip olacaktır. Ancak zimmet akdinin kurulmasıyla beraber gayrimüslimlerin hemen cizye vermesi beklenmez. Cizyenin tahsil vakti hususunda farklı görüşler olmakla beraber, Hanefi mezhebi içinde akdin hemen kurulma anında cizyenin peşinen verilmesi gerektiği veya cizye verilmedikçe zimmet akdinin kurulamayacağı görüşüne rastlanmamıştır. Hatta Ebû Hanife'ye göre kolaylık olması için cizyenin tamamı senenin sonunda alınır. Bu hususta namaz misali verilmiştir. Namazın vaktin girmesi ile farz olur ve vaktin sonunda edâsı icap eder[159]. O halde zimmet akdi kurulmakla, miktarı konuşulmasa bile cizye, gayrimüslimler üzerine vâcip olmaktadır. Akdin kurulması için cizyenin peşinen verilmesi şart değildir.

Netice olarak, zimmet ıstılâhı çerçevesinde gayrimüslimlerin cizye vermekle İslam ülkesinde vatandaş olmaya hak kazandıkları ve Müslümanların zimmeti (koruması) altına girdikleri düşünülebilir. Zimmet akdinin, gayrimüslimlerin vermeyi üstlenecekleri cizye karşılığında Müslümanlarca canlarının ve mallarının teminat altına alınarak İslam ülkesi içinde birtakım haklara ve mükellefiyetlere sahip olarak yaşayabilmeleri çerçevesinde icâbı ve kabulü ihtiva eden bir akit olarak kabul edilmesi isabetli görünmektedir. Ancak satış ve kira gibi akitlerden farklıdır. Zira zimmet akdi, borçlar hukukunda karşılığı görülen mallar, borçlar veya hizmetlerden meydana gelmez. Ayrıca akdin kurulmasında gayrimüslim tarafın her zaman hür iradesinin olduğunu söylemek de zordur. İleride ele alınacağı üzere harp hallerinde gayrimüslim tarafın akdi kabul etmemesi zor bir ihtimaldir. Bu sebeplerle zimmet akdinin farazi bir akit olduğu düşünülebilir. Zimmet akdi, bir yönden üstün tarafın tek taraflı olarak

[154] İbn Âbidîn, c. 3, s. 250.
[155] İbn Âbidîn, c. 3, s. 253.
[156] Şirbînî, **Muğni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac**, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, c. 6, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, s. 533.
[157] Halebî, s. 94.
[158] Maverdî, s. 127.
[159] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267; Mezhep içinde makbul görüş de budur. Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, c. 3, s. 82;

karşıdakine tanıdığı bir ahidname olarak ele alınabilir.Devletin gayrimüslimleri zimmî statüsüne sokmak için bir söz verip gereğini yerine getirdiği düşünülebilir.

2.2.Zimmet Akdi ile Eman ve Zimmî ile Müste'men Farkı

Müslümanlarla zimmet akdi kurarak cizye veren, karşılığında can, mal ve dinini emniyet altına alan gayrimüslimlere zimmî denir. Zimmîler, İslam ülkesinde belli bir hukukî statü içinde Müslümanlarla beraber yaşar[160]. Zimmet akdi çerçevesinde zimmîlerin canları ve malları emniyet altına alınmakta, kilise ve havraları yıkılmamakta ve zimmîler düşmana karşı korunmaktadır[161]. Müslümanların ülkesinde mukim olan zimmînin İslâm'ın güzelliklerini görerek Müslüman olması ihtimali vardır[162].

Bir kişinin, yabancı bir milletin ülkesine girmesi için o milletin hükümetinden izin istemesi hali için isti'mân tabiri kullanılır. Eman istemek, emana kavuşmak manasını ihtiva eder. İslam ülkesine eman ile, izin ile dahil olan kimseye müste'men denir. Müste'men, müslüman veya gayrimüslim olabilir. Böyle bir izin ile İslam ülkesine giden kişi; canı ve malını muhafaza altına almıştır[163]. Darülharbe izin ile giden Müslümanlar ve zimmîler, darülislama izin ile gelmiş harbîler ve bir darülharpten başka bir darülharbe giden gayrimüslimlerler müste'men olarak isimlendirilebilir. Bu kişilerden her birinin tâbi olacağı hukuki esaslar da birbirinden farklıdır[164].

Ayrıca, harp esnasında muharip olup da teslim olan gayrimüslime eman verilmesi ve Müslümanların ordugahına elçilik yapmak üzere gelen gayrimüslime eman verilmesi de mümkündür[165]. Kanaatimizce gerek harp halinde gerekse sulh halinde Müslümanların kendisine eman verdiği gayrimüslim kişiyi müste'men olarak isimlendirmek mümkündür. Ancak kaynaklarda müste'men tabiri kullanıldığında daha ziyade bir yıldan az bir müddet ikamet etmek üzere darülislama izin ile gelmiş harbî kişiler anlaşılmaktadır. Burada müste'men olarak, darülislama sulh zamanında izin ile gelmiş harbî gayrimüslimler ele alınacaktır.

---

[160] Mehmet Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayıncılık, 2010, s. 145.

[161] Ebû Yusuf, s. 80; Zimmet akdi ile gayrimüslimlerin mabedlerinin korunması, camiye çevrilmesi ve yenilerinin inşa edilmesine izin verilmesi hususunda şehrin harp yoluyla veya sulh yoluyla alınmasına göre farklı ihtimaller mevcuttur. Bkz. Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 1, sy. 2, 1996, s. 134.

[162] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 3, s. 77; Mesela Irak ve İran'da İslamlaşmanın en temel sebebi fetih olarak görülmektedir. Savaşanlar ya ölmüş, ya kaçmış ya da cizye vermeyi kabul etmiş ve zamanla İslâm'ı tercih etmiştir. Zimmî olup cizye verenler daha ziyade ilk asırda, ikinci veya üçüncü nesilde Müslüman olmuşlardır. Kendilerine hoşgörü gösterilmiştir. Dinlerine ve ibadethanelerine dokunulmamıştır. İskan faaliyetleri, evlilikler ve davetler, ihtidalarda ciddi rol oynamıştır. Bkz. Hüseyin Gökalp, **Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s. 377; Arnold, s. 211-215.

[163] Molla Hüsrev, c. 1, s. 186.

[164] İbn Âbidîn, c. 3, s. 246; Halebî, s. 97.

[165] Bilmen, c. 3, s. 383.

Müste'men, eman sahibi olup darülislama girdiğinde burada en fazla bir sene ikamet edebilir. Ancak bir seneden fazla ikamet etmesi halinde kendisi üzerine cizye konulacağı ve zimmî sayılacağı bildirilebilir. Bu halde kişi, bir senelik vaktin geçmesiyle zimmî olur[166]. Bu yol, zimmet akdinin kurulma yollarından biridir. Buna, "iltica yoluyla zimmet akdinin kurulması" denebilir.

Zimmî ile müste'men, birbirine yakın iki hukuki statüdür. Ancak bu statülerin gayrimüslim tarafa temin ettiği haklar ve yüklediği mükellefiyetlerde farklar da çoktur. Zimmet akdi bağlayıcı (lâzım) bir akittir. Ancak eman lâzım değildir. Zimmet, gayrimüslim tarafın yalnızca kavli ile bozulamaz. Bozulması için bazı fiiller icap eder. Ancak eman, yalnızca müste'menin emanı bozduğuna dair kavli ile bozulabilir[167]. Müste'menlerin elde edebileceği ekonomik, siyasi ve hukuki imtiyazlar istisna tutulduğunda, normal halde zimmîlere, müste'menlere kıyasen can ve mal güvenliğini de ihtiva edecek şekilde daha fazla hak temin edilmekte ve daha fazla mükellefiyet yüklenmektedir. Mükellefiyetlerin başında cizye gelir. Ayrıca zimmîler İslam ülkesinde ebediyen kalabilirken müste'menler mevcut statüleriyle en fazla bir sene kalabilir. Modern ıstılahlar çerçevesinde zimmîler vatandaşa, müste'menler ise ülkeye kısa bir müddet için vizeyle gelen yabancılara benzetilebilir.

Zimmet akdi eman müessesesini ihtiva eder. Bu halde eman müessesesini zimmet akdinin temeli olarak ele almak mümkündür. Bu sebeple zimmet akdinin unsurlarını ele alırken eman verme müessesesinin unsurlarını kullanmak isabetli görünmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen de zimmet akdinin unsurlarını ele aldığı kısımlarda eman ıstılahını kullanmıştır[168]. Netice olarak her zimmet akdinin bir eman olduğunu ancak her emanın bir zimmet akdi olmadığını düşünmek mümkündür.

2.3.Zimmet Akdinin Rükünleri, Şartları, Lüzûmu ve Tarafları

2.3.1. Akdin Rükünleri

Rükn, bir hukuki muamelenin kendisinden bir parça olan ve o hukuki muamelenin varlığı kendisine bağlı olan unsurdur. Modern hukuktaki kurucu unsur ıstılahına yakın bir manası vardır[169].

Gayrimüslim bir harbî şahsın veya cemaatin, İslâm tâbiiyetini kabul etmesi zimmet akdinin kurulması için kâfidir. Akdin kurulması için gayrimüslim taraftan zimmeti kabul ettiğine dair bir lafız veya fiil gerekmektedir. Kabul, sarîh (açık) olabileceği gibi kabule delâlet eden bir fiil ile de olabilir. Nitekim gayrimüslim taraf, açıkça Müslümanların zimmetine girdiğini söyleyebilir. Bununla beraber, zimmeti kabul etmesi kendisine teklif edilen bir müste'menin İslam ülkesinde bir seneden uzun müddet

[166] İbn Âbidîn, c. 3, s. 249.
[167] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277.
[168] Bilmen, c. 3, s. 423 vd.
[169] Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Tarih ve Hukuk Istılahları Kâmusu**, İstanbul: OSAV, 2018, s. 1058.

kalması da zimmeti kabul ettiğine delâlet eden bir fiil olacaktır[170]. Serahsî, zimmetin tarifini yaptığı kısımlarda doğrudan "kabul" kelimesini kullanarak, gayrimüslim tarafın zimmet akdini kabul etmek ve cizye vermekle canını ve malını ihraz edeceğini söyler[171].

Şafiilere göre karşı tarafın cizyeyi kabul etmesiyle harbin kesilmesi gerekmektedir. Cizye vermeye razı olan kişiden cizye almak vâcip, cizyeyi almayıp bu kişiyi öldürmek ise haram görülmektedir[172].

Akdin beş rüknü vardır. Bunlar akdeden taraf, kendisiyle akdedilen taraf, sıyga, mekan, maldır. Sıyga, zaman kipi demektir. Geçmiş ve gelecek zaman kiplerinin kullanılması arasında fark yoktur. Kabul lafzı aranmaktadır. Dilsiz için işaret veya yazmak da lafız yerine geçer. Cizye olarak verilecek malın kıymetinin söylenmesi gerekir[173]. O halde cizye, zimmet akdinin rüknüdür.

Zimmet akdinin rüknü icap ve kabuldür. Zimmet akdi, esas itibarıyla gayrimüslimlerin Müslüman hâkimiyetini ve İslam devletinin tebası olmayı kabul etmesi manasına gelir. Bu sebeple, gayrimüslim tarafın kabul beyanında bulunması aranır. Gayrimüslim taraf, zimmet akdine taraf olmakla cizye mükellefiyeti altına girer. Sulh ve iltica yoluyla akdin kurulmasında gayrimüslim tarafın zimmet akdini ve cizye vermeyi kabul etmeyerek hicret etmesi mümkündür[174].

Ancak harp neticesinde muharip olmayan veya esir edilen gayrimüslimlerle yapılan zimmet akdinde, bu kabul beyanının farazi olduğunu düşünmek gerekir. Buradaki kabul beyanının, borçlar hukukuna ait akitlerdeki kabul beyanından farklı olduğu görülür. Gayrimüslim taraf kabul beyanını istemeyerek yapabilir. Bilhassa harp neticesinde hükümdar, gerek muharip olmayan gerek esir edilen gayrimüslimlere cizye koyduğunu ve onları zimmî statüsüne soktuğunu bildirebilir. İnsanlar yaşayageldikleri topraklarda kalmaya devam etmek için bunu kabul ederler. Canlarını, mallarını ve dinlerini emniyet altına almış olurlar.

2.3.2. Akdin Şartları

Şart, bir hükmün varlığı kendi varlığına bağlı olmakla birlikte kendisinin varlığı onun varlığını zaruri kılmayan ve onun yapısından bir cüz teşkil etmeyen şeydir. Hukuki işlemin hükümlerinin işlemeye başlaması veya sona ermesi için kayıtlar koymayı da ifade eder[175]. Zimmet akdinin sahih olabilmesi için müebbed (müddetsiz) olarak kurulması şartı vardır. Belli bir müddet için zimmet akdi

[170] Bilmen, c. 3, s. 423.
[171] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.
[172] İbn Hacer el-Askalani, c. 4, s. 148.
[173] Şirbînî, c. 6, s. 60-62.
[174] Hz. Ömer, Cebele b. Eyhem el-Gassâni'ye Müslüman olmasını veya cizye vermesini teklif etmiş, bunları kabul etmemesi halinde Rumlara iltihak edebileceğini bildirmiştir. O da Rumlara iltihak etmiştir. Bkz. Ebu Ubeyd, s. 30.
[175] Akgündüz, s. 1163.

yapmak sahih değildir. Bu hususta zimmet, İslâmiyeti kabul etmeye benzetilmiştir. Nasıl ki İslâmiyeti kabul etmek, kişiye müebbed can ve mal emniyeti temin ediyorsa ve İslâmiyetin kabulü ancak müebbed sûrette sahih olacaksa zimmet akdi de ancak müebbed olarak kurulduğunda muteber olmaktadır[176]. Molla Hüsrev, zimmet akdinin sonradan nakz edilemeyeceğini, çünkü Müslüman olmaya benzediğini aktarmaktadır[177]. Buna göre nasıl Müslüman olmak ebedi ise zimmet de ebedi olacaktır. Belli bir müddet geçince ortadan kalkmayacaktır. Serahsî ise, İslam ülkesinde ebedî kalan zimmîlerden cizye alındığını aktarmaktadır[178]. Zira kısa vakit için kendisine eman verilen kişi, yukarıda da ele alındığı üzere müste'men olarak kabul edilmektedir.

Şirbînî'ye göre de akdin muvakkat kurulması sahih değildir. Akid, muharebeyi tamamen durdurmak için yapılmaktadır. Akit sonunda gayrimüslim tarafın elde edeceği haklar Müslümanların haklarına benzemektedir[179].

2.3.3. Akdin Lüzumu (Bağlayıcılığı)

Zimmet akdi Müslümanlar için lâzım bir akiddir. Bağlayıcıdır ve tek taraflı iradeyle akidden dönmek mümkün değildir[180]. Öyle ki, *nakzının zemmi icap ettirdiğine* lügatte dahi işaret edilir[181]. Serahsî de, zimmet vermek tabirinin lüzum ifade ettiğini söyler[182].

Hiçbir hükümet, gayrimüslimlere verdiği zimmeti reddedemeyecek veya ortadan kaldıramayacaktır. Zimmîler zorla Müslüman yapılamazlar. Ancak zimmîler bazı fiilleri ile akde son verebilirler. Yalnızca söz ile akde son vermeleri mümkün değildir. Bunun için birtakım fiiller aranır[183]. Bu hallerin neler olduğu ileride gelecektir.

2.3.4. Akdin Tarafları

Hanefilere göre Müslüman olmak, âkil olmak ve bâliğ olmak, eman verecek kişide aranan şartlardır. Hürriyet ise şart olarak aranmamaktadır. Nitekim kendisine harp etmek için izin verilmiş kölenin verdiği eman sahih olacaktır. Hür bir erkek veya hür bir kadının da gayrimüslimlere eman vermesi sahihtir. İslam ülkesi vatandaşı bir gayrimüslimin (zimmî), velev ki İslam ordusunda düşmana karşı savaşmış olsun, gayrimüslimlere esir düşmüş bir Müslümanın, darülharpteki Müslüman tâcirin ve darülharpte Müslüman olup da darülislama hicret etmeyen kişinin vereceği eman ise bâtıldır. Çünkü bu

[176] Bilmen, c. 3, s. 423.
[177] Molla Hüsrev, c. 1, s. 188.
[178] Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, c. 1, s. 361, n. 540.
[179] Şirbînî, c. 6, s. 61.
[180] Bilmen, c. 3, s. 430; Vehbe Zuhaylî, **İslâm Fıkhı Ansiklopedisi**, trc. Ahmet Efe vd., red. Hamdi Arslan, c. 8, İstanbul: Risale Yayınları, 1994, s. 207.
[181] "Ahd ve eman manasınadır ki nakzı mûcib-i zemm olur ... kefâlet manasınadır" Mütercim Âsım Efendi, c. 2, s. 1511.
[182] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 8.
[183] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277; Bilmen, c. 3, s. 430; Zuhaylî, c. 8, s. 207.

kişilerin aldanma ve şahsi menfaatleri ile hareket etme ihtimalleri olduğu, düşmanın menfaatine âlet olabilecekleri ve Müslüman ordusunun menfaatlerini takdir edemeyecekleri kabul olunur. Akıl hastasının, küçük çocuğun ve kölenin emanları da muteber sayılmamaktadır. İmam Muhammed'e göre ise temyiz kudretini hâiz çocuk ve savaşmasına izin verilmeyen kölenin vereceği eman sahihtir[184]. Ömer Nasuhi Bilmen, burada eman kelimesini zimmet akdinin temeli olarak kullanmaktadır.

Hükümdarca herhangi bir Müslüman askerin düşmana vereceği emanın bâtıl olacağı ilân edilmiş olmasına rağmen askerlerden biri, bir düşmana eman verecek olsa bu eman yine de muteberdir. Zirâ askerin eman verme salahiyeti kendiliğinden vardır. Hükümdarın baştan eman vermeyi yasaklamasıyla askerin salahiyeti ortadan kalkmamaktadır. Nitekim böyle bir eman muteber olmadığı takdirde bu şekilde eman alan ve kendisini koruma altında gören gayrimüslime gadr (haksızlık) edilmiş olacaktır. Ancak hükümdarın askeri tedip etme hakkı bâkidir. Ancak, önceden hükümdar tarafından düşmana, herhangi bir askerin vereceği emanın muteber olmayacağı haber verilmiş olduğu takdirde askerin buna rağmen vereceği emana hükümdarın riayet etmesi gerekli görülmemiştir[185].

Tek bir Müslümanın bir veya birden fazla gayrimüslime eman vermesi Hanefilerce kabul edilmektedir. Eman verilecek gayrimüslim taraf yalnızca bir kişi olabileceği gibi, bir tâife ve hatta bir kale halkının tamamı olabilir[186]. Zimmet akdinin diğer tarafı olan gayrimüslimlerde aranan şartlar, üzerlerine cizye konulabilecek kişiler bahsinde ele alınacaktır. Cizyeden muafiyet hususunda tafsilatlı hükümler mevcuttur ve bunları bir arada ele almak daha isabetli olacaktır.

2.4. Akdin Kurulma Yolları

2.4.1. Harp

Fıkhın milletlerarası hukuk kısımlarında ele alınan harp hali, cihad ıstılahı etrafında düşünülmesi gereken bir haldir. Nitekim harp bahislerinde cihad kelimesi sık geçmektedir. Cihad için birçok izah yapılabilir. Bunlardan en etraflısı: Allah ve dini için muharebelerde gerek nefs ile, gerek mal ve dil ile ve gerekse başka vasıtalarla çalışarak elden gelen gayreti sarf etmektir[187]. Müdafaa maksadıyla, zulmü durdurmak maksadıyla veya İslam'ın işitilmesine, öğrenilmesine ve tatbikine engel olan hükümetlerin fiillerine engel olmak maksadıyla cihad etmek meşrudur[188]. Esasen kat'i sulhü temin

[184] Bilmen, c. 3, s. 380; Bu hususta Müslümanların canları hususunda müsavi olduklarına, zimmetleri için ednâlarının (hukuki ehliyeti eksik olanların) da gayret edebileceğine dair bir hadis-i şerif delil sayılmıştır. Tek bir kişinin vereceği eman tüm Müslümanları bağlamaktadır. İbn Âbidîn, c. 3, s. 226.
[185] Bilmen, c. 3, s. 382.
[186] Halebî, s. 95.
[187] Bilmen, c. 3, s. 334.
[188] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2023, s. 302.

etmek ve Allah'ın adının yüceltilmesi cihadın sebeplerindendir[189]. Harpten önce düşman ordusunu İslam'a davet etmeksizin saldırıya geçmek caiz görülmemiştir. Hz. Peygamber'in davette bulunmaksızın hiçbir kavme harp ilan etmediği nakledilmektedir[190].

Harp yolu ile zimmet akdinin kurulmasında üç ihtimal mevcuttur. Birinci ihtimal, harp esnasında muharip olan düşmana eman verilmesidir. Düşmanın bu yolla Müslümanların zimmeti altına alınması mümkündür. Emanın rüknü için Müslümanlar tarafından emana delâlet edecek fiillerin yerine getirilmesi aranır. Muharip düşmana verilecek eman, sarih, kinayeli ve yazılı olarak üç çeşittir. Sarih eman için, söz ile, açık bir şekilde bir gayrimüslime "sana eman verdim" denmesi mümkündür. Kinâye yoluyla eman vermek için, "gel", "korkma" gibi ifadeler ve emana delâlet edecek bazı el işaretlerinin karşı tarafa gösterilmesi de geçerlidir. Gayrimüslim tarafa emanın yazılı olduğu bir kitabe (mektup) gönderilmesi de üçüncü yoldur[191].

Burada verilen emanın tam manasıyla zimmet akdini karşılamadığını ifade etmek gerekmektedir. Harp halinde gayrimüslim tarafa verilen eman, daha ziyade düşmanın canına kast edilmeyeceği garantisini verme şeklinde, zimmet akdi öncesi ara bir form olarak anlaşılmalıdır. Nitekim zimmet akdinin unsurlarını tespit ederken eman müessesesinin unsurlarının kullanılabileceğinden yukarıda bahsedilmişti. Aldığı bu emandan sonra gayrimüslim, harp meydanını/Müslümanların ordugâhını terk edebilir veya Müslümanlardan ayrılabilir. Ancak harbi bırakması, Müslümanların zimmet akdi ile alakalı şartlarını kabul ile cizye vererek darülislamda yaşaması halinde zimmet akdinin kurulduğunu kabul etmek mümkündür.

Harp yolu ile zimmet akdinin kurulmasında ikinci ihtimal, harpten sonra muhârip olmayan gayrimüslim halka eman verilmesidir. Gayrimüslimlerin yaşadığı bir memleket harp yoluyla ele geçirildiğinde memlekette halihazırda ikamet eden gayrimüslim halk yerinde bırakılmakta ve Müslümanların zimmeti altında alınmaktadır. Bunun karşılığında ise üzerlerine cizye konulur. Bu yolu, bir memleketi sulhen ele geçirmek olarak düşünmek mümkün değildir. Nitekim Hanefi fıkıh kitaplarında bir memleketi sulhen ele geçirmek ile bu şekilde ele geçirmek, birbirinden açıkça ayırt edilmektedir. Bu yol, kitaplarda bir memleketi harp yoluyla, anveten veya kahren ele geçirme olarak anlatılmaktadır[192].

Harpten sonra muhârip olmayan gayrimüslim halka eman verilmesinde, Müslümanların icabı ve halkın kabul beyanı olduğu kabul edilebilir. Nitekim halk, cizye vermek üzere darülislamda yaşamaya

---

[189] Ekinci, a.y.; Ahmet Reşit Turnagil, **İslâmiyet ve Milletler Hukuku**, İstanbul: İÜHF Yayınları, 1943, s. 98; Şafiilere göre düşman ile harp etmenin sebebi, bizzat düşmanın küfrüdür. Müslümanlara karşı harp etmeseler dahi onlarla harp edilebilir. Bkz. Ahmet Özel, **İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislam Dârulharb**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 53.

[190] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 30.

[191] İbn Âbidîn, c. 3, s. 227; Bilmen, c. 3, s. 378.

[192] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267; Halebî, s. 99.

devam etmektedir. Müslümanların hakimiyetini kabul etmeleri ve cizye vermeyi kabul etmeleri, Müslümanlar tarafından gelen zimmet altına alma icabına karşı kabul beyanı olarak değerlendirilebilir.

Üçüncü ihtimal, harpten sonra muhariplerin esir alınması ve zimmî statüsüne sokulmasıdır. Esirlerin hangi hukuki statüye sokulacağı hususunda hükümdarın takdir salahiyeti vardır. Serbest bırakma, köle yapma ve eli silah tutan erkekleri öldürme gibi yollar mevcuttur. Esirler serbest bırakıldıkları takdirde üzerlerine cizye konulup zimmî statüsüne sokulabilirler[193].

2.4.2. Sulh

Sulh ile zimmet akdinin kurulması mümkündür. Esasında sulh ile kastedilen şey, gayrimüslim tarafın Müslümanlarca tabiiyet altına alınmasıdır. İki taraf arasında geçici bir zaman için yapılacak ateşkes değildir. Bunun için gayrimüslim tarafın, Müslümanların cizye verilmesini de ihtiva eden, zimmet akdine dair icablarını kabul etmesi gerekmektedir. Zira Hanefîlerin kabul ettiği harp hükümlerine göre, kendileriyle harbe tutuşmadan önce gayrimüslimleri İslam'a davet etmek, bunu kabul etmezlerse cizye vermelerini isteyerek onlara sulh teklif etmek ve bunu da kabul etmezlerse son yol olarak harbe başlamak şarttır[194]. Burada ikinci yol olan gayrimüslimlerin cizye vermelerini isteyerek sulh teklif etmeyi, zimmet akdinin sulh yoluyla kurulması yolu olarak kategorize etmek mümkün görünmektedir.

Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir devirlerinde harbe başlanmaksızın sulh yoluyla zimmet akdi kurulduğu misaller vardır. Halk, eski dininde kalmak istemiş ve cizye vermeyi kabul etmiştir[195]. Bu misallerde henüz harbe başlanmamış ve harp neticesinde gayrimüslim ahali üzerine cizye konulmamıştır. Halk, harpsiz bir şekilde, kendi kabul beyanlarıyla cizye mükellefi olmuş ve zimmet altına alınmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber'in ve sahabenin her harp öncesinde gayrimüslimleri İslam'a davet etmesi ve bunu kabul etmemeleri halinde cizye vermelerini istemesi, bu şekilde canlarının ve mallarının Allah ve Resûlü'nün zimmeti altında olacağını bildirmeleri yönündeki tatbikatı, sulh yoluyla zimmet akdinin kurulması hususunda dikkate alınmalıdır. Zimmet altına alma teklifinin Müslümanlar tarafından yapıldığı ve kabul beyanının gayrimüslimler tarafından geldiği misaller, sulh yoluyla zimmet akdinin kurulması için Müslümanların icabına ve gayrimüslimlerin kabulüne ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Zira kabul beyanında bulunmamaları halinde kendileriyle harp edilmektedir.

[193] Bilmen, c. 3, s. 404.
[194] Halebî, s. 94.
[195] Belâzurî, s. 66; Ebû Yusuf, s. 84.

Sulh yoluyla zimmet akdinin kurulmasında farklı ihtimalller mevcuttur ve bu ihtimallerde icap ile kabulün hangi taraflardan geleceği ayrı bir tetkike muhtaçtır. Bunlar, gayrimüslimlere İslam davetinin her halde ulaşıp ulaşmadığıyla zimmet akdinin esaslarını bilip bilmedikleri ve sulh yoluyla tabiiyet münasebeti kurmak istedikleri düşmanın Müslüman olduğunu bilmemeleri ihtimalleridir. Erken devir âlimlerinden bazıları, Müslüman ordusunun gayrimüslimlere ulaştığı anda İslam davetinin de kendiliğinden ulaşmış olacağını söyler. Ebu Hanife'nin hocası İbrahim Nehâi'den (v. 714) gelen bir rivayette, Deylem kabilesinin İslam'a davet edilip edilmediği kendisine sorulmuş, o ise davet olunacaklarını bildiklerini söylemiştir. İmam Hasan'dan gelen bir rivayette, bu zamanda İslam'a davet edileceklerini bildikleri için müşriklerle davetsiz harp edilmesi mümkün görülmektedir[196]. İslam daveti kendilerine tebliğ edilen gayrimüslimler için, harp etmeden önce daveti her halükarda yenilemek tavsiye edilmiştir[197]. Görülmektedir ki gayrimüslim tarafça zimmet akdinin esaslarının bilinmemesi zor bir ihtimaldir.

Sulh yoluyla zimmet akdinin kurulmasında umumiyetle icabın Müslüman taraftan ve kabulün gayrimüslim taraftan geldiği kabul edilebilir. Gayrimüslim tarafın İslam'a çağrılma teklifinden haberi olmaksızın sulh yoluyla tabiiyet talep etmesi esasında zor bir ihtimaldir. Nitekim Hz. Peygamber devrinde civar kavimlere ve hatta İmparatorlara İslam'a davet mektupları gönderilmiştir. Bunlarda zimmet akdinin esasları belirtilmiştir. Artık akdin muhtevası umumiyetle bilinir hale gelmiştir.

Akdin muhtevasının veya karşı tarafın Müslüman olduğunun bilinmediği ihtimal de ele alınmalıdır. Bu halde gayrimüslim taraf, düşmanından sulh yoluyla basit bir tabiiyet talep etmektedir. Gayrimüslim tarafın tabiiyet talep etmesi halinde, talep ettiği hukukî müessesenin esasları belirsizdir ve bu müessese, tam manasıyla Müslümanların karşı tarafa teklif ettiği zimmet akdi değildir. Zira zimmet akdi, gayrimüslimlere bazı haklar tanıyan ve başta cizye olmak üzere bazı mükellefiyetler yükleyen, başka hukuk sistemlerinde tam karşılığı olmayan, hususiyetleri olan bir akiddir. Ancak burada gayrimüslim taraf zimmet akdinin muhtevasını esasen bilmemektedir. Bu halde Müslüman taraf akdin esaslarını icap şeklinde gayrimüslim tarafa bildirdiğinde gayrimüslim taraf buna karşı bir kabul beyanı ileri sürebilecektir. Ayrıca, gayrimüslim tarafın başlangıçta Müslümanlardan talep ettiği tabiiyet ise belki zimmet akdi hususunda Müslümanlara karşı bir icaba davet olarak düşünülebilir.

2.4.3. İltica

Gayrimüslim ahalinin kendiliğinden gelip Müslümanların hâkimiyeti altına girmek istediği veya bir müste'menin zimmî olması hallerinde, sulh yoluyla akdin kurulmasında işaret edilen esaslar dahilinde icabın Müslümanlardan geldiği düşünülebilir. Müste'men olan, yani darülislamda bir seneden

[196] Ebû Yusuf, s. 118.
[197] Molla Hüsrev, c. 1, s. 178; Halebî, s. 95.

az bir müddet için kalmaya gelen kişiye, bir seneden uzun zaman darülislamda kalması halinde üzerine cizye konulacağının bildirilmesi ve bu şekilde kendisine takdir edilen zamanın geçmesinden sonra zimmî sayılması,[198] iltica yoluyla akdin kurulmasında icabın Müslüman taraftan geldiğine misal verilebilir.

Yabancı bir gayrimüslimin bir seneden fazla müddet İslam ülkesinde ikamet etmesine izin verilmemektedir. Ancak bu kişiye, bir sene burada kalması halinde kendisi üzerine cizye konulacağı bildirilir. Bu şekilde kendisine takdir edilen müddet geçtikten sonra gayrimüslim, İslam ülkesi tebaası (zimmî) olur ve kendisinden cizye alınmaya başlanır. Kişi, İslam ülkesine ilk geldiğinde kendisine burada kalabileceği farklı müddetler de tayin edilebilir. Mesela bir ay veya üç ay burada ikamet ederse üzerine cizye konulacağı bildirilebilir. O halde bu vakit geçtiğinde gayrimüslim kişi zimmî olur ve kendisinden cizye alınır[199]. Bir sene burada kalması halinde kendisine zimmî olacağı bildirilmeyen kişinin, sene dolduktan sonra statüsünün ne olacağı hakkında iki görüş vardır. Hanefilerce tercih edilen görüşte kişi, senenin dolmasıyla zimmeti delaleten kabul etmiş sayılır ve zimmî olur[200].

Müslüman bir erkeğin gayrimüslim ehl-i kitap olan bir kadınla darülharpte evlenmesi ve sonrasında bu kadının darülislama gelmesi halinde kadın, kendiliğinden eman altında olacaktır. Ayrıca bir zimmet akdi kurulmasına, eman verilmesine gerek görülmemiştir. Bunun sebebi olarak kadının Müslüman bir erkekle evlenmekle zimmeti kabul etmiş sayılacağı ifade edilmektedir[201].

2.5. Akdin Sona Ermesi

Akdin sona ermesi hallerinin başında, zimmînin İslâmiyeti kabul etmesi gelmektedir. Müslüman olan zimmî, zimmetten çıkıp İslam cemaatine katılmış olmaktadır[202].

Darülharbe iltihak etmek, zimmet akdinin sona erdiği hallerden biridir. Zimmînin, ticaret gibi bir maksadı olmaksızın ve devletten müsaade almaksızın darülharbe iltihak etmesi halinde zimmeti sâkıt olmaktadır. Bir İslam beldesini zorla ele geçiren zimmînin de zimmet akdi sona erecektir. Bu kişiler hakkında mürted hükümleri tatbik edilmektedir[203]. Bu kişilere mürted hükümlerinin tatbik edilmesi ile, zimmet akdinin, Müslüman olmanın yerini tuttuğu hususu akla gelmektedir.

[198] Halebî, s. 98.
[199] Halebî, s. 98.
[200] Bilmen, c. 3, s. 435.
[201] Bilmen, c. 3, s. 378; Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, c. 2, s. 546, n. 864.
[202] Bilmen, c. 3, s. 430.
[203] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277; Halebî, s. 100.

Cizyeyi kabul etmekten imtina etmek de zimmet akdini sona erdiren hallerden biridir[204]. Babasına tâbi olmakla zimmet sahibi olan çocuğun, büyüdüğünde cizyeyi kabulden imtina etmesi halinde babasına tâbi olarak kendisine sabit olan zimmeti bozulmuş sayılacaktır[205]. Ancak bir zimmînin cizyeyi kabul edip yalnızca mükellef olduğu cizyeyi vermekten imtina etmesi, zimmeti nakzeden hallerden biri olarak görülmemektedir[206]. Zira kişi, cizyeyi kabul etmekle zimmeti elde etmiş sayılmaktadır, vermekle değil.

Zimmet akdinin yalnızca söz (kavl) ile bozulması mümkün görülmemiştir. Bir zimmî, kendisinin zimmet akdini nakz ettiğini ilan etse dahi zimmetten çıkmış sayılmamaktadır. Zimmet akdi lâzım bir akiddir ve bundan rücu etmek sahih görülmemiştir. Ancak fiil ile zimmînin bundan rücu etmesi mümkündür[207]. Hanefilere göre bir zimmî, bir Müslümanı amden katl etse veya bir Müslümanı dininden döndürmeye çalışsa veya bir Müslümana tecavüz etmeye çalışsa veya Müslümanlar aleyhine casusluğa veya yol kesiciliğe cüret etse dahi bunlar sebebiyle zimmet akdi sona ermiş sayılmamaktadır. Bahsedilen fiilleri bir Müslümanın işlemesi halinde imanının bozulmayacağı gibi zimmînin de zimmetini bozulmamaktadır[208]. Bunun haricinde, her halükarda bu fiilleri sebebiyle kendisine ceza tatbik edilebilecektir[209].

Harp yoluyla İslam topraklarının işgal edilmesi neticesinde, burada yaşayan zimmîlerin zimmet akidlerinin âkıbetinin ne olacağı bir problemdir. Ebû Yusuf'un naklettiğine göre, Hz. Ebu Ubeyde, Şam civarındaki gayrimüslimlerle zimmet akdi yapmış, sonrasında harp etmek üzere teçhizatlı bir Rum ordusunun kendilerine doğru gelmekte olduğunu haber almıştır. Bunun üzerine artık buradaki zimmîlerin can ve mallarını koruyamayacaklarından bahisle zimmîlerden aldığı cizyeyi ve haracı iade etmiştir[210]. Bu hâdise, cizyenin muvakkaten iade edilmesi hali olarak düşünülebilir. Ayrıca, akdin sona erme hallerinden biri olarak ve mücbir sebep yoluyla sona ermesi olarak ele alınabilir. Bazı yazarlar, kişinin can ve malını koruyamadığı, yani zimmet akdinden doğan mükellefiyetini yerine getiremediği hallerde devletin cizye talep etme hakkı olmadığı ve cizye mükellefiyetinin düşeceğini söylemektedir[211].

---

[204] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277.
[205] Bilmen, c. 3, s. 430.
[206] Halebî s. 100; İbn Âbidîn, c. 3, s. 278.
[207] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277.
[208] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 86; İbn Âbidîn, c. 3, s. 278.
[209] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 86; Malikilere göre bu gibi fiilleri işleyen zimmînin zimmet akdi sona erecektir. Hanbeli mezhebinde de benzer hükümler mevcuttur. Bkz. Bilmen, c. 3, s. 431.
[210] Ebû Yusuf, s. 81.
[211] Zeydan, s. 149; Ahmet Tabakoğlu, **İslam ve Ekonomik Hayat**, Ankara: DİBY, 1996, s. 122; Karadâvî, *Gayri'l-müslimin fi'l-Müctemai'l-İslâmî*, s. 38.

B. Cizyenin Hukuki Esasları

1. Cizyenin Tayin Edilme Yolları

Cizye; tıpkı zekat, öşür ve harac gibi kitap, sünnet ve icma-yı ümmet ile talep edilmesi ve tahsil edilmesi sabit olan bir mali mükellefiyettir. İfa ve tahsil edilmesi, İslam hukukuna göre farzdır ve bu hususta gevşeklik göstermemek gerekmektedir. Mükellefler bunu istemeyerek de olsa vermek mecburiyetindedir[212]. Cizye vermedikleri takdirde, vatandaş olacak gayrimüslimlerin hiçbirinin kendi dinlerinde kalmasını kabul etmek caiz değildir[213]. Bu sebeple devlet, vatandaşı olan gayrimüslimler üzerine bazı yollarla cizye tayin eder.

Bir yer ilk kez ele geçirildiğinde, oradaki kişilerin vermekle mükellef olacağı cizye miktarının tayininde iki yol mevcuttur. Birinci yol tarafların müzakaresi ve rızası neticesinde sulh yoluyla tayin edilmesidir. İkinci yol ise harp yoluyla maktu şekilde tayin edilmesidir[214]. İkinci yolda da karşı tarafın iradesine bakılabilir. Ayrıca devam eden senelerde taraflar arasında pazarlık yapılabilir. Osmanlı tatbikatının ele alındığı kısımda görülecektir.

Sulh yoluyla konulacak cizye için belli bir miktar mevcut değildir. Tarafların müzakereleri neticesinde anlaşmaya varmaları ile mükelleflerin verecekleri miktar rızaen takdir edilebilir. Taraflar anlaşma şartlarına bağlı kalırlar. Haksızlık yaşanmaması için sulh yoluyla takdir edilen miktarın sonradan artırılmaması veya azaltılmaması gerekmektedir[215]. Miktarın sonradan değiştirilmesi caiz değildir. Zira mükellefin bu miktarı vermesi, rızası ile olmuştur. Razı olmadığı şeyi vermesi icap etmez[216]. İltica yoluyla darülislama gelip burada bir sene ikamet ederek zimmî olan kişilerin vermekle mükellef olacağı cizye miktarı da sulh yoluyla tespit edilmiş gibi kabul edilebilir.

Bir memleketin harp yolu ile fethedilip de gayrimüslim ahalisinin tebaa olarak zimmî statüsünde halihazırda mukim olduğu topraklar üzerinde bırakılması mümkündür. Bu halde kendilerinden maktu miktarda bir cizye alınacaktır. Hanefî mezhebinde harp yoluyla tayin edilecek cizye miktarı, halkın iktisadi statüsüne göre bazı esaslar çerçevesinde tespit edilmiştir. Fakirler üzerine yıllık on iki dirhem, orta halliler üzerine yıllık yirmi dört dirhem ve zenginler üzerine yıllık kırk sekiz dirhem tayin edilecektir[217]. Hanefilere göre bunlar asgari ve azami miktarlardır. Daha yüksek veya daha az cizye tayin edilemez[218]. Burada da karşı tarafın rızasına bakılabilir. Ancak mağlup pozisyonda oldukları için tek

[212] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 23.
[213] Cessâs, c. 3, s. 574.
[214] Molla Hüsrev, c. 1, s. 192; Halebî, s. 99.
[215] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267;
[216] Mevsılî, **el-İhtiyar li-Ta'lili'l Muhtar**, nşr., M. Enes Bayrakdar, c. 3, Dımaşk: Darü'l-Feyha, 1441, s. 179.
[217] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267.
[218] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78; Maverdî, s. 128; İbn Rüşd, c. 1, s. 327.

taraflı tayin edilmesi de mümkündür. Son olarak, halihazırda cizye veren bir gayrimüslim tebaa içinde yaşayan ve cizye mükellefiyeti yeni başlayacak kişilerin cizyesi ise içinde bulunduğu şartlara göre tayin edilir. Osmanlı tatbikatında ekonomik şartlara göre tayin edilebildiği görülecektir.

2. Cizyenin Tahakkuk Zamanı

Yukarıda, cizyenin ilk vacip olduğu vakit olarak zimmet akdinin kurulduğu vakti kabul etmek gerektiği ifade edilmişti. Nitekim cizye, harbi durdurmakta ve cizye karşılığında zimmîlerin can emniyeti temin edilmektedir. Bu sebeple akit kurulduğunda cizye hemen vâcip olmaktadır. Devam eden cizye mükellefiyetlerinde ise cizyenin tahakkuk ettiği vakit, Hanefilere göre her senenin başıdır. Buna namaz misali verilmiştir. Namazın vücûbu, vaktin girmesidir. Cizyenin edâsı da senenin sonunda vâcip olur. Bu sebeple cizyenin kendisi, yeni bir sene başladığında mükellef üzerinde tahakkuk edecek, ancak tahsili sene sonunda gerekecektir. Mezhep içinde makbul görüş budur[219]. Cizye mükellefiyeti için kişinin sahip olması gereken vasıflar, senenin başında kendisinde mevcut olmalıdır. Çünkü hükümdar, kişilerin cizyeye ehil olup olmadıklarını tahkik eder[220].

Normal zamanda İslam ülkesinde yaşayan, ancak burası düşman ordusu tarafından işgal olunduktan sonra esir edilerek darulharbe götürülen zimmîlerden bir sene geçtikten sonra kurtulup darülislama geri gelenlerin mükellefiyeti fetva meselesi olmuştur. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, bu halde zimmîlerin dışarıda geçen bir senenin cizyesini vermeyeceklerini söylemektedir[221].

Şafiilere göre cizyenin mükellefe ne zaman vâcip olacağı ihtilaflıdır. Şafii ulemasından Şirbînî, İmam Nevevî'nin kaziyesini şerhettiği kısımda cizyenin senenin sona erdiği vakitte vâcip olacağını nakleder[222].

3. Cizyede Mükellefiyet ve Muafiyetler

3.1. Din Yönüyle

3.1.1. Hanefilerin Görüşü

Hanefilere göre, ehl-i kitap[223] olan Yahudiler ve Hristiyanlardan cizye kabul edilmektedir. Ehl-i kitap olma şüphesi bulunan Mecusiler ve Arap olmayan putperestler de cizye mükellefi olabilmektedir. Sâmirîler, Hz. Musa şeriatını tatbik ettikleri ve yalnızca füru kısımlarda ona muhalefet ettikleri için

[219] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 3, s. 82.
[220] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267-268; Mevsılî, c. 3, s. 184.
[221] Şeyhülislam Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziye**, haz. Süleyman Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 124-125.
[222] Şirbînî, c. 6, s. 69.
[223] Ehl-i kitap, Allah tarafından gönderilmiş mukaddes bir kitaba inanan Yahudiler veya Hristiyanlar gibi insanlardır. Akgündüz, s. 337.

Yahudilere dahil kabul edilmişlerdir. Frenk ve Ermeniler de Hristiyanlara dahil kabul edilmişlerdir[224]. Sabiilerin ise Yahudi, Hristiyan veya yıldızlara tapan putperestler olduğuna dair görüşler vardır. Ebû Hanife'ye göre bunlardan, Arap olup olmadıklarına bakılmaksızın cizye kabul edilir[225].

Mecusiler ve putperestlerden cizye alınması münasip görülmekle beraber, bu kişiler diğer hükümlerde ehl-i kitap gibi kabul edilmemektedir. Kestikleri hayvanlar yenilmemekte ve kadınlarıyla evlenilmemektedir. Bu hususta Hz. Peygamber'in Hecer Mecusilerinden cizye alması, ancak kestiklerini yememeyi ve kadınlarıyla evlenilmemesini şart koşması esas alınmıştır[226].

Serahsî'ye göre Mecusilikte şirk unsurları vardır. Hz. Peygamber Hecer Mecusilerinden cizye aldığına göre diğer müşriklerden de cizye almak caizdir. Âyet-i kerimede "Kendilerine kitap verilenlerden … cizye verinceye kadar savaşın" hükmüyle kendilerinden cizye alınabilecek kimseler olarak ehl-i kitabın beyan edilmesi, kendisinden cizye alınabilecek kimseler hakkındaki hükmü takyid etmek için değildir. Ehl-i kitaptan cizye alınmasının caiz olduğunu bildirmek içindir. Hanefi mezhebinin usûlüne göre, bir şeyin hususen zikredilmesi, zikredilen haricindeki şeylerin hükmünün, zikredilenin hilâfına olmasını gerektirmemektedir[227].

Putperest olan Araplardan cizye kabul edilmemektedir. Zira Hz. Peygamber Arapların arasında yaşamış, Peygamber olmuştur ve Kur'an-ı Kerim Arapların dilinde nâzil olmuştur. Bu sebeple Arapların Müslüman olmaması ve küfürleri, diğer milletlerin küfürlerinden daha galiz görülmektedir. Putperest olmayan; Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik gibi farklı dinlerde olan Araplardan ise cizye kabul edilmektedir[228].

Hanefilere göre, putperest Arapların ve mürtedlerin küfürleri galiz görüldüğünden, bunların ancak İslâmiyet'i kabul etmelerine müsaade edilmiştir. Müslüman olmamaları halinde öldürülmeleri ve kadın ve çocuklarının köle yapılması mümkün görülmüştür[229].

Mürtedden de cizye kabul edilmemektedir. Mürtedlerin küfrü, diğer gayrimüslimlerin küfründen daha galiz görülmüştür. Bunun sebebi hidayet edip de Müslüman olmaları, İslâm'ın

[224] İbnü'l-Hümam, **Fethu'l-Kadir**, c. 6, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424, s. 45; İbn Âbidîn, c. 3, s. 268.
[225] İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 45.
[226] Ebû Yusuf, s. 73-74.
[227] Serahsî, a.e, c. 10, s. 119.
[228] Ebû Yusuf, s. 73; Molla Hüsrev, c. 1, s. 193; İbn Âbidîn, c. 3, s. 268; İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 46; İbn Teymiyye'ye göre de fakihlerin çoğu putperest araplardan cizye alınmayacağı görüşündedir. İbn Teymiyye, **es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye**, Kahire: Matbaa-i Hayriyye, 1322, s. 59; Bunun hakkında hadis-i şerifler vardır: "Bütün müşrikleri Arap yarımadasından çıkarın." Müslim, Vasiyet, 20. Müslim b. Haccac, **Sahih-i Müslim**, thk. Ebu Kuteybe, Riyad: Dâru Tayyibe, 1426, s. 772; "Müşrik Araplar üzerinde kölelik yoktur." Ebu Ubeyd, s. 133.
[229] Halebî, s. 99; İbn Âbidîn, c. 3, s. 268; Molla Hüsrev, c. 1, s. 193; Mevsılî, c. 3, s. 182.

güzelliklerini görmeleri, buna rağmen dinlerini inkâr etmeleridir[230]. Zaten mürted, zimmî statüsüne giremeyecektir. Sırasıyla takip edilecek hükümleri vardır.

3.1.2. Diğer Mezheplerin Görüşü ve Ehl-i Kitap Dışındakilerden Cizye Alınması İmkanı

Ehl-i kitaptan cizye alınabileceği hususunda mezhepler arasında ittifak vardır. Müşriklerden cizye alınıp alınamayacağı hususunda ise diğer mezheplerde farklı görüşler vardır. İhtilafın sebebi esas itibarıyla nasslardan çıkarılan hükümler ve âm hüküm ile hâs hüküm arasındaki muârazadır. Âm hükümler hususunda kitap ve sünnetten misal verilmiştir. Âyet-i kerimede, yeryüzünde fitne kalmayıp yalnız Allah'ın dini kalıncaya kadar insanlarla harp etmek[231] emrolunmaktadır. Bir hadis-i şerifte ise Hz. Peygamber'in, insanların Allah'tan başka ilah olmadığını kabul etmelerine kadar onlarla harp etmekle emrolunduğu[232] nakledilmektedir. Hâs hüküm olarak Hz. Peygamber'in ordu emirlerine verdiği talimat misal verilmektedir. Emirler, ehl-i kitap olmadıkları malum olan bir kavme gönderilmiştir. Hz. Peygamber tarafından kendilerine verilen talimatta, bu düşmanı üç şeye davet etmeleri söylenmiştir. Bunlar sırasıyla İslam, cizye ve harptir. Hz. Peygamber'in davet hususundaki tatbikatından ve sünnette Mecusilerden cizye alınmasından yola çıkarak müşriklerden de cizye alınabileceğini kimi hukukçular kabul etmiştir. İmam Malik, Kureyş kabilesi hariç[233] tüm müşriklerden cizye alınabileceği kanaatindedir. İmam Şafii ise, cizye âyetinde ehl-i kitap kaydı olmasını esas alarak yalnızca ehl-i kitap ve Mecusilerden cizye alınabileceği kanaatindedir. Ona göre, müşriklerden cizye kabul edilmemesi gerekmektedir[234].

Şafiilere göre cizye, yalnızca Yahudilerden, Hristiyanlardan, Mecusilerden, Hristiyanlığın zuhurundan evvel Yahudileşmiş ve İslamiyetin zuhurundan evvel Hristiyanlaşmış olanlardan, veya böyle olma şüphesi olanlardan, Hz. İbrahim suhufuna veya Hz. Davud Zebur'una inandıklarını iddia edenlerden, anne-babasından biri kitabi olup diğeri putperest olanlardan kabul edilebilir. Sâmireler ve Sabiiler'den de, dinlerinin asli esasları hususunda Yahudi ve Hristiyanlar'a muhalif olmamaları halinde cizye alınması mümkündür. Ancak kitapları olmayan veya kitapları olma şüphesi dahi olmayan putperestlerden cizye alınmamaktadır. Bunların Arap veya başka bir kavimden olup olmaması da farketmemektedir. Kitap sahibi olmayanlara misal olarak güneşe, meleklere tapanlar, kevkeb ve yıldızlara ilahi sıfatlar atfedenler verilmiştir[235].

---

[230] Molla Hüsrev, c. 1, s. 193; Mevsılî, c. 3, s. 182; İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 46.
[231] Bakara, 193.
[232] Buhâri, İman, 17.
[233] Kureyş kabilesinin hariç olması hususu Şirbînî'de geçmektedir. Şirbînî, c. 6, s. 63.
[234] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd**, c. 1, İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1333, s. 314.
[235] Şirbînî, c. 6, s. 63.

Şafiilere göre Mecusilerden cizye alınması, onların ehl-i kitaptan olması sebebiyledir. Ulemanın ekseri ise Mecusileri ehl-i kitap kabul etmemektedir. Onlara göre Yahudi ve Hristiyanlardan cizye almak âyet-i kerimeyle sabit olduğu için, Mecusilerden cizye almak ise sünnetle sabit olduğu için alınır[236].

Hristiyanlığın zuhurundan evvel Yahudileşmiş ve İslamiyetin zuhurundan evvel Hristiyanlaşmış olan kavimlerden olmama ihtimali olan, ancak bunun aksini iddia edenlerin iddialarının kabul edilmesi ve onlardan cizye alınması gerekmektedir. Bunlar aleyhine iki âdil şahidin şahitlik yapması hali müstesnadır[237].

Malikilere göre de sünnetle ve Hz. Osman'ın tatbikatıyla sâbit olduğu için Mecusilerden cizye alınması mümkündür[238]. İmam Malik'e göre Arap Müşriklerinden cizye kabul edilmemesi hususunun yalnızca Kureyş kabilesine münhasır olma ihtimali vardır[239]. Hanbeliler, ehl-i kitap şüphesi olanlardan cizye alınabileceği kanaatindedir. Mecusi, Sabii ve Sâmirîler bu şekildedir. Ancak mürtedden, dehrîlerden ve putperestlerden cizye kabul edilmez[240].

İbn Rüşd'e göre müşriklerden cizye alınmayacağı görüşünde olanlar, bahsi geçen hâs talimatın, âm olan talimattan vakit yönüyle önce geldiğini ileri sürmektedirler. Onlara göre hâs hükmünde olan talimat, Mekke'nin fethinden önce mevcuttur ve bunda hicrete davet manası vardır. Halbuki âm hükmünde olan âyet-i kerime ve hadis-i şerif, fetihten sonraki devirde vârid olmuştur ve hâs hükmünde olan tatbikatın hükmünü neshetmiştir. Artık burada hicrete davet de mevcut değildir. Müşriklerden cizye alınabileceği görüşünde olanlar ise, ister vakit yönüyle önce veya sonra gelsin, ister öncelik sonralık münasebeti bilinmesin, âm hükmün hâs hüküm üzerine bina edildiği görüşündedir. Buna göre ehl-i kitaptan başka, müşriklerden de cizye almak mümkündür[241].

İbn Kesir, el- İrşâd adlı eserinde cizye âyetinin müşrikler ve putperestlerle yapılan harp nihayete erdikten sonra nâzil olduğunu ve bu devirde artık yalnızca ehl-i kitabın kaldığını söyleyerek İmam Şafii'nin görüşünü takviye etmektedir. Karşı görüşte olanlar ise o zamanlarda İran'da ateşe tapanların ve Hindistan'da putperestlerin mevcut olduğunu ileri sürmüşler ve Büreyde hadis-i şerifinin[242] umumu ile istidlal etmişlerdir. Yine cizye âyet-i kerimesinde ehl-i kitaptan cizye alınacağının bildirildiğini,

---

[236] İbn Hacer el-Askalani, c. 4, s. 145.

[237] Şirbînî, c. 6, s. 64.

[238] Sahnun, **el-Müdevvenetü'l-Kübrâ**, c. 3, Beyrut: Dâru Sadır, 1905, s. 46.

[239] Bilmen, c. 3, s. 425.

[240] Ferrâ, s. 154; Zahirilere göre cizye, yalnızca ehl-i kitaptan kabul edilir. Ehl-i kitap ise Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilerdir. Diğer tâifeler ehl-i kitap statüsünde kabul edilmemektedir. Bilmen, c. 4, s. 98.

[241] İbn Rüşd, c. 1, s. 314.

[242] Büreyde hadis-i şerifi, Hz. Peygamber'in komutanlarına verdiği talimatların nakledildiği hadis-i şeriftir. Burada müşrik düşmanlarla karşılaşıldığında onların İslam'a davet edilmesi, davete icabet ederlerse hicrete davet edilmeleri, daveti kabul etmezlerse kendilerinden cizye istenmesi, bunu da kabul etmezlerse kendileriyle harp edilmesi talimatı verilmektedir. Müslim, Cihad, 2; Ebû Dâvûd, Cihad, 82.

ancak ehl-i kitap olmayanlardan cizye alınıp alınmayacağı hususunda bir beyan olmadığını, bu hususu Büreyde hadis-i şerifinin beyan ettiğini söylemektedirler[243].

Büreyde hadis-i şerifinin, cizyenin farz kılınmasından sonra vârid olduğu görüşü de vardır. Buna göre Mekke'nin fethinden sonra bütün Araplar halihazırda İslâmiyeti kabul etmiştir. Bu haliyle onlardan esir olacak ve vergi alınacak kimse kalmamış bulunmaktaydı. İrtidad edenler ise ya Müslümanlığa dönecekler ya da mürted oldukları için öldürüleceklerdi. Bu sebeple hadis-i şerifte geçen ve kendisinden cizye alınacak kimseleri işaret eden *müşrik düşman* tabirini ehl-i kitaba hasretmemek gerekmektedir. Hanbelilerden İbn Kayyım (v. 1350) da bu görüştedir[244].

3.2. Ehliyet Yönüyle Mükellef ve Muaf Olanlar

3.2.1. Hukukçuların İttifakla Kabul Ettiği Ehliyet Şartları

Cizye mükellefinde din hususunda aranan şartlardan başka, kişiler hukuku yönüyle aranan şartlar da vardır. Cizye mükellefi olabilmek için birinci şart, erkek olmaktır. İkinci şart, büluğa ermiş olmaktır. Üçüncü şart ise hür olmaktır. Bu üç şartı taşıyan zimmî kimselere cizye vâcip olmaktadır. Hukukçuların bu hususlar üzerinde ittifakı vardır[245].

Âkil olmak, bedenen sağlıklı olmak ve halk arasına karışmak şartlarında ise ihtilaf vardır. Mecnun, felçli, pir-i fâni ve halk arasına karışmayan din adamlarından cizye alınması hususu ihtilaflıdır. İhtilafın menşei, bu kimselerin harpte öldürülmelerinin caiz olmaması esasına dayanmaktadır[246].

3.2.2. Hanefilerin Görüşü

Hanefilere göre bir kimsenin cizye mükellefi olabilmesi için kişiler hukuku yönüyle mükellefte aranan şartlar, cizyenin vücûb ve tarh vakti olan sene başından önce mevcut olmalıdır. Her sene mükelleflerin ehliyete dair statüleri değişebildiği için, hükümdar cizyeyi yenilemektedir. Mesela çocuğun büluğa ermesi veya kölenin hürriyetine kavuşması, bu vakitten önce meydana gelmelidir. Bu gibi halleri sene başından önce meydana gelmeyen kimseler, o sene için cizye mükellefi olmayacaktır. Zira cizyenin vücub vakti geçmiş olacaktır[247]. Harbî statüsünde olup da cizye konulma vaktinden önce zimmî statüsüne giren kimseye, o sene için cizye konulması gerekmektedir. Ancak bu kişi cizye konulma vaktinden sonra zimmî olmuşsa kendisine cizye konulmayacaktır. Ayrıca cizyenin konulma vaktinde hasta olup da sonradan iyileşen kimse, o sene için mükellef tutulmayacaktır[248].

---

[243] İbn Hacer el-Askalani, c. 4, s. 103.
[244] A.y..
[245] İbn Rüşd, c. 1, s. 326; İbn Hacer el-Askalani, c. 4, s. 148.
[246] İbn Rüşd, c. 1, s. 327.
[247] Mevsılî, c. 3, s. 183-184; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 80; İbn Âbidîn, c. 3, s. 269; Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.
[248] Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.

Hanefilere göre esas olarak çocuklar, kadınlar, köleler, mükâteb köleler, müdebber köleler, ümmüveledin çocukları, felçliler, pir-i fâniler, âmâlar, çalışamayan fakirler ve sosyal hayattan uzak yaşayan rahipler cizyeyle mükellef olmayacak kişilerdir. Bunun sebebi olarak bu kişilerin savaşta öldürülmelerinin caiz olmayışı ileri sürülmektedir. Buna göre öldürülmesi caiz olmayan kişiden cizye almak da caiz değildir. Nitekim cizye, öldürmenin karşılığı olarak alınmaktadır[249]. Matuhlar (bunamışlar) da cizyeden muaftır[250].

Serahsî, bu gibi kişilerin bilfiil harbe iştirak edemeyecekleri için cizye vermeyeceklerini söylemektedir. Ona göre cizye, Müslümanların safında bilfiil harbe katılmamanın bedeli olarak alınmaktadır. Bir nevi harbe yardımdır. İleride izah edileceği üzere zimmîler, Müslüman olsalardı harbe hangi kıymette teçhizatla katılacaklar idiyse, buna mukabil cizye bedeli vereceklerdir[251]. Normal şartlarda öldürülmesi caiz olmayan ve bilfiil harbe iştirak edemediği için cizyeden muaf olması gereken, ancak fikirleri ve malları ile harbe yardım eden kimselere cizye konulması gerekmektedir. Zira bunlar fikir ve mallarıyla harp ediyor sayılmaktadırlar[252].

Çalışmaya kudreti olmayan fakir kimseler cizyeden muaftır. "Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir." âyet-i kerimesinin burada da tatbik edilmesi gerekmektedir. Mal bulamayan kimseye yardım etmek gerekmekteyken ondan ödeme alınması mümkün değildir. Dahası cizye, esasında mâli bir bağdır, yoksa ödemesi vâcip olan bir borç münasebeti değildir. Bu sebeple çalışmaya kudreti olmayan fakirler mazur kabul edilmiştir[253].

Pir-i fâniler ve âmâlar cizyeden muaftır. Yaşlı, âmâ ve aynı zamanda fakir bir adam sokakta dilenmekteyken Hz. Ömer onu görmüş ve ona hazineden tahsisat vermiştir. Sonrasında ise o adamdan ve onun gibilerden cizyeyi kaldırmıştır[254].

Hünsalar cizyeden muaftır. Çocuk olan hünsa, zaten çocukluğu sebebiyle mükellef olmayacaktır. Büluğa erdikten sonra ise kadın olma ihtimali olduğu için kendisinden cizye alınmaması gerekmektedir[255].

Köleler cizyeden muaftır. Cizye harbe yardım bedeli gibi düşünülmektedir. Köle kendiliğinden harbe katılma ehliyetine sahip değildir. Bu sebeple harbin yerine verilmesi gereken bedel, köleden istenemeyecektir. Dahası köle, mâli yönden hür kimselerden daha zor haldedir. Nitekim kölenin mülk

[249] Halebî, s. 99; İbn Âbidîn, c. 3, s. 269; Mevsılî, c. 3, s. 182.
[250] Ebû Yusuf, s. 71; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 79.
[251] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 79.
[252] İbn Âbidîn, c. 3, s. 269; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 79.
[253] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 80.
[254] Ebû Yusuf, s. 72.
[255] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 30, s. 109.

edinmesi mümkün değildir. Süknâ yönüyle efendisine tâbidir. Başkasına tâbi olan kimsenin cizye vermesi gerekmeyecektir[256].

Azat edilmiş köleler ise, tabiin alimi Şa'bî'den nakledildiğine göre cizyeden muaftır. Nitekim azatlı kölenin zimmeti mevlasına aittir. Mevlası da Müslüman olduğu için cizye gerekmemektedir. Ancak, Ebû Hanife'ye göre azatlı kölenin cizye mükellefiyeti vardır. Ebû Yusuf da onun görüşüne iştirak etmektedir[257]. Osmanlı fetvalarında da azatlı köleden cizye alınması yönünde hükümler görülmektedir[258]. Şafii ve Hanbelilere göre de azatlı köle cizye mükellefi olacaktır. Malikiler arasında ihtilaf vardır[259].

Sosyal hayattan uzak yaşayan rahipler, eğer çalışmaya muktedir iseler cizye mükellefi olacaklardır. Çünkü bu kişiler, kendilerinde çalışma kudreti mevcut olmasına rağmen bu kudretlerini zayi etmektedirler. Bu hususta rahiplerin mükellefiyeti, harac arazisini boş bırakan kimseden yine de harac alınması gerektiği hususuna benzetilmektedir[260].

Ebû Yusuf'a göre kilise gibi ibadethane yerleri ehlinden olan kimsenin, mal sahibi olması halinde cizye vermesi gerekmektedir. İbadethanenin gelirleri olması ve bundan faydalanması halinde buralardaki rahipten ve malın idaresinde vazifeli kimseden cizye alınmalıdır. Ancak bu gelirlerden eline bir şey geçmediğini iddia etmesi halinde kendisinden yemin etmesi beklenir. İnancına münasip şekilde yemin etmesi halinde kendisinden cizye alınmaz[261].

Yukarıda sayılan kimselerden cizye alınmayacağı kaidesi Ebû Hanife'nin kavlidir ve mezhepte sahih kavil budur. Ebû Yusuf'a göre ise erkek, bâliğ ve hür olan mal sahibi kişilerin cizye mükellefi olması için ayrıca bedenen sağlıklı olması şartı aranmamaktadır. Ona göre mal sahibi olan âmâlar, felçliler ve hastalık sahipleri de cizye vermekle mükellef tutulmalıdır[262].

3.2.3. Diğer Mezheplerin Görüşü

Şafiilere göre felçliden, pir-i fâniden, rahipten, kazanmaya muktedir fakirlerden cizye alınır. Zira cizyenin, ülkede ikamet etmenin karşılığı olduğu veya can emniyetinin temin edilmesinin karşılığı olduğu görüşleri vardır. Bu kimseler sene sonunda iktisadi olarak zor bir halde iseler kendilerine kolaylık gösterilir[263]. İmam Şafii'ye göre ruhbanlardan, pir-i fânilerden ve felçlilerden cizye alınmaktadır. Çünkü

[256] İbn Âbidîn, c. 3, s. 269.
[257] Ebû Yusuf, s. 76.
[258] Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, **Fetâvâ-yı Abdurrahim**, c. 1, İstanbul: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Ma'mûreti's-Sultâniyye, 1243, s. 76.
[259] İbn Kayyım, c. 1, s. 175-176.
[260] İbn Âbidîn, c. 3, s. 269.
[261] Ebû Yusuf, s. 70.
[262] Bilmen, c. 4, s. 98; Ebû Yusuf, s. 70.
[263] Şirbînî, c. 6, s. 65; Bilmen, c. 4, s. 98.

Allah, müşriklerin erkeklerinden cizye almaya izin vermiştir. Bunlar da erkektir[264]. Görüldüğü üzere mükellef olacak kişinin para kazanmaya muktedir olması gerekmemektedir. Ruhbanlar hakkında halka karışıp karışmama şartından da bahsedilmemektedir. Yine senenin ortasında mükellefin mâlî olarak iflas etmesi ve hacr altına alınması halinde, o sene içinde hacr ânına kadar geçen müddet için kendisinden cizye alınmayacaktır[265].

Akıl sağlığı yerinde olmayanlardan cizye alınmamaktadır. Ancak bazı kişilerin kısa müddetli akıl kaybı yaşaması mümkündür. Bu gibi kısa zamanlı akıl kayıplarında kişinin cizye mükellefiyeti kalkar. Kişinin aklı yerine geldikten sonra cizye mükellefiyeti devam etmektedir. Ancak bu kaybı yaşayan ve bu hal kendisinden kalkmayan kimseler, bu halin kendisine geldiği günden itibaren cizyeden muaf olacaktır[266].

Hünsalardan da cizye alınmamaktadır. Zira bu kimselerin kadın olma ihtimali vardır. Ancak halihazırda zimmî statüsünde olup da erkek oldukları sonradan ortaya çıkmış olanlarından, geçmişe dönük cizyeleri talep edilir. Mükâteb kölelerden de cizye alınmamaktadır[267].

Hanbeliler de mezhep içinde tercih edilen kavillerinde cizye mükellefiyeti için bedenen sağlıklı olma şartını ve para kazanmaya muktedir olma şartını kabul etmemektedir. Onlara göre birtakım özürler mükellefiyeti kaldırmayacaktır. Bu sebeple müzmin hastalardan, körlerden, pir-i fânilerden, çalışamayan fakirlerden, halka karışmayan rahiplerden cizye alınacaktır[268].

3.3. Askeri Hizmet Görme Karşılığında Muafiyet İmkanı

Daha önce ifade edildiği üzere zimmîler askerlik ile mükellef değildir. Ancak rızalarıyla bazı şartlar dahilinde orduya katılabilirler. Malikiler dışında üç mezhep, zaruret hali olmasıyla harp esnasında bazı şartlar dahilinde gayrimüslimlerden yardım istenebileceği ve gayrimüslimlerin orduya dahil edilebilecekleri kanaatindedir[269]. Hanefilere göre yaptıkları şey cihad olmadığı ve dini bir mana taşımadığı için hükümdar bunlara ödül olarak mal vaad edip verebilir. Umumi seferberlik gibi zaruret hali olup da zorla harbe götürülmeleri halinde ise hükümdarın mal vermesi veya cizyelerini kaldırması

[264] Şâfii, **el- Ümm**, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, c. 5, Mansure: Dâru'l-Vefa, 1422, s. 415.
[265] Şirbînî, c. 6, s. 70.
[266] Şâfii, c. 5, s. 413.
[267] Şirbînî, c. 6, s. 64.
[268] Zuhaylî, c. 8, s. 205; Zahirilere göre, ehl-i kitabın kişiler hukuku yönüyle hangi statüde olursa olsun tümünden cizye alınır. Cizye âyet-i kerimesi bu hususta mutlak emredicidir. İstisna koymamıştır. Onlara göre erkek, kadın, köle, hür, zengin, fakir, rahip gibi tüm statüdeki kişilerden cizye alınması gerekmektedir. Bilmen, c. 4, s. 98.
[269] Yaman, s. 120; Gayrimüslim halkın kendileriyle beraber düşmana karşı savaşmaya söz vermesi halinde cizyeden muaf tutulduğu kayıtlar vardır. Raşit halifeler devrinde Hristiyan Araplar ve diğer gayrimüslim unsurlar için birkaç kez yaşanmıştı. Corci Zeydan, c. 1, s. 68.

gerekir[270]. Sayılan bu hal, cizye muafiyeti olarak değerlendirilebilir. Osmanlı tatbikatında ülke savunmasına katılan veya farklı şekillerde devlet hizmetine giren zimmîlerin cizyeden muaf tutulduğu misaller görülecektir.

4. Cizyenin Miktarı

4.1. İktisadi Statüye Göre Cizye Miktarının Tayini

Hanefi mezhebine göre mükellefler üzerinde cizye miktarının takdir edilmesinde Hz. Ömer'in tatbikatı esas alınmaktadır. Hz. Ömer'in, tatbikatını Hz. Peygamber'den aktarılan bir hadis-i şerife dayandırdığı nakledilmektedir. Hz. Ömer, iktisadi statülerine göre kişilere yıllık on iki, yirmi dört ve kırk sekiz dirhem miktarlarında cizye koymuştur[271]. Ebû Hanife de bu tatbikatı esas almış ve asgari-azami miktarları göstermiştir[272]. Hatta Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin tatbikatının bu yolda olduğundan hareketle bu tatbikat üzerinde icma olmuştur. Hz. Peygamber'in bir dinarlık cizye tatbikatı ise sulh yoluyla konulan cizyedir[273]. O devirde bir dinarın on iki dirheme denk geldiği yukarıda geçmişti.

Fakirlik, orta hallilik ve zenginlik ölçüleri, beldeden beldeye değişebildiği için bunların nasıl takdir edileceğine dair net mal varlığı ölçüleri tespit edilmemiştir. Takdir hükümdara bırakılmıştır. Nitekim Serahsî, kendi beldesi olan Horasan'da on bin dirhem sahibi bir kişinin zengin kabul edildiği halde Irak'ta elli bin dirhemi olan kişinin ancak orta halli olduğunu söylemektedir. Bununla beraber fakirlik, orta hallilik ve zenginliğin tespit edilmesinde takip edilen kıstaslar vardır. Çalışmaya muktedir olan, mal varlığı olmayan, ancak aslî ihtiyacının üzerinde kazancı olan kişi fakir kabul edilmekte ve bu kişiye yıllık on iki dirhem cizye takdir edilmektedir. Çalışmaya muktedir olan, malı olan, ancak devamlı çalışması gereken kişiye yıllık yirmi dört dirhem cizye takdir edilmektedir. Çalışmaya ihtiyacı olmayan, normalin üzerinde çok malı olan kişiye ise yıllık kırk sekiz dirhem takdir edilmektedir. Hasan-ı Basrî'ye göre altın yüzük takan ve kıymetli hayvana binen kişilerden kırk sekiz dirhem alınmalıdır[274].

Ebû Yusuf; sarraf, kumaş tüccarı, çiftlik sahibi, tüccar, tabiplik gibi işler elinden gelen ve benzer meslekleri yapan kişileri birinci ve ikinci sınıf olarak saymış ve bunların zengin ve mesleği çok kazanmaya yatkın olanlarından kırk sekiz, orta halli ve mesleği orta seviyede kazanmaya yatkın

---

[270] Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, c. 3, s. 896, n. 1604; Abdülkerim Zeydan ve Vehbe Zuhaylî, zimmîlerin ülke savunmasına katılması halinde cizye mükellefiyetlerinin düşeceğini söyler. Buna dair sahabe devrinden misaller verir. Savunmanın bizzat savaşa katılma şeklinde fiilen olma zorunluluğu da yoktur. Bazı devlet hizmetlerinde bulunmak da muafiyet tanınması için yeterli olabilir. Abdülkerim Zeydan, s. 155-157; Zuhaylî, Âsârü'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî: Dirâse Mukârene, s. 699.

[271] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.

[272] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78; Maverdî, s. 128; İbn Rüşd, c. 1, s. 327.

[273] Mevsılî, c. 3, s. 180.

[274] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.

olanlarından yirmi dört dirhem alınacağını, terzi, boyacı, ayakkabıcı, kasap, çiftçi ve amele gibi kendi el emeği ile çalışanlardan ise on iki dirhem alınacağını söylemektedir[275].

Bazı ulemanın, para esasına göre zenginlik ölçülerine işaret ettikleri de görülmektedir. Osmanlı ulemasından Molla Hüsrev (v. 1480) ve Ebussuud Efendi (v. 1574), iki yüz dirhemi olmayan ancak çalışmaya muktedir olan kişileri fakir saymış ve onlara on iki dirhem, on bin dirhem ile iki yüz dirhem arasında bir miktara sahip olanları orta halli saymış ve onlara yirmi dört dirhem, on bin dirhemden fazlaya sahip olan kişileri zengin saymış ve onlara kırk sekiz dirhem takdir edileceğini söylemişlerdir[276].

Ebû Cafer, mükellef kendi beldesinde zenginliği, orta halliliği ve fakirliği hususunda nasıl tanınıyorsa o şekilde muamele göreceğini söylemektedir. Kerhî, yüz dirheme veya daha azına mâlik olanları fakir olarak isimlendirmektedir. Fetâvâ-yı Hindiyye'de yüz dirhemden az bir miktara sahip olanlar fakir, yüz dirhem ile on bin dirhem arasında bir miktara sahip olanlar orta halli, on bin dirhemden çok bir miktara sahip olanlar zengin kabul edilmiştir[277].

Bir kimsenin iktisadi statüsünün tayininde esas alınacak vaktin hangisi olduğu da ihtilaflıdır. Bu husus, cizyenin vâcip olma vakti senenin başı olduğu için, hukuki ehliyet yönüyle kişinin sene başındaki statüsüne mi yoksa sene sonundaki statüsüne mi bakılacağından ayrı düşünülmüştür. Hanefilere göre cizyenin vücûbunda ehliyet yönüyle itibar edilmesi gereken sene başıdır. Ancak iktisadi statü, bundan ayrı düşünülmüştür. Sene başında mükellefiyet şartını taşıyan kimselerden olup da senenin ekserisinde zengin olanından zengin cizyesi alınması, fakir olanından fakir cizyesi alınması gerekmektedir[278]. Senenin yarısında zengin, yarısında fakir olan kişiden de orta halli cizyesi alınacaktır[279].

Hanefiler bunu ehliyet ile iktisadi statüyü ayırt ederek ele almışlardır. Fakir kişinin sene başından sonra zenginleşmesi halinde yeni statüsüne göre ona zengin cizyesi konulması gerekmektedir. Zira o, hukuki ehliyet yönüyle sene başında, yani cizyenin konulma vaktinde cizye vermeye ehil bir kimsedir. Kendisindeki mâlî acz ise sonradan ortadan kalkmıştır. Yalnızca iktisadi statüsü değişmiştir[280].

Mükelleflerin neden iktisadi statülerine göre üç sınıfa tasnif edildiğinin hikmeti fakihlerce ele alınmıştır. Hanefilere göre cizyenin konulma sebebi Müslümanların zaferidir. Bu zafer neticesinde gayrimüslimler darülislam tebaası olmuşlardır. Tebaa olan herkes ülkesinin düşmandan korunmasına yardım etmek zorundadır. Zimmîler ise, düşman ülke halkına meyledebilecekleri için böyle bir yardıma ehil görülmemiştir. Bu sebeple zimmîlerden savunmaya harcanmak üzere mal alınmaktadır. Cizye

[275] Ebû Yusuf, s. 69-70.
[276] Molla Hüsrev, c. 1, s. 192; Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983, s. 97.
[277] Şeyh Nizam ve Heyet, **Fetâvâyi Hindiyye**, trc. Mustafa Efe, c. 4, Ankara: Akçağ Yayınları, 1985, s. 281-282.
[278] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267-268; Bilmen, c. 4, s. 99; Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.
[279] Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.
[280] Mevsılî, s. 184; Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.

miktarını takdirde zimmîlerin iktisadi statüleri esas kabul edilmiştir. Bu yapılırken de harbe katılan bir Müslümanın statüsünün nasıl olduğu dikkate alınmaktadır. Fakir Müslümanlar piyade olarak, orta halliler atlı olarak, zenginler de atlı ve kölesiyle beraber olarak harbe katılacaktır. Zenginler bir başkasının at ihtiyacını da karşılayabilecektir. O halde zimmîler de Müslüman olsalardı harbe hangi kıymette teçhizatla katılacaklarsa buna mukabil cizye bedeli vereceklerdir. İktisadi statülerine göre tasnife tabi tutulacaklar ve verecekleri cizye miktarı ortaya çıkacaktır. Serahsî, mezhepte muteber görüşün bu olduğunu söylemektedir[281].

Ayrıca, Hanefilerce zimmet akdi, gayrimüslimleri kuvvetten men etmek ve onların harp edip Müslümanlara karşı kötülük etme ihtimalini def için yapılmaktadır[282]. İki husus beraber düşünülmelidir. Zimmet akdi tarafı ve cizye ile mükellef olan gayrimüslim, hem Müslümanlara karşı bir tehdit olmaktan çıkmakta, hem de Müslümanların gayrimüslimlerle olan harplerinde Müslümanlara mâlî destek olmaktadır.

Şafiiler, cizye mükelleflerini fakir, orta halli ve zengin gibi sınıflara ayırmamıştır. Onlara göre cizye miktarı baştan konuşulmazsa, kişi başı yıllık bir dinar olarak kabul edilir. Zira cizye, gayrimüslimlerin canlarını emniyet almaları karşılığında ödedikleri bir bedeldir ve öldürmenin yerine geçmektedir. Bu sebeple kişinin iktisadi statüsüne göre değişmemektedir. Şafiilere cevap mukabilinde Hanefilerin farklı görüşleri de vardır. Onlar, cizye miktarının farklı farklı takdir edilebilmesini, harbin bitmesiyle ve gayrimüslimleri muhafaza etmekle bir arada düşünerek izah ederler. Bir başka görüşlerinde cizye, gayrimüslimlerin darülislamda ikamet etmek için ödedikleri bedel olarak izah edilmektedir. Bir kişinin başkasına ait bir memlekette oturması ancak kira ile olabilecektir. Bunun için fakirin ödeyeceği on iki dirhem yeterli görülmüştür. Diğerleri için ise daha fazla miktara ihtiyaç duyulmaktadır. Orta hallinin yirmi dört ve zenginin kırk sekiz dirhem ödemesi gerekmektedir[283]. Hanbelilere göre cizye darülislamda ikamet bedeli değildir. Böyle olsaydı kadın ve çocuk gibilerin de cizye vermesi gerekirdi[284].

Şafiilere göre zimmet akdi kurulduğu esnada zenginden, orta halliden ve fakirden alınacak miktarların tayin edilebilmesi mümkündür. Orta halli veya fakir olduğunu iddia eden mükellefin yemini ile bu iddiasına itibar edilir. İddiasının aksine bir beyyine aranır. Orta halli veya zengin olduğuna delil olacak malının olduğu bilinirse yeminine itibar edilmez[285].

[281] İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 44; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.
[282] İbn Âbidîn, c. 3, s. 277.
[283] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 78.
[284] İbn Kayyım, c. 1, s. 122.
[285] Şirbînî, c. 6, s. 70.

Akit esnasında, imkan varsa asgari cizye miktarına ek olarak gayrimüslimlerin, şehirlerine uğrayan Müslümanları misafir etmelerini şart koşmak hükümdar için müstehaptır. Zayıf olan kavilde bunun cizyeden sayılması da caizdir. Misafirlik müddeti üç günü geçemez. Şafii mezhebindeki esas kavle göre bu mükellefiyet zenginlere ve orta hallilere yüklenir. Fakirlere yüklenmez. Yaya ve atlı misafirlerin sayısı, nerede kalacakları, verilecek yemeğin cinsi ve miktarı, atların yemi anlaşmada belirtilir. Misafirler yemek yerine yemeğin bedelini veya şehre uğramadıkları vaktin yemeğini mükelleften isteyemezler[286].

İmam Mâlik'e göre zenginden kırk dirhem veya dört dinar, fakirden ise on dirhem veya bir dinar alınması gerekmektedir[287]. Hanbeliler, Hz. Ömer'in tatbikatını esas alarak çalışmaya muktedir fakirlerden on iki, orta hallilerden yirmi dört ve zenginlerden kırk sekiz dirhem cizye alınacağını söylemişlerdir. İki yüz dirhemden azına sahip olanlar fakir, iki yüz dirhem ve yukarısına sahip olanlar orta halli, on bin dirhem ve fazlasına sahip olanlar zengin kategorisindedir. Mükellefin cizyesini her ay taksitle ödemesi münasip görülmüştür[288].

4.2. Asgari ve Azami Miktarlar

Cizye miktarına alt ve üst sınır tayin edilip edilememesi hakkında fukaha arasında farklı görüşler vardır. Hanefiler, mükellefin iktisadi statüsü çerçevesinde alt sınırın on iki dirhem, üst sınırın kırk sekiz dirhem olduğu görüşündedir. Şafiiler ise cizyenin asgari bir dinar olabileceğini, üst sınır için takdir edilmiş bir miktar olmadığını düşünmektedirler. Buna göre hükümdar zamanı ve mekanı dikkate alarak cizye miktarını takdir edebilecektir[289].

Şafiilere göre Müslümanların kuvvetli olduğu halde cizyenin en az bir dinar olması gerekmektedir. Ancak Müslümanların kuvvetli olmadıkları ihtimal de vardır. Bu gibi hallerde, Dârimî ve Ezraî'nin nakline ve Şafii mezhebinde esas alınan kavle göre cizyenin bir dinardan az miktarda olması mümkündür[290]. Kendileri zayıf halde olup da gayrimüslimleri itaat altına almak isteyen Müslümanlar, onlarla bir dinardan azına anlaşabileceklerdir.

Malikilere göre altını olanlar için dört dinar altın, gümüşü olanlar için kırk dirhem gümüş miktarı cizye takdir edilmesi, buna ilave olarak zimmîlerin Müslümanlara erzak ve üç gün ziyafet vermeleri gerekmektedir. Malikilerce bu ölçülerden daha az veya daha çok miktarda cizye takdiri

[286] Şirbînî, c. 6, s. 71-73.
[287] İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 42.
[288] Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, c. 8, s. 206; Ferrâ, s. 155.
[289] İbn Rüşd, c. 1, s. 327; Ebû Yusuf, s. 71; İbn Kesir, c. 2, s. 337.
[290] Şirbînî, c. 6, s. 69.

mümkün görülmemiştir[291]. İmam Mâlik'e göre başta tarafların anlaşmasıyla farklı miktarlar tayin edilmesi mümkündür[292]. Fakir olan kimsenin imkanı nisbetinde mükellefiyeti hafifletilebilir. Ancak Malikilerden İbn Cüzeyy'e (v. 1340) göre nasıl mâli kudreti olan kimseye kırk dirhemden fazla cizye konulamayacaksa mâli kudreti olmayan kimsenin de mükellef olacağı miktar hafifletilemez[293]. Hanbelilere göre fakirden on iki, orta halliden yirmi dört ve zenginden kırk sekiz dirhem alınır. Bunlar alt ve üst sınırlardır.[294]

Şafiilere göre, en başta zimmet akdi kurulurken halifenin gayrimüslimlerle bir dinardan fazla olmak üzere cizye miktarında anlaşması müstehap görülmüştür. Hatta bir dinardan fazlaya anlaşma imkanı varken daha azına anlaşmak, caiz görülmemiştir. Hz. Ömer'in tatbikatına tâbi olarak orta halliden iki dinar ve zenginden dört dinar almak mümkündür. Zengine, orta halliye ve fakire daha farklı miktarlar da tespit edilebilir. Hatta mükellefleri tasnif etmeksizin bir miktar da tespit edilebilir. Nitekim hükümdar bu hususta salahiyetlidir. Ancak her halükarda maslahat sebebiyle, bir dinardan azına anlaşılması mümkün değildir. Anlaşma yapıldıktan sonra mükellefler, cizye için bir dinar vermenin yeterli olduğunu öğrenebilirler. Ancak fazla miktara anlaşıldığını, halbuki bir dinarın yeterli olduğunu öğrenerek fazlayı vermekten imtina etmeleri mümkün değildir. Onlar için anlaştıkları miktar bağlayıcıdır[295].

Üzerinde anlaştıkları miktarı ödemekten imtina etmeleri halinde, cizyenin aslını edadan imtina etmiş gibi sayılırlar. Mezhepteki esas görüşe göre zimmet akitlerini bozmuş sayılacaklar ve ülke dışında emniyetli bir yere çıkarılacaklardır. Sonrasında tekrar gelip bir dinar vermek üzere anlaşma yapmak istemeleri halinde ise, ilk kez anlaşılıyor gibi talepleri kabul edilecektir. Diğer görüşe göre ise üzerinde anlaştıkları miktarı ödemekten imtina etmeleri halinde zimmet akitlerini bozmuş sayılmayacaklardır. Akdin başında onlardan bir dinar almanın mümkün olması gibi burada da bir dinar almakla yetinilecektir[296].

4.3. Nakit Para Yerine Mal ile Ödeme İmkanı

Cizyenin nakit paradan başka bir mal ile eda edilmesi hususuna da değinmek gerekir. Hz. Peygamber'in Yemen halkına 1 dinar veya buna mukabil kıymette meafir kumaşı cizye koyduğu bilinmektedir[297]. Hz. Ebubekir devrinde Halid b. Velid'in Hire halkı ile anlaşma yaptığı ve halkın ona kıymetli hediyeler sunduğu nakledilmektedir. Hz. Ebubekir bu malların bedellerinin, verecekleri

[291] İbn Rüşd, c. 1, s. 327; İbn Kesir, c. 2, s. 337.
[292] Maverdî, s. 128.
[293] Zuhaylî, c. 8, s. 208.
[294] İbn Kayyım, c. 1, s. 124.
[295] Şirbînî, c. 6, s. 69.
[296] Şirbînî, c. 6, s. 69.
[297] Ebû Yusuf, s. 33.

cizyeden düşürülmesi talimatını vermiştir[298]. Hz. Ali'nin, zanaatkarların ürettiği iğne, ip ve törpü gibi mallardan cizye aldığı nakledilmektedir[299].

Ebû Yusuf'a göre, kişinin iktisadi statüsüne göre vermekle mükellef olduğu on iki, yirmi dört ve kırk sekiz dirhemi, kıymeten mukabil hayvan veya ticari emtia ile vermesi mümkündür. Ancak ölü hayvan, domuz veya şarap ile eda kabul edilmemiştir. Hz. Ömer bunu yasaklamıştır ve bunları satıp kıymetlerini getirmeleri halinde edalarının kabul edileceğini söylemiştir[300].

Şafiilerden Şirbînî ve Bulkınî'ye göre cizyenin en az miktarı bir dinar veya bir dinar kıymetinde maldır. Mükellef, cizyenin tahsili esnasında bir dinar kıymetinde mal ile de ödeme yapabilir. Ancak zimmet akdinin yapılması esnasında bir dinar kıymetinde mal üzerine anlaşma yapılamaz. Zira anlaşmadan bir müddet sonra malın kıymeti düşebilir. Esas olan para üzerine anlaşmaktır[301]. Hanbelilere göre de altın ve gümüş dışında elbise, silah, bakır, demir, hayvan, tohum vb. eşyalardan mükellefin kolayına geleni ile ödeme yapılabilir. Bu husus sünnet ve raşit halifelerin tatbikatı ile sabittir[302].

5. Cizyenin Ödeme Zamanı

Hz. Peygamber devrinde biri recep biri safer ayında olmak üzere iki taksitte, Hz. Ömer devrinde hasat zamanında, Emeviler devrinde ise muhtelif vakitlerde tahsilat yapıldığı bilinmektedir. Bu sebeple tarihçilere göre tahsil için nass ile sabit bir vakit tayin edilmemiştir[303]. Ancak kanaatimizce gerek devlet mâliyesinde karışıklılık yaşanmaması, gerekse mükelleflere kolaylık olması için hukukçular tarafından bazı vakitler tayin edilmiştir.

Hanefilere göre cizyenin tahsil vakti, mevcut hicrî senenin sonu ve yeni senenin henüz başlamadığı vakittir. Mezhep içinde muteber görüş de budur. Sene sonunun tespit edilmesinde zekatın ve haracın da tahsil vaktinin sene sonu olduğu hususuna işaret edilmiştir. Ebû Yusuf'a göre, iki ayda bir, bu aylara düşecek payların mükelleften tahsil edilmesi gerekmektedir. İmam Muhammed'e göre ise, Müslümanların menfaatine olması ve mükelleflere de zorluk olması için her ay, bu aylara düşecek payların tahsil edilmesi gerekmektedir[304]. Bu şekilde taksitle edanın mecburi olup olmadığı hususunda bir görüş bildirilmemiştir.

Hanefilerce İmam Muhammed'in kavlinin tercihe şayan olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre zenginler aylık dört, orta halliler iki, fakirler ise bir dirhem verebilir. Cizyenin taksitlerle tahsil yolu ise

---

[298] Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi : Hulefâ-i Râşidîn Dönemi**, c. 2, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022, s. 57.
[299] Ebû Ubeyd, s. 44; Ebû Yusuf, s. 70.
[300] Ebû Yusuf, s. 69; Farklı görüşler için bkz. Cengiz Kallek, **Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 158; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 129.
[301] Şirbînî, c. 6, s. 69.
[302] İbn Kayyım, c. 1, s. 129.
[303] Erkal, s. 253.
[304] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 82; İbn Âbidîn, c. 3, s. 267.

zimmîlere kolaylık içindir. Yoksa, taksitle verilmekle mükellefe bir zorluk olması hedeflenmemiştir. Bu hususta mecburiyet de yoktur[305].

6. Cizye Tahsilinde Şekil Şartları

6.1. Klasik Devir Eserlerinde Şekil Şartları

Hanefilere göre cizyenin, küçüklük hissini verdirecek şekilde tahsil edilmesi gerekmektedir. Zira Tevbe sûresi 29. âyet-i kerimede: "Hak dini din edinmeyen kimselerle, *küçüklük içinde* (sâğirûn) kendi *elleriyle* (an yedin) cizye verinceye kadar savaşın" buyrulmaktadır. Buradaki "küçüklük içinde" ve "elleriyle" tabirleri mühimdir. Hukukçular buradan çeşitli manalar çıkarmıştır.

Ebû Hanife'ye göre cizye, küfürde kalmanın cezası olduğu için mükellefin kendi cizyesini kendisinin getirip vermesi gerekmektedir. Mezhepte muteber görüş budur. Sonra gelen Hanefi fakihleri, buradan yola çıkarak bazı çıkarımlar yapmışlardır. Mükellefin başkası ile cizye göndermesi kabul edilmemektedir. Yine mükellefe bazı küçültücü davranışlarda bulunulabilir[306]. Mesela cizyeyi veren kişinin eli altta, teslim alan kişinin eli üstte olmalıdır[307]. İmameyn'e göre ise mükellefin cizyesini vekil vasıtasıyla göndermesi mümkündür. Çünkü cizyede mâlen mükellefi caydırma maksadı vardır. Kendisinin getirmesi veya vekil ile göndermesi farketmemektedir. İki halde de kendi malından eksilmektedir. Ancak bu görüş, mezhep içinde zayıf görüştür[308].

İbn Âbidin'in eserinde de benzer bir usul anlatılmaktadır. Mükellefin cizyesini kendisinin getirmesi gerektiği, aksi halde mezhepteki esas kavle göre cizyesinin kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir[309]. Ancak tahsildarın mükellefe "Ey kâfir" demesi münasip görülmemiştir. Böyle demesi halinde mükellefin ezâ duyabileceği, bunu söyleyenin hata etmiş olacağı ve tedib edilmesi gerektiği ifade edilmiştir[310].

Haskefî'nin şerh yaptığı kısımda (Dürrü'l-Muhtar) küçültücü tatbikatlarda eziyet etme manasının kat'î olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple bazı Şafii muhakkikleri, bu tatbikatın sünnette

---

[305] İbn Âbidîn, c. 3, s. 267; Bilmen, c. 4, s. 100.

[306] İbnü'l-Hümam, c. 6, s. 53; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 81; Halebî, s. 100; Mevsılî c. 3, s. 185.

[307] Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 287.

[308] Mevsılî, c. 3, s. 185. Cizyeye kefil olma imkanı da tartışılabilir. Fıkıh kitaplarında haraca kefaletin mümkün olduğundan bahsedilmektedir. Halebî, s. 124; Merğinânî, **el-Hidâye Şerhü Bidâyeti'l-Mübtedî**, nşr. M. Muhammed Tâmir, H. Âşûr Hâfız, c. 3, Kahire: Dâru's-Selâm, 1420, s. 1049. Harac ismiyle bahsedilen verginin savunma ve himaye karşılığında alındığı söylenir. Bu da akla cizye olma ihtimalini getirmektedir. Zeyla'î, **Tebyînü'l-hakâ'ık fi Şerhi Kenzi'd- Dekâ'ık**, c. 4, Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1314, s. 165. Ancak bu haractan maksadın toprak haracı olan harac-ı muvazzaf olduğu görüşü de vardır. Fetâvâyi Hindiyye, c. 6, s. 176; Zeyla'î, c. 4, s. 165. Osmanlı devrindeki kayıtlarda ve fetvalarda cizyeye kefil olunabildiği görülecektir.

[309] Bu tatbikat el-İhtiyâr ve Mülteka'da da mevcuttur. Mevsılî, c. 3, s. 184; Halebî, s. 100.

[310] İbn Âbidîn, c. 3, s. 271.

mevcut olmadığını ve raşit halifelerden hiçbirinin de bunu yapmadığını söylemektedir. Ancak Haskefî bu hususta kendi görüşünü beyan etmemiştir[311].

Kanaatimizce bu sembolik usulde cizye tahsildarı, oturarak kuvvetli olduğunu ve rahat bir pozisyonda olduğunu göstermektedir. Mükellef ise kendisi bizzat gelerek ve cizyesini ayakta durup vererek kuvvetsiz olduğunu ve rahat bir pozisyonda olmadığını belli etmektedir. Ne kadar zengin olursa olsun mükellefin vekil gönderemeyip bizzat gelmesi, ona Müslümanların hakimiyeti altında yaşadığını hissettirebilecektir. Ayrıca burada zimmîleri İslâmiyet'e teşvik gayesi de olabilir. Nitekim insanların güçlü olana meyletme ihtimali vardır.

İmam Şafii'ye göre âyet-i kerimedeki "küçüklük içinde" ibaresi, kendi akidelerinin hilafına, mükellefler üzerinde İslam hükümlerinin câri olması manasındadır[312]. Ancak tahsil esnâsında mükellefe yapılacak muamele ile ilgili İmam Şafii'den gelen bir nakil mevcut değildir. Sonraki ulemâ, "küçüklük içinde" ibaresinden maksadın ne olduğunu ele alarak bazı esaslardan bahseder.

Şafii mezhebinde de cizye tahsili için Hanefilerin usulüne benzer bir usul mevcuttur. Mükellef cizyesini ayakta mizana koyar ve tahsildar bunu oturur halde alır. Bu tatbikat gayrimüslimlerin, Müslümanların hakimiyeti altında olduklarını bildirmek içindir. Yapılması müstehap görülmüştür. Zayıf görüşte ise vâcip olduğu söylenmiştir. Ayrıca Ezraî'ye göre mükellefe "Ey Allah'ın düşmanı, Allah'ın hakkını ver" denir. Ancak Şafiilerden İmam Nevevî'ye göre bu tatbikat batıldır. Bunun müstehap olduğunu söylemek ise daha da büyük hatadır. Şirbînî, sünnette bunun aslının olmadığını ve seleften herhangi birinden böyle bir şeyin nakledilmediğini söyler. Ayrıca kıyasa göre Nevevî'nin hata kelimesini kullanmaktan kastının, daha büyük bir butlanı ifade ettiğini izah eder. Tatbikatın müstehap olduğu görüşü kabul edildiği takdirde mükellefin borcunu bir Müslümana vekalet vererek eda etmesi veya borcunu ona havale etmesi mümkündür [313].

İmam Nevevî'ye göre bu tatbikat Horasanlılardan bir tâifenin görüşüdür. Ashabın cumhuruna göre ise cizye, diğer borçlarda olduğu gibi yumuşak bir şekilde tahsil edilir. Şirbînî'ye göre, Nevevî'nin butlan hususundaki ifadesi bu tatbikatın haramlığını gerektirir. İbn Nakîb'e (v. 1368) göre ise cizyenin diğer borçlar mesâbesinde olduğuna dair kaziye, bu tatbikatın haram olduğunu gösterir[314]. Memlük devri Şafii fakihlerinden Bedreddin İbn Cemaa (v. 1333), siyasete dair kaleme aldığı eserinde, cizye tahsilinin diğer borçlarda olduğu gibi nezaket ile, adaba uygun şekilde yapılması gerektiğini söyler. Ona göre

[311] İbn Âbidîn, c. 3, s. 271.

[312] Cüveynî, c. 18, s. 17; Nitekim Hz. Ömer'in, cizye ismini kabul etmeyip bu vergiyi zekat adı ile vermek isteyen Tağlib kabilesine şöyle dediği rivayet edilir: "Bunlar ahmak insanlardır. Cizyenin isminden kaçınıyorlar ama manasına razı oluyorlar". Şirbînî, c. 6, s. 75.

[313] Şirbînî, c. 6, s. 71.

[314] Şirbînî, c. 6, s. 71.

borçluyu hor gören ve küçük düşüren tahsilat tercih edilmeyen görüştür[315]. Hanbelilerden İbn Kayyım'a (v. 1350) göre de bu gibi tatbikatların âyetten, sünnetten ve sahabeden bir delili yoktur[316].

Şafii mezhebinde mükellefin cizyesini Müslüman bir vekil vasıtasıyla göndermesi hususunda menfi kanaat belirtilmiş ve bu halde Müslümanın araç haline getirilmiş olacağı ifade edilmiştir. Müslümanın cizyeye kefâleti hususunda ise farklı görüşler olmakla beraber, Cüveynî'ye (v. 1085) göre böyle bir kefâlet mümkündür. Zira sonra Müslümanın mükelleften bunu talep etme imkânı vardır[317].

Ebû Ubeyd, tabiin fakihi Said b. El Müseyyeb'in Nebatilerin cizye tahsilinde yorulmasının müstehap olduğu görüşünü nakletmektedir. Ebu Ubeyd'e göre, Said b. El Müseyyeb burada eziyet etme veya güçlerinin üzerinde bir şey yükleme manasını kastetmemiştir. Yormak tabirinde, onlara ikramda bulunmama ve hafife alma manası vardır. Yine Ebu Ubeyd'e göre, Tevbe sûresi 29. âyet-i kerimesinde geçen "elleriyle" tabirini, bazıları gayrimüslimlerin cizyeyi nakit olarak vermeleri gerektiği şeklinde, bazıları cizye vermeye yürüyerek gitmeleri şeklinde, bazıları ise cizyeyi verirken ayakta oluşları ve tahsil eden kişinin oturarak teslim alışı şeklinde tefsir etmişlerdir[318]. Ancak "bazıları" olarak ifade edilen kişilerin kim olduğu söylenmemiştir.

Maverdî, "elleriyle" tabirinde iki mana olduğunu söylemektedir. Birincisi mükelleflerin zenginlikleri ve kudretlerinden çıkarıp getirip cizyeyi vermeleridir. İkincisi ise Müslümanların onlardan kuvvetli olduğuna itikad etmelerini temin içindir. Maverdî'ye göre, "küçüklük içinde" tabirinde iki mana vardır. Birincisi boyun eğme, ikincisi onlar üzerine cizye konulması ve İslâmiyet hükümleri tatbik edilmesidir[319]. Ancak diğer bir kısımda, cizyedeki manayı küçüklük ve zillet kelimeleriyle izah etmektedir[320].

Tefsir âlimi Ebû Bekir Cessâs'a (v. 980) göre, "küçüklük içinde" ifadesi yalnızca mükelleflerin hafife alınmaları manasına gelir. Zira onlar Müslümanlar tarafından himaye edilen taraf pozisyonundadır. Müslümanlar ise himaye eden taraftır. Himaye edilmek teşekkürü gerektiren bir nimettir. Himayet etmek ise şeref ve haysiyetli bir nimettir. Bu sebeple himaye edilenin hakkı küçüklük, zillet ve minnettarlıktır. Yine Cessâs'ın naklettiğine göre Selman-ı Farisi, "küçüklük içinde" ifadesine göre mükelleflerden yerilerek ve hiç övülmeyerek cizye alınacağını söylemiştir. Ayrıca Cessâs, Ebû Ubeyd'in "bazıları" olarak ifade ettiği kişilerin kim olduğundan ve bunların görüşlerinden zaman zaman

[315] Bedreddin İbn Cemâa, **Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler**, trc. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 156.
[316] İbn Kayyım, c. 1, s. 120.
[317] Cüveynî, c. 18, s. 17.
[318] Ebû Ubeyd, s. 54.
[319] Maverdî, s. 127.
[320] Maverdî, s. 126.

bahsetmektedir[321]. Tefsir âlimi Zemahşerî'ye (v. 1144) göre "elleriyle" ifadesi gönüllü olarak ve boyun eğerek verme manasındadır. Ayrıca ertelemeden, araya başka el koymadan, doğrudan verme manaları da olabilir. Bu ifadeyle cizyeyi tahsil eden kimsenin elinin kastedilmesi halinde ise, onlara nimet bahşeden şefkatli elden dolayı minettarlık duyarak vermeleri manası çıkar. Ona göre "sağirûn" ifadesi ise zilleti ifade eder[322]. Râzî ise zillet mefhumuna farklı bir yönden bakar. Ona göre cizyeden maksat, gayrimüslimlerin cizye verdiği müddet içinde zilleti tadarak İslam'ın güzelliklerini ve onun delillerinin kuvvetini anlamasıdır. İnsan tabiatı zilleti sevmeyeceğinden, bu gayrimüslimlerin güçlü pozisyondaki İslamiyet'e meyletme ihtimali vardır. Kendisine zaman verilen gayrimüslim, İslam'ın izzetini ve gücünü müşahede edip küfürdeki zilleti gördüğü zaman bu hal onu İslam'a geçmeye sevkedebilir[323].

Elmalılı Hamdi Yazır, "elleriyle" tabirinde birkaç mana olabileceğini söyler. Birincisi hazır elden, itaat ve hürmetle vermektir. İkincisi, nakden ve gecikmeksizin vermektir. Üçüncüsü, vekille değil bizzat kendi eliyle vermektir. Dördüncüsü, parası olup eli gücü yeterek cizye vermesidir. Beşincisi, kendi can ve mallarını müdafaadan aciz olarak üzerlerinde bulunan *yed-i müeyyedin* himayesine ihtiyaçları sebebiyle onun hakkı olarak vermektir. Altıncısı, uzatılan elden dolayı vermektir. Çünkü mağlup olmak, kuvvet ve istiklalden düşmek ve büyük bir zillet ve musibet olmakla beraber cizye ile öldürülmekten ve esaretten kurtulup hayat hakkına ve hürriyete sahip olarak, adil bir hükümetin himayesine girmekle cizye vermektedirler. Ona göre "küçüklük içinde" ifadesi de bu manaları işaret ettiği gibi yine zillet halini ihtar eder. Çünkü zillet hatırlanmadıkça nimetin kadri bilinmez[324].

Cizye tahsilinde zimmîlere zulmetmek yasaktır. Ebû Yusuf, bu hususta Hz. Ömer'in yaşadığı bir hadiseyi nakleder. Buna göre Hz. Ömer, Şam'dan dönerken para bulamadıkları için cizyesini veremeyen insanlar görmüştür. Bu insanlar güneş altında bekletilmektedir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'den bir hadis-i şerif naklederek zimmîlere zulmedenlere, takatinin üzerinde yük yükleyenlere, haklarını noksanlaştıranlara ve gönülleri hoş olmaksızın onlardan bir şey alanlara Hz. Peygamber'in ahiret gününde hasım olacağını söylemiştir[325]. Ebû Yusuf'a göre cizyesini vermeyenlere işkence edilmez, vurulmaz, bunlar güneş altında ayakta bekletilmez ve bunların vücutlarına zarar verilmez. Aksine yumuşak bir şekilde muamele edilir. Ancak cizyesini verinceye kadar hapsedilebilecekleri ve valilerin de bu hususta af hakkının olmadığı ifade edilmiştir[326]. Hanefî mezhebi eserlerinin en erken misallerinden olan ve cizye hususunda tafsilatlı hükümler ihtiva eden Ebû Yusuf'un eserinde, cizye tahsili esnâsında takip edilmesi gereken ve sembolik manaları olan tatbikatlara

[321] Cessâs, c. 6, s. 524-525; Elmalılı, c. 3, s. 349.
[322] Zemahşerî, c. 3, s. 58.
[323] Fahreddin er-Râzî, c. 3, s. 435.
[324] Elmalılı, c. 3, s. 348-349.
[325] Ebû Yusuf, s. 71-72; Cizye tahsilinde mükelleflere eziyet edilmemesi gerektiği hakkında çokça rivayet vardır. Bkz. Ebû Ubeyd, s. 42 vd.
[326] Ebû Yusuf, s. 70; C. H. Becker, "Cizye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul: MEB, 1977, s. 200.

rastlanmamaktadır. Tezin ikinci kısmında, Osmanlı devrinde gayrimüslimlerin sistematik baskı görmediğinden bahsedilecektir.

6.2. Modern Devirde Görüşler

Lewis, cizyenin yalnızca bir vergi olmadığını, aynı zamanda boyun eğmenin sembolik bir ifadesi olduğunu, ayrıca hak dini inkar ettikleri için gayrimüslimlerin zillet içinde kalacaklarını söyler. Yine ona göre Kur'an-ı Kerim'in Batı dillerine yapılmış tercümelerinde cizye âyet-i kerimesinde geçen "küçüklük içinde" ifadesi aşağılanma, süklüm püklüm bir hal, düşük statü, aşağı olma hali, alçaklık gibi karşılıklarla ifade edilmektedir. Bu hususta tefsirlerden misaller verir. Ancak müfessir ve mütekellimlerin aksine Ebû Ubeyd ve Ebû Yusuf gibi hukukçuların bu meseleye daha merhametli yaklaştıklarını ve daha ziyade cizyenin maddi tarafıyla alakadar olduklarını söyler. Birkaç şeye dikkat etmek gerektiğine de işaret eder. Ona göre, daha insani ve pratik bir tutumu savunan bu hukukçular, Müslümanların yayılmaya devam ettiği ve kendilerine daha çok güvendiği ilk devirlerde yaşamıştır. Diğer fikirleri öne süren tefsirciler ise Müslümanların tehdit altında olduğu çatışmalı duraklama devirlerinde yaşamıştır. Ayrıca hükümdar ve idarecilerin hareketleri de bu hukukçuların görüşlerini aksettirmektedir[327].

Modern devirde bazı yazarlar, cizyenin tahsil şekli hakkında doğrudan ilk kaynaklara dönerek ve savunmacı bir pozisyon alarak bazı iddialar ileri sürmüştür. Hindistanlı Ziauddin Ahmad'a göre, Hz. Peygamber ve raşit halifeler devrinde cizye, Müslümanların otoritesine boyun eğme manasında bir vergi olarak ele alınmaktaydı ve gayrimüslimleri aşağılayacak bir tatbikata rastlanmamaktaydı[328]. Hususen Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir devirlerinde aşağılama ihtiva eden bir kelimeye dahi rastlanmamaktadır. Ancak Hz. Ömer devrinde cizye tahsilinde gayrimüslimlerin Müslümanlar ile karışmaması için dış görünüşlerinde onlardan ayrılması protokolü, bunun başlangıcı olarak görünmektedir[329].

Ziauddin Ahmad, Tevbe sûresi 29. âyet-i kerimede geçen "küçüklük içinde" ve "elleriyle" ibareleri hakkında, eski devirdeki bazı hukukçuların literal manaya sıkı sıkıya bağlı kaldığını ve tarihi perspektifi göz ardı ederek gayrimüslimlerin aşağılanması yönünde hükümler çıkardığını söylemektedir. Mesela cizye vermeye yürüyerek gitmeleri gerektiği gibi sonradan konulan hükümler bunlara misaldir. Ona göre bu hüküm, İslam ahlakına aykırıdır[330].

---

[327] Bernard Lewis, **İslam Dünyasında Yahudiler**, trc. Belgin Çınar, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018, s. 44-48.
[328] Ahmad, "The Concept of Jizya in Early Islam'', s. 294.
[329] Ahmad, "The Concept of Jizya in Early Islam'', s. 298.
[330] Ahmad, ''The Concept of Jizya in Early Islam", s. 293.

Mısırlı Abdel Haleem'e göre bu gibi tatbikatlar, Ankebut sûresinin 46. âyet-i kerimesinde geçen ehl-i kitapla mücadelenin en güzel şekilde yapılması tavsiyesine ve hadis-i şerifte alacağını isterken kolaylık göstermenin övüldüğü misallere aykırıdır. Ancak kimi idareciler ve âlimler bunun aksine hareket etmiştir[331]. Hususen "küçüklük içinde" ibaresi Kur'ân-ı kerimin yaklaşımına ve linguistiğe göre cizye vermekten kendilerini müstağni görüp büyüklenen gayrimüslimlerin, Allah karşısında boyun eğdiklerini, küçük olduklarını bildirmektedir[332]. Abdel Haleem'e göre, gayrimüslimlere karşı muameleler ilk devirlerde Kur'ânî prensiplere göre devam etmekteydi. Ancak fıkıh ve tefsir eserlerinin derlenmesinden sonra buna dair hükümler değişmiştir[333].

7. Tahsil Usulleri

Cizye tahsilinde üç farklı usul vardır. Birincisi halk temsilcileri usulü, ikincisi iltizam usulü, üçüncüsü devlet memurlarınca tahsil usulüdür. Halk temsilcileri usulünde mükellefler, cizyeyi tahsil edecek kişiyi kendi aralarından seçerler. Temsilci cizyeyi toplar ve maliyeye teslim eder. İltizam usulünde tarh ve tahsil hakkı, devletçe üçüncü bir kişiye anlaşma yoluyla verilir ve karşılığında bu kişiden bir bedel alınır. Devlet memurlarınca tahsil usulünde ise doğrudan devletin tayin ettiği memurlar cizyeyi tarh ve tahsil ederler[334]. Hz. Ömer ve Emeviler devrinde devlet memurlarının halk temsilcilerinden çokça istifade ettiği görülmektedir[335].

Cizye tahsilinde bir karyenin önde gelen kişisinin cizye memuru ile anlaşıp cizyeyi peşin olarak memura vermesi ve sonrasında kendisinin mükelleflerden toplamasını, Ebû Yusuf münasip görmemiştir. Zira her mükelleften ayrı ayrı cizye toplanması halinde bin dirhem toplama imkanı varken bu halde beş yüz dirhem toplanması gibi haller ortaya çıkabilir. Mükellefler arasında kırk sekiz dirhem vermesi gereken zengin kimseler olabilir. Ayrıca bazı kimselere on iki dirhemlik alt sınırdan daha az cizye düşebilir[336]. Ebû Yusuf, iltizam usûlünü münasip görmemekle birlikte devlet başkanını iltizamı tercih etme hususunda muhayyer sayar. Ancak mültezimi kontrol etmesi gerektiğini ve icabında onu cezalandırmasını söyler[337].

---

[331] M.A.S. Abdel Haleem, "The Jizya Verse (Q. 9:29): Tax Enforcement on Non-Muslims in the First Muslim State", **Journal of Qur'anic Studies**, vol. 14, no. 2, 2012, p. 77.

[332] Abdel Haleem, s. 84.

[333] Abdel Haleem, s. 86.

[334] Erkal, s. 248-249.

[335] Erkal, s. 251; Hz. Ebubekir devrinde Hîre halkının cizyelerinin de kendi temsilcileri vasıtasıyla toplanacağı ve bu temsilciler vasıtasıyla beytülmale teslim edileceği, bu hususta Müslümanlardan yardım isterlerse kendilerine yardım edileceği şart koşulmuştur. Ebû Yusuf, s. 85.

[336] Ebû Yusuf, s. 71.

[337] Ebû Yusuf, s. 60.

8. Tahsildarlarda Aranan Vasıflar

Cizye, fey vâridatı içinde yer alır. Bu sebeple cizye tahsildarı için fey tahsildarına ait hükümler câridir. Maverdî ve Ferrâ'ya göre üç çeşit fey memuru vardır. Birincisi, mükellefler üzerinde haraç ve cizyeyi takdir edecek memurlardır. Bunlar hür, Müslüman, din hükümlerinde derinlik sahibi ve hesap işlerinde mâhir bir kişi olmalıdır. İkinci çeşit memur, daha önceden takdir edilmiş olan haraç ve cizyeyi tahsil ile vazifeli olanlardır. Velâyetinin sahih olması için hür, Müslüman ve hesap işlerinde mâhir olmasına itibar edilir. Fakih ve müçtehid olması şartı aranmaz. Zira vazifesi, daha önceden başkaları tarafından takdir edilmiş miktarları toplamaktan ibarettir. Üçüncü çeşit memur, bir fey türüne hususi olarak vazifelendirilecek memurdur. Hür, Müslüman ve hesap işlerinde mâhir olmasına itibar edilir[338].

Üçüncü çeşit memurun zimmî veya köle olması câiz değildir. Çünkü velâyet vardır. Ancak naiplik olmaksızın vazifesini yapabiliyorsa köle olması caizdir. Zira bir işle vazifelendirilmiş elçi gibi olacaktır. Vazifeli olduğu fey çeşidi cizye ve harac gibi yalnızca gayrimüslimlerden alınan şeyler ise memurun zimmî olması câizdir. Ancak muamelesinde Müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada olacaksa memurun zimmî olması câiz değildir. Nitekim arazide bu gibi haller olabilir ve iki ihtimal ortaya çıkar[339].

Memurun memuriyeti bâtıl olursa ve bu halde tahsilat yaparsa, mükellef borcundan kurtulur. Zira tahsilden men edilmemişse, memuriyeti fâsid olsa dahi tıpkı elçi gibi tahsile salahiyetlidir. Memuriyetinin sıhhati ile fesadı arasındaki fark, mükellefi mal vermeye icbar edip edememesi hususundadır. Fesat halinde mükellefi icbar edemeyecektir. Hem velâyetinin fâsid olması hem de tahsilden nehyedilmesi halinde, ne mal toplayabilir ne de mükellefi icbar edebilir. Mükellef de nehyi bilmesi ve buna rağmen memura mal vermesi halinde borcundan kurtulmaz. Nehyi bilmeden mal vermesi halinde ise vekil gibi iki vech vardır[340].

Ebû Yusuf'a göre hükümdar tarafından cizye tahsil etmek üzere vazifelendirilecek kişinin, o beldede bu işi yapabilecek kişilerden, hayırlı kimselerden, dini ve emaneti hususunda kendisine güvenilecek (sika) kimselerden olması gerekmektedir[341]. Yine bu kişilerin din hususunda derinlik sahibi, fakihler ve âlimler ile müşavere eden, insanlar tarafından ahlaklı olarak tanınan, şahitliği kabul olunan, ahiret korkusu olan ve bir meselede adaletsiz hüküm vermekten korkan kimselerden olması gerekmektedir[342].

[338] Maverdî, s. 115; Ferrâ, s. 140.
[339] Maverdî, s. 115; Ferrâ, s. 140.
[340] Maverdî, s. 116; Ferrâ, s. 140-141.
[341] Ebû Yusuf, s. 70.
[342] Ebû Yusuf, s. 60.

Ebû Yusuf'a göre fey tahsildarları ile zekat tahsildarları birbirinden ayrı olmalıdır. Çünkü fey ve zekat vâridatının sarf yerleri farklıdır. İki malın birbirine karışmaması gerekir[343].

Zalim tahsildarın cennete gidemeyeceği veya zalim tahsildarın boynunun vurulması gerektiği manasında çokça hadis-i şerif vardır[344]. Ancak siyasetnamelerde tahsildarın mükelleflere karşı korku ve muhabbeti mezcetmesi gerektiğinin ve gerektiğinde sert olmasınının tavsiye edildiği de görülür[345]. Tahsildarda aranan hususiyetler hakkında, Hz. Ömer'in tayin ettiği kimselerde aradığı şartlar misal verilmiştir. Hz. Ömer, tayin ettiği kişinin beygire binmemesi, yumuşak elbise giymemesi, kaliteli ekmek yememesi, kapısını insanlara kapamaması ve kendi ile insanlar arasına aracı koymamasını şart koşmaktaydı[346]. Vazife almaktan uzak durmanın daha hayırlı olduğu, tahsildarın malına haram karışmasının mümkün olduğu, rüşvetin zemmedildiği misaller vardır[347].

Tahsildarların kontrolü için, devlet başkanının divanından nasihat vermeye ehil kimselerin tahsildarlarla beraber gönderilmesi tavsiye edilmektedir. Sonradan da müfettişler gönderilebilir. Tahsildarları teftiş etmek üzere iffetli, dininde ve emanetinde kendine güvenilen kimseleri göndermek gerekmektedir. Eğer tahsildarlar halka zulüm etmişler, halktan fazla mal talep etmişlerse müfettişler bu mallara el koyar ve tahsildarları cezalandırır. Biri cezalandırılınca diğerleri de zulümlerini nihayete erdirirler. Cezalandırma olmazsa halk, bu mâlî yükü kendilerine devlet başkanının yüklediğini zanneder[348].

Maverdî, Mezalim mahkemelerinin tahsildarları teftiş edeceğini, mükelleflerden fazla miktar alınmışsa mahkemenin bunu beytülmale iade ettireceğini söyler[349]. Ebussuud Efendi, normal şartlar altında cizye mükellefi olması gereken bir kişinin muaf olarak kaydedilmesi halinde bunu yazan kâtibin azledilmesi gerektiğini söyler[350].

9. Cizye Gelirinin Sarf Yeri

Cizye, devlet gelirleri arasında fey kategorisindedir. Bu sebeple feyin sarf yeri neresiyse cizyenin sarf yeri orasıdır[351]. Sarf için beytülmale getirilir. Feyin sarf yeri, zekatın ve ganimetin sarf yerinden farklıdır. Müslümanlar bunu ihlal edemez ve buna muhalefet edemezler[352]. Ganimetler

---

343 Ebû Yusuf, s. 45-46.
344 Ebû Ubeyd, s. 526 vd.
345 Tûrtûşî, s. 418.
346 Ebû Yusuf, s. 66.
347 Tûrtûşî, s. 422 vd.
348 Ebû Yusuf, s. 61-63; Nizamülmülk de benzer esaslardan bahsetmektedir. Nizamülmülk, **Siyasetname**, trc. Mehmet Taha Ayar, İstanbul: İBKY, 2009, s. 28.
349 Maverdî, s. 67.
350 Düzdağ, s. 97.
351 Ferrâ, s. 153; Ebû Yusuf, s. 71.
352 Ebû Yusuf, s. 71.

düşmandan kahren, harp yoluyla alınır. Fey ise afven, harp olmaksızın alınır. Ebû Hanife'ye göre feyden beşte birlik pay ayrılmasına lüzum yoktur. Ganimetlerde olduğu gibi beşte birlik pay ayrılıp âyet-i kerimede gösterilen sınıflara bu malların verilmesi icap etmez[353].

Hanefilere göre cizye vâridatı Müslümanların işlerini gören kimselere verilir. Mücahidlere ve mücahidlerin ailelerine yetecek kadar verilir. Çünkü onlar cihad edip Müslümanlar üzerinde müşriklerin kötülüklerini def etmek için canlarından vazgeçmişlerdir. Bu sebeple Müslümanlar, mallarından yetecek miktarda onlara da verirler. Kadıların, müftülerin, muallimlerin, muhtesiplerin ve nefsini Müslümanların işleri için alıkoyan herkesin iâşesi de buradan temin edilir. Düşmana karşı sedler yapmak, köprüler yapmak, büyük nehirleri kazmak, baraj yapmak için de buradan harcama yapılır[354].

Âmillere, kadı kâtiplerine, mal taksiminde şahitlik yapanlara, ilim talebelerine ve sahillerde emniyeti temin edenlere de cizye vâridatından mal verilir. Nitekim bu kimselerin hepsi Müslümanların faydasına çalışmaktadır. İâşeleri de beytülmaldan verilebilir. Ne kadar miktar mal verileceği ise hükümdarın takdirindedir. Verilecek mal miktarı kişinin ilmine, faziletine ve ihtiyacına göre tespit edilir. Kendilerine beytülmaldan mal verilecek kadı, müftü ve müderris gibi kimselerin sene tamamlanmadan veya sene ortasında vefat etmeleri halinde o vakte kadarki hizmetlerine karşı vârislerine bir şey verilip verilmeyeceği hakkında çeşitli hükümler vardır[355].

Zimmîlere ise beytülmalın dördüncü kaleminden mal verilir. Fey gelirlerinden ve fey içindeki cizye gelirlerinden zimmîlere bir mal verilmez. Zaruret halleri müstesnadır[356].

Maverdî'ye göre cizye vâridatının sarf yerini hükümdar kendi reyine ve ictihadına göre tespit eder[357]. Merkez şehir dışındaki valilerin, ordularına yetecek kadarından fazla cizye vâridatına sahip olmaları halinde bunu beytülmale eklenmek ve amme masrafına harcanmak üzere merkezdeki hükümdara göndermeleri gerekmektedir[358].

İbn Rüşd'e göre cumhur, fey vâridatının zengin olsun fakir olsun tüm Müslümanlara verilebileceği kanaatindedir. Cizye de buna dahildir. Buradan, ganimetlerin taksiminde olduğu gibi beşte birlik pay ayrılmasına gerek yoktur. Hükümdar mücahitlere, hakimlere, valilere buradan mal verebilir. Müslümanların faydasına olacak işlerde, mesela köprü inşası, camilerin ıslahı ve benzeri işlerde bu vâridat kullanılabilir. İmam Şafii'ye göre ise buradan beşte birlik pay ayrılması ve ganimet hükmünü ihtiva eden âyet-i kerimede gösterilen yerlere bu payın dağıtılması gerekmektedir. Kalan beşte dörde ne

[353] Maverdî, s. 111.
[354] Halebî, s. 100; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 3, s. 18; İbn Âbidîn, c. 3, s. 280; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 204.
[355] İbn Âbidîn, c. 3, s. 280-282; Halebî, s. 100; Ebû Yusuf, s. 115.
[356] İbn Âbidîn, c. 3, s. 282.
[357] Maverdî, s. 187-188.
[358] Maverdî, s. 26.

yapılacağı ise hükümdarın takdirine bırakılmıştır. Hükümdar bu maldan kendisinin ve ailesinin iaşesini temin edebilir. İbn Rüşd, fey için beşte birlik pay ayrılması gerekmediği, bilakis feyin tamamının ganimetlerin taksiminde esas alınan sınıflara taksim edileceği şeklinde bir görüşü de nakletmekte ve bu görüşün İmam Şafii'ye ait olduğunu düşünmektedir[359].

10. Mükellefiyetin Sona Erdiği Haller ve Mürurızaman

Hanefilere göre cizye mükellefiyetini düşüren sebepler birkaç tanedir. Bunlar mükellefin Müslüman olması, cizyesi tahsil edilmeden önce ölmesi, cizyesi tahsil edilmeden önce senenin tamamının geçmesiyle cizyenin mürurızamana uğraması, kör olması, felç geçirmesi, çalışmaya kudreti olmayacak şekilde fakir, yaşlı veya kötürüm olmasıdır[360]. Mükellefiyetin düşeceği halleri, farklı ihtimalleri göz önünde tutarak ele almak gerekmektedir.

Serahsî'ye göre cizye, ülkenin düşmandan korunmasına yardım etmek için verilir. Öldürmekten vazgeçme bedeli, kira bedeli veya bir borç değildir. Hanefiler, cizyeyi bir ivaz olarak ele almadığı için, ölmüş mükellefin terekesinden cizyesinin tahsil edilemeyeceğini söyler. Zimmînin zimmet akdi üzerinden bir sene geçip vefat etmesi halinde cizyesi için terekesine müracaat edilemez. Cizye bir bağdır ve fiildir. Bu sebeple fiil olması itibarıyla ele alınmaktadır. Mal veya ivaz oluşuna itibar edilmez. Fiiller ise terekeden tahsil edilemezler. Zira bunlar ölümden sonra kalıcı olmayan şeylerdir. Bu hususta Serahsî, elbise dikmesi için bir terziyle anlaşma misalini vermiştir. Anlaşmaya göre terzinin elbise dikme mükellefiyeti vardır ve bu mükellefiyet bir fiili yerine getirmektir. Ancak terzinin ölmesi halinde akit sona erecektir. Elbise dikilmesi için terzinin terekesine müracaat mümkün olmayacaktır. Buna kıyasen, cizye için de ölmüş bir zimmînin terekesine müracaat mümkün değildir[361]. Ebussuud Efendi de ölen mükellefin cizyesinin terekesinden tahsil edilemeyeceğini söyler[362].

Fıkıhta ayn mülkiyeti, menfaat mülkiyeti ve deyn mülkiyeti ayrımı vardır. Menfaat mülkiyeti, ayn olan malın kullanma hakkına malik olmaktır. Hanefi mezhebinde menfaatler mal kabul edilmemiştir. Menfaat mülkiyeti miras olarak intikal etmemektedir. Bu sebeple kira ve âriyet gibi akidler iki taraftan birinin vefatıyla sona erer. Deyn mülkiyeti ise para veya eşya alacağı hakkına sahip olmaktır[363]. Deyn, zimmette sabit olan ve alacaklıya ait bulunan maldır. Dar manada cizye, zekat, nafaka ve diyet deyn sayılmaktadır. Geniş manada ise Hanefiler deynin yalnızca ivazlı akitten, itlaftan ve karzdan doğabileceğini düşünürler. Farklı sebepten doğan borçlar bu tarifin dışındadır. Bu sebeple cizye

[359] İbn Rüşd, c. 1, s. 325-326.
[360] İbn Âbidîn, c. 3, s. 270; Bilmen, c. 4, s. 100; Halebî, s. 99; Mevsılî c. 3, s. 184; Fetâvâyi Hindiyye, c. 4, s. 285.
[361] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 81-82.
[362] H. Necati Demirtaş, **Fetvâları ile Şeyhülislâm Ebüssu'ud Efendi**, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016, s. 617.
[363] Ekinci, s. 478-479.

deyn sayılmamaktadır. Şafii, Maliki ve Hanbelilerin çoğuna göre ise deyni doğuran sebep önemli değildir[364]. İleride geleceği üzere bu mezheplere göre cizye borcunun terekeden tahsili mümkündür.

Serahsî, bir önceki paragrafta cizyenin mal veya ivaz olmasına itibar edilmeyeceğini, bir bağ ve fiil olduğunu söylemişti. Hanefilere göre deyn ancak ivazlı akitten, itlaf ve karzdan doğabilir. Buna ilave olarak, cizye tahsilinde asıl sebep mal elde etmek değildir. Dini bir mana vardır. Ayrıca zekatla bir arada sayılmasından yola çıkarak kazai borç-dini borç ayrımında dini (diyânî) borç kategorisinde olma ihtimali değerlendirilmelidir. Bu sebeplerle cizyenin menfaat veya deyn olmadığı düşünülebilir. Kanaatimizce cizyenin terekeden tahsil edilmemesinin sebebi burada aranmalıdır.

Ebû Hanife'ye göre mükellefin ölmediği, ancak cizyesini vermeyerek üzerinden birkaç sene geçirdiği ihtimalde, mükelleften yalnızca halihazırda içinde bulunduğu senenin cizyesinin tahsil edilmesi gerekir. İmameyn'e göre mazereti olmaksızın cizyesini vermeyen ve cizyesi üzerine birkaç sene geçiren kimsenin geçmiş tüm cizyeleri tahsil edilir. Mükellefin hayatına devam ediyor olması burada esas kabul edilmiştir[365].

Ebû Hanife, vaktinde verilmemiş cizyeye dair hükmü iki taraflı ele almıştır. Birinci olarak, cizyeyi had cezaları gibi düşünmüştür. Nasıl ki suçların içtimasında tedahül olacaksa cizyede de tedahül (cizyesini vermeksizin bir seneyi geçiren mükellefin geçmiş senedeki cizyesinin, yeni senenin girmesiyle düşmesi) olacaktır. Suçu birden fazla işleme hallerinde tek ceza verilecektir. Cizyeyi de bir defa vermek yeterli olup üzerinden vakit geçmiş olanların ayrıca verilmesi gerekmeyecektir. İkincisi, cizye düşmana karşı ülkenin müdafaası için Müslümanlara verilecek bir yardımdır. Tek bir cizye tahsiliyle de bu maksat tamamlanmış olur. Bu sebeple bir kez verilmesi yeterli olup geçmiştekilerin verilmesi gerekmemektedir. Ayrıca cizye tahsilinde maksat mal elde etmek değil, gayrimüslimin Müslümanların hakimiyeti altında yaşadığını bildirmektir[366].

Hanefilere göre kişinin Müslüman olmasıyla, kendisinden henüz tahsil edilmemiş olan cizyelere dair mükellefiyeti düşmektedir. Müslüman olma vaktinin sene içi olması veya sene bittikten sonra olması arasında fark yoktur[367]. Hanefi mezhebinde esas alınan kavil, cizyede tedahül olacağı yönündedir. Cizyesini vermeksizin bir seneyi geçiren mükellefin geçmiş senedeki cizyesi, yeni senenin girmesiyle düşecektir. Hatta yeni senede mükellefin Müslüman olması halinde cizye mükellefiyeti Müslüman olmasıyla değil, yine tedahül sebebiyle düşecektir. Zira tedahül, Müslüman oluşundan önce meydana gelmiştir[368].

---

[364] Mehmet Akif Aydın, "Deyn", **DİA**, c. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 267.
[365] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 82; Mevsılî, c. 3, s. 184.
[366] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 82.
[367] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 80.
[368] İbn Âbidîn, c. 3, s. 270.

Mükellefin iki veya daha fazla senenin cizyesini önceden vermesi mümkündür. İki senelik cizyesini önceden vermesi ve birinci sene nihayete ermeden önce Müslüman olması halinde, birinci seneye ait olan cizyesi kendisine iade edilmeyecektir. Zira bu cizye, senenin girmesiyle kendisine vâcip olmuştur. Ancak ikinci sene henüz girmemiştir. Vücûb vakti girmeden önce vermiş olduğu ikinci senenin cizyesi kendisine geri verilecektir. Hanefilerce tercih edilen görüş budur[369].

Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve diğer imamlara göre ise cizyede tedahül olmaz. Onlara göre cizye bir ivaz gibidir. Diyet ve zekat gibi diğer mali haklar seviyesinde değerlendirilir. Bu sebeple bütün cizye borçları ödenmelidir[370].

Hanefilere göre, kişinin senenin çoğunu hasta olarak geçirmesi halinde cizye mükellefiyeti düşecektir. Çoğunu hasta geçirmek tamamını hasta geçirmek gibi düşünülmüştür. Yine yarısını hasta geçirmesi halinde de mükellefiyeti düşecektir. Cizye, cezalara benzetildiği için cezalarda olduğu gibi mesuliyeti düşürecek sebebin tercih edilmesi gerektiği söylenmiştir[371]. Zira tedahülde de cezalar ile cizye arasında benzetme yapılmıştır. Kanaatimizce hastalıktan kasıt, kişinin kendisini çalışmaktan ve kazanç elde etmekten alıkoyacak hastalıktır.

İmam Şafii'ye göre cizye, diğer borçlar gibi ele alınmıştır ve bir borç mesabesindedir. Mükellefin ölümü halinde bu borç için terekesine başvurmak mümkündür[372]. Şafiilere göre zimmînin cizye mükellefiyetinin tahakkuku üzerinden bir sene geçtikten sonra cizyesini vermeksizin ölmesi veya Müslüman olması halinde kendisinden veya terekesinden cizyesi tahsil edilir. Cizye borcu vasiyetlerinden önce gelir. Mezhepte esas olan kavle göre cizye, diğer borçlar mesabesindedir. Zekat gibi ibadet olması yönüyle ele alınmaz. Allah hakkı ile kul hakkı bir arada bulunduğunda hangisinin tekaddüm edeceği tartışılmıştır. Kul hakkının tekaddüm edeceği, insanlara ait borçların tekaddüm edeceği ve ikisinin eşit tutulacağı görüşleri ileri sürülmüştür. Mezhepteki esas kavilde, cizyenin bir çeşit ücret olması yönüyle tekaddüm edeceği, öncelikle tahsil edileceği söylenmiştir[373]. Cizye borcu, diğer borçlardan daha kuvvetli görülmüştür. Zira diğer borçlardaki gibi edası için vekil göndermesi dahi kabul edilmemektedir ve mükellefin bunu eda etmesi için cebr ve haps edilmesi mümkündür[374].

Sene devam ederken mükellefin ölmesi veya Müslüman olması halinde ise o vakte kadarki cizyesi hesaplanır ve bu payı ödemesi gerekir. Nitekim cizye, bir tür ücrettir ve darülislamda ikamet etmesiyle mükellefe vâcip olmuştur. O halde ikamet ettiği müddete denk gelen miktarda cizyeyi vermesi gerekir. Şafii mezhebinde zayıf olan görüşte ise bu gibi hallerde mükellefin bir şey vermesi gerekmez.

[369] İbn Âbidîn, c. 3, s. 270; Mevsılî, c. 3, 185.
[370] Zuhaylî, c. 8, s. 209; Mevsılî, c. 3, s. 184.
[371] Mevsılî, c. 3, s. 183.
[372] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 81-82.
[373] Şirbînî, c. 6, s. 70.
[374] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 10, s. 80.

Zekatta olduğu gibi senenin tamamı dikkate alınır. Mükellefin ortadan kaybolması ve sonra ortaya çıkıp herhangi bir vakitte Müslüman olduğunu iddia etmesi halinde, aksine bir beyyine olmadıkça yemin etmesiyle birlikte mükellefin iddiasına itibar edilir[375].

Şafiilere göre, mükellefin akıl hastası olması veya sefehi sebebiyle hacr altına alınması hallerinde bu hallerin sene içinde meydana geldiği vakit esas alınır ve o vakte kadar geçen müddetin cizyesinin mükelleften tahsil edilmesi gerekir. Bahsi geçen hallerin sene sonunda meydana gelmesinde ise tüm senenin cizyesi mükelleften tahsil edilir. Mâlikilere göre de ölüm, akıl hastalığı ve hacr altına alınma gibi hallerde tatbikat bu şekildedir[376].

Hanbelilere göre mükellefin sene içindeki ölümü ile cizye borcu düşer. Ancak sene bittikten sonra ölmesi halinde düşmez. Zira cizye, hayatta iken ödenmesi vâcip olan bir borçtur. İnsanların diğer borçları nasıl ölüm ile üzerlerinden düşmüyorsa cizye borcu da düşmeyecek, terekeden tahsil edilecektir. Ayrıca tedahül olmaz. Üzerinden sene geçen cizye borcu yine de tahsil edilir[377].

Çalışmanın önceki kısmında zimmet akdinin sona erdiği haller ele alınmıştı. Bunların başında zimmînin Müslüman olması gelmekteydi. Bu kısımda da cizye mükellefinin Müslüman olması, cizye mükellefiyetini düşüren hallerden biri olarak ele alınmıştır. Görülmektedir ki Müslüman olmak, hem zimmet akdinin hem de cizye mükellefiyetinin sona ermesi yönüyle ortak bir haldir.

Önceki kısımda devletin zimmîyi korumaktan aciz kaldığı hallerde cizyenin düşeceği ifade edilmişti. Ayrıca zimmînin darülharbe iltihakı, cizyeyi kabulden imtina etmesi ve bir İslam beldesini zorla ele geçirmesi gibi fiilleriyle zimmet akdinin sona ereceği ifade edilmişti. Bu haller de cizye mükellefiyetinin ileriye dönük olarak sona erdiği haller arasında sayılmalıdır. Zira zimmet akdi ile cizye arasında mecburi bir bağ vardır ve zimmet akdinin sona ermesiyle cizye mükellefiyeti de geleceğe dönük olarak sona ermelidir. Mükelleften geçmişte tahsil edilememiş cizyelerin akıbeti hakkında ise mezheplerin terekeye dair görüşleri tatbik edilebilir. Zira mükellef akdi bozduğu için ölü hükmünde olacaktır.

11. Cizyenin Farklı Bir İsim Altında Tahsili

Tağlib kabilesi, Rumlara yakın bir coğrafyada yaşayan ve ilk fetihler zamanında cizye vermekten imtina eden Hristiyan bir kabiledir. Hz. Ömer bu kabileye cizye koymak istemiş, ancak onlar, Arap olmaları sebebiyle cizye vermenin kendilerine ağır geleceğini söyleyerek cizye vermekten imtina etmişlerdir. Ayrıca üzerlerine cizye konursa Rumlara katılacaklarını söylemişlerdir. Ancak kendilerinden Müslümanlardan alınanın iki katı kadar mal alınması ve bunun cizye ismiyle olmaması şartıyla mal

[375] Şirbînî, c. 6, s. 70.
[376] Bilmen, c. 4, s. 100.
[377] İbn Kayyım, c. 1, s. 180-182; Zuhaylî, c. 8, s. 209.

vermeye razı olmuşlardır. Hz. Ömer sahabe ile istişare etmiş ve üzerine konuşulan şartlarla zekat ismiyle cizye alınması hususunda Tağlib kabilesi ile anlaşmıştır. Hz. Ömer bunun cizye olduğunu, isteyenin buna istediği ismi verebileceğini söylemiştir[378]. Hatta Hz. Ömer'in: "Bunlar ahmak insanlardır. Cizyenin isminden kaçınıyorlar ama manasına razı oluyorlar" dediği rivayet edilmektedir[379].

Hz. Osman ve Hz. Ali de bu şartları ve tatbikatı devam ettirmiştir. İmam Muhammed'e göre bu tatbikat başlangıçta Müslümanlar için müşkil bir halin neticesi olarak meydana gelmiştir ancak sonrasında üzerinde icma meydana gelmiştir. Nitekim "Hz. Ömer hangi yöne dönerse hak da onunla beraber o yöne döner" mealinde bir hadis-i şerif vardır[380].

Tağlib kabilesinin vereceği mal, cizyedeki küçüklük manası olmaksızın kendilerinden alınacaktır. Burada zekatın şartları geçerli olacaktır. Bu sebeple malları vekil vasıtasıyla verebilecekleri de kabul edilmiş ve kadınlarının da mükellef tutulacağı söylenmiştir[381]. Zekat şartlarının kabul edilmesinden anlaşılmaktadır ki Tağlib kabilesinden tahsilat yapılabilmesi için mallarının Müslümanlarda olduğu gibi nisap miktarına ulaşması gerekmektedir. Mesela sâime hayvanlarından, hayvan sayılarının nisaba ulaşması halinde Müslümanlardan alınanın iki katı alınmaktadır[382]. Yine kendilerinden öşür de alınacaktır[383]. Halbuki sıradan gayrimüslimlerin üzerine konulan cizyede, sâime hayvanlar esas alınarak tahsil edilme tatbikatı yoktur. Görüldüğü üzere bu kabileden, anlaşma sonucu zekat şartlarıyla ve zekat adı altında bir bedel alınmaktadır. Ancak miktarı Müslümanların vereceği zekattan fazladır. Bu bedelde cizye ismi ve manası mevcut değildir.

Ebû Hanife'ye göre bu bedel cizyedir ve bu sebeple Tağlib kabilesinin kadınlarından alınmaması gerekmektedir. İmam Muhammed'in metinlerine göre ise bu bedel sulh ile kararlaştırılmıştır ve kadınlar da erkekler gibi mükellef olmuşlardır. Çocuklardan ve azatlı kölelerden ise bu bedel alınmayacaktır. Ancak azatlı kölelerin statüsü Müslümanların azatlı köleleri gibidir. Bunlar eğer zimmî statüsünde iseler, kendilerine cizye konulması gerekmektedir[384].

Hanefilere göre, sulh yoluyla konulan cizyede kadınların mükellef tutulması mümkündür. Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'e gönderdiği mektupta kadınlardan ve erkeklerden birer dinar veya mukabili meafir kumaş tahsil etmesi buna delildir. Halbuki yapılan anlaşmada hüküm yok ise normal şartlarda kadınlardan cizye alınamaz. Hz. Ömer, Tağlib kabilesiyle kadınların mükellef tutulması şartıyla

---

[378] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 178-179; Şirbînî, c. 6, s. 73.

[379] Şirbînî, c. 6, s. 75; Tanzimat devrinde dış baskılar ile cizyenin isminin değiştirilmesine karar verildiğinde buradaki tatbikatın esas alındığı anlaşılmaktadır. Mehmet Yıldız, "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 7, 2002, s. 83.

[380] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 178-179.

[381] İbn Âbidîn, c. 3, s. 280.

[382] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 178.

[383] Mevsılî, c. 3, s. 188.

[384] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 179.

anlaşmış ve onlardan cizye almıştır[385]. Nitekim harp yoluyla takdir edilen maktu cizyede kadınlar mükellef tutulmamaktadır.

Hanefilere göre Tağlib kabilesinden alınan mal, hakiki manada bir zekat değildir. Zira zekatta Allah'a yaklaşma manası vardır. Halbuki Tağlibliler buna ehil değildir. Cizye ise küfür sebebiyle ve ceza olarak iki kat alınır. Ayrıca Müslüman olmalarıyla bu mükellefiyetleri de düşmektedir[386]. Yine Tağlib kabilesinden tahsil edilecek malların devlet hazinesi içerisinde koyulacağı yer ve harcanacağı kalemler, cizye ve haracınkilerle aynıdır[387].

Şafiilere göre, bir kavmin zekat ismi altında cizye ödemeyi istemesi halinde devlet başkanı bunu kabul etme hususunda muhayyerdir. Ancak Şirbînî, gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha kuvvetli olmaları halinde veya Müslümanların maslahatının bunu gerektirmesi halinde gayrimüslimlerden gelen cizyeyi zekat adı altında verme talebini hükümdarın kabul etmesini lüzumlu saymıştır. Zira gayrimüslimlerin vereceği mal hakikatte zaten cizyedir[388]. Ancak burada fakihlerce cizye tahsilinde aranan sembolik şekil şartları aranmamaktadır[389].

Kanaatimizce Tağlib kabilesinden alınan mallar, zekatın tüm şartlarını taşımamakla beraber cizyenin tüm şartlarını taşımaktadır. Zekatın bir ibadet oluşu ve gayrimüslimlere farz olması hususları eksik şartlar arasında en başta gelmektedir. Ancak anlaşmada cizyenin unsurlarında zaruri olan tüm şartlar mevcuttur. Bu malların kendilerinden tahsil edileceği kişiler gayrimüslim ehl-i kitaptır ve cizyenin umumi manada kabul edilmiş olan bir dinarlık veya on iki dirhemlik asgari miktarı da anlaşma içinde temin edilmektedir. Tağlibliler Müslüman olduklarında bu malı verme mükellfiyetleri düşmektedir. Ayrıca tahsil edilen malların sarfedileceği yerler, cizye vâridatının sarfedileceği yerler ile aynıdır. Cizyedeki küçüklük manası ise, yüklü miktarda mal vermekle mükellef tutulmakla ortaya çıkmıştır. Zira Hz. Ömer de Tağliblilerin cizyenin manasına razı olduklarını söylemektedir. Sembolik tahsil usullerinin olmaması aslî bir eksiklik değildir ve erken devirde zaten bu usullerin mevcut olmadığı kanaati vardır. Netice olarak, Tağlib kabilesinden tahsil edilen malın hukuken yine cizye olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Ancak cizye vermenin kendilerine ağır gelmesi sebebiyle veya problem çıkarmalarından çekinilmesi sebebiyle zekat adı altında anlaşma ve tahsilat yapılmıştır.

[385] Mevsılî, c. 3, s. 180.
[386] Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 179.
[387] İbn Âbidîn, c. 3, s. 280; Halebî, s. 100; Serahsî, *el-Mebsût*, c. 2, s. 179.
[388] Şirbînî, c. 6, s. 74.
[389] Şirbînî, c. 6, s. 71.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK DEVİR OSMANLI HUKUKU PRATİĞİNDE CİZYENİN GÖRÜNÜŞÜ

1. Osmanlı Mali Teşkilatı

1.1. Teşkilat ve Defterdarlık Kalemleri

Osmanlı Devleti'nin klasik devrinde iç ve dış hazine olmak üzere iki hazine vardır. Dış hazine için Hazine-i Âmire, iç hazine için Hazine-i Hâssa tabiri kullanılır. Dış hazine sadrazam ve defterdarın kontrolündedir. Devletin gelir ve giderleri olarak görülür. Hazine-i Âmire'nin gelirleri çoğunlukla kapıkulu ocakları denen merkezdeki ordunun maaş, iaşe, barınma ve donanımına harcanır. Bu giderler, gelirlerin yaklaşık yüzde yetmişi civarındadır. Bir kısım gelirler de saray masrafı ve çeşitli eminlere yapılan ödemelere giderdi. Sadrazam merkezi devlet icraatlarını bu hazineye dayanarak yapardı[390]. İki hazinenin de cizye gelirleri vardır[391].

Osmanlı devletinin mali teşkilatı merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımdır. Tımar sistemi içinde cizye gelirleri vardır. Bunlar mukataa olarak ayrılmaktadır. Mukataa, geliri kimseye verilmeyip doğrudan merkeze alınan vergi kaynağıdır. Aynı zamanda bir tahsil usulüdür. Mukataa gelirleri emanet veya iltizam usulüyle tahsil edilebilir[392]. Ayrıca, istisnai olarak vakıf, has ve ocaklıklarda da cizye gelirleri bulunabilir ve bunlar toprak sahibine verilebilir. Esas olan ise devletin gönderdiği tahsildarlar tarafından toplanıp merkeze gönderilmesidir[393].

Rumeli'nde harplerin kaybedilmesi ve hazinenin dara düşmesi sebebiyle cizye miktarlarında, tahsil sisteminde ve mali teşkilatta ıslahata ihtiyaç duyulmuş ve 1691 tarihinde büyük bir cizye ıslahatı yapılmıştır. Bu sayede cizyenin hazineye daha derli toplu şekilde gelmesi ve tek bir kalemde toplanması hedeflenmiştir. Bu ıslahattan sonra vakıf, has ve ocaklıklardaki cizye gelirleri de doğrudan merkez hazineye gelmiş, gerekli yerlere buradan gönderilmiştir. Sonraki başlıkta bu husus izah edilecektir.

Mali teşkilatı defterdarlık idare eder. Defterdarlıkta koordinatör bürolar vardır. Bunlar Ruznamçe Kalemi, Maliye Kalemi ve Tarihçi Kalemi'dir. Ruznamçe Kalemi, bütün gelir ve gider

---

390 Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 274-275.

391 Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: y.y., 1997, s. 89-91; Tabakoğlu, s. 279.

392 Tabakoğlu, s. 237; Ünal, s. 157.

393 Linda T. Darling, **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660**, Leiden: E.J. Brill, 1996, s. 162; Tabakoğlu, s. 352; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 17, Bab, Sic. 3, v.59a/4, (s. 372, H. 427).

işlemlerinin yapıldığı bürodur. Merkez maliye kalemlerinin idare ettikleri gelir ve giderler bu kalemin kontrolü altındadır. Gelir ve gider kayıtları ruznamçe defterinde tutulur. Maliye kaleminde mali yazışmalar idare edilir ve emirler yazılır. Tarihçi Kalemi'nde Maliye Kalemi'nden çıkan evraka tarih koyulur ve muhtelif gelirlerden alacağı olanlara verilecek havaleler yazılırdı. 18. asrın ilk yarısındaki kaynaklardan anlaşıldığı üzere hazinedeki cizye gelirlerinden gerekli yerlere yapılacak havalelerin sebeb-i tahrir hükümlerini bu kalem yazardı. Havale yeri ve zamanı gibi unsurları belirtirdi[394].

Başdefterdar, işlerini yardımcıları vasıtasıyla yerine getirmektedir. Bunlar başbakı kulu, cizye başbakı kulu, veznedarbaşı, sergi nazırı, sergi halifesi ve varidatçıdır. Cizye başbakı kulu, maaş almaz, geçimini kayıtlar ve tesciller sebebiyle tahsil ettiği resim ve harçlarla temin ederdi. Ayrıca mahkemede görülen mali davalarda maliye adına savcı gibi vazife de yapabilirdi[395]. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, cizye borcu olan mükellefleri ve elinde cizye tahsilatını tutup da bunu hazineye vermemiş mültezimleri takip etmesi sebebiyle cizye başbakı kulunu icra memuru olarak adlandırır. Hazineye borcunu vermeyenlerin başbakı kulu hapishanesinde tazyiken tutulduğunu söyler[396].

Başbakı Kulluğu'nun Yavuz Sultan Selim devrinde ihdas edildiği tahmin edilmektedir. Mali vazifelilerin işlerinin şer'î ve örfî hükümlere uygunluğunu kontrol eder ve idari-cezai işleri yerine getirirdi. Zaman zaman maliye memurlarının işlerini ve hesaplarını da kontrol ederdi. Tanzimat devrinde bu vazifeyi maliye müfettişleri yürütmüştür[397].

Defterdarlıkta merkez gelir büroları vardır. Muhasebe-i Evvel, Cizye Muhasebesi, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukataası, Mevkufat, Baş Mukataa, Ziyade-i Cizye (1691'de kaldırılmıştır), Maden Mukataası, İstanbul mukataası, Bursa mukataası vb. gibi birçok kalem mevcuttur[398]. Bunlar işlerini Muhasebe-i Evvel bürosunun kontrolü altında yürütürlerdi. Gelir ve giderlerin kontrol edilmesini vazife edinmişlerdir. Vergilerin tahsili ve ödemelerin yapılması işleriyle uğraşırlardı. Cizye gelirleri de bunun içindedir. Mesela cizye gelirlerinin tahlili ve ödemelerin yapılması için padişaha bir telhis (özet/rapor) sunulur, izn-i hümayun verildiğine dair bir hatt-ı hümayunla ferman neşredilirdi. Bu fermanların aslı Muhasebe-i Evvel kaleminde korunurdu[399].

Teşkilatın, bu yapıya 16. asır sonunda sahip olduğu anlaşılıyor. Tarihçi Feridun Emecen'e göre bundan önceki tarihlerde Muhasebe-i Evvel ve Cizye Muhasebesi kalemlerine rastlanmamaktadır.

---

394 Tabakoğlu, s. 249.

395 Tabakoğlu, s. 246, 292.

396 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara: TTKY, 1948, s. 333-334.

397 Tabakoğlu, s. 291-293; Bakı, "bakmak" demektir. Mali lisanda yoklamak ve mukabele etmek manasında ıstılah olarak kullanılmıştır. Abdurrahman Vefik, c. 1, s. 208.

398 Eyyubi Efendi, **Eyyubi Efendi Kanunnamesi**, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994, s. 30-31; Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, Ankara: TTKY, 1998, s. 75.

399 Tabakoğlu, s. 250.

Tarihçi Oktay Özel'e göre Cizye Muhasebesi Kalemi 1570 ile 1600 arasında ortaya çıkmıştır. Ziyade-i Cizye Kalemi ise 1650'lerden sonra ortaya çıkmıştır[400].

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre, teşkilatın bu halinden önce cizye gelirleri, Rumeli ve Anadolu Muhasebesi Kalemi tarafından kontrol edilmekteydi[401]. Mevcut yapı, bazı değişikliklerle beraber 1838 senesine kadar devam etmiş, bundan sonra mali işlerin tek elden idaresine karar verilerek Maliye Nezareti teşkil edilmiştir[402].

1691 tarihli cizye ıslahatından önce Muhasebe-i Evvel ana gelir kalemiydi. Ülkede toplanan vergilerin büyük kısmı buraya gelirdi. Cizye Muhasebesi Kalemi ise 1691'den sonra en büyük gelir kalemi haline gelmiştir. 18. asırda toplam gelirin %25 ile %40'ı arasında nisbetleri kontrol etmiştir[403]. 1691 tarihli cizye ıslahatına kadar cizye gelirleri merkezde farklı farklı kalemlere gelirdi. Islahattan sonra neredeyse tamamı Cizye Muhasebesi Kalemine alınmıştır.

16. asra ait kayıtlardan anlaşıldığı üzere tahsil edilen cizyeler, ait olduğu Muhasebe defterine kaydedilirdi. Sonrasında bir tahrir yazılır ve sureti Ruznamçe Kalemi'ne verilirdi. Ruznamçe Kalemi de bunu aynen defterine kaydedip bir suretini varidatçıya verirdi. Defterdarlıkta, bu şekilde üç kademeli bir kayıt sistemi mevcuttur[404]. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, varidatçının Ruznamçe Kalemi maiyyetinde olduğunu söyler[405]. Cizye Muhasebesi Kalemi'nin teşkilinden sonra tahsil edilen cizyeler Anadolu veya Rumeli Muhasebesi Kalemi'ne değil, bu kaleme kaydedilmiş olmalıdır.

1.2. Cizye Kalemlerinin Yeri

1.2.1. 1691 Islahatıyla Güçlenen Cizye Muhasebesi Kalemi

Cizye Muhasebesi Kalemi, bazı gider hesaplarıyla da alakadar olmakla beraber esas olarak gayrimüslimlerden alınan cizyenin her türlü idari ve mali işine, mükelleflere verilecek cizye makbuzlarının hazırlanıp dağıtımına ve bilhassa cizyenin tahsiline bakardı. Vakıflarda hizmet üstlenen bazı emekli ve duacıların aylıkları ile bazı has ve salyane (hanedan mensuplarına ve yüksek vazifelilere tahsis edilen gelirler ile tımar olmayan, mahallî harcamalar için gerekli para ayrıldıktan sonra kalanın merkez bütçesine nakledildiği gelir) karşılıkları bu kalemce ödenirdi. 1691 tarihli cizye ıslahatından

[400] Feridun Emecen, "Başmuhasebe Kalemi", **DİA**, c. 5, Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 133-135; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, haz. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 37.
[401] Uzunçarşılı, s. 340, 372.
[402] Uzunçarşılı, s. 374.
[403] Tabakoğlu, s. 253.
[404] Rıfat Günalan, **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010, s. 81.
[405] Uzunçarşılı, s. 338.

sonra cizye dışındaki mukataa gelirleri bu kalemden çıkarılmıştır. Buna rağmen âdet-i ağnam (küçükbaş hayvan vergisi) gibi gelirlerin bir kısmını kontrol etmeye devam etmiştir[406]. Bir yerin cizyesini tahsil etmek üzere tahsildarlığa talip olan kişiler dilekçe ile müracaat eder, müracaatı münasip görülürse kendisinden güvenilir bir kefil ile bir miktar peşin para istenirdi. Bu kişilerin gösterdikleri kefiller de Cizye Muhasebesi Kalemi'ne kaydedilmekteydi[407].

Ziyade-i Cizye Kalemi; sultan, vezir ve devlet adamları vakıflarındaki cizye, âdet-i ağnam ve avarız (örfi vergidir) türünden bazı gelirler ile alakadar olurdu. Mühim bir gelir kaynağına sahip olmayan kalem, 1691 cizye ıslahatından sonra lağvedilmiş ve gelir kaynaklarının hemen hepsi Cizye Muhasebesi Kalemi'ne nakledilmiştir[408].

Maden Mukataası Kalemi; İstanbul gümrüğü gibi büyük gümrük vergilerini, Rumeli kıptilerinin cizye ve ispençelerini (toprak haracı/örfi vergi), tütün, kahve ve üzümden alınan resimleri ve çeşitli madenlerin gelirlerini kontrol ederdi. Maden Kalemi'ne tâbi devlet vergisi vasfındaki vergiler de gelirdi. Bunlar Eflak ve Boğdan voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Dukalığı'nın cizyeleriydi[409]. Doğrudan Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin cizyeleri Cizye Muhasebesi Kalemi'ne gelirken imtiyazlı eyaletlerin-tâbi devletlerin cizyeleri Maden Mukataası kalemine gelmektedir. Bu eyaletler/devletler üzerlerine düşen cizye miktarını kendileri toplar ve İstanbul'a getirirdi. İmtiyazlı eyaletler başlığında izah edilecektir.

1691 ıslahatıyla beraber devlet gelirlerinin bütçelere fonksiyonel olarak aksettirilmesi için hemen hemen bütün cizye gelirleri Cizye Muhasebesi Kalemi'nde toplanmıştır. Maliye dairelerinin fonksiyonlarına göre çalışır hale getirilmesi için adım atılmıştır. 1710 itibarıyla gümrük, maden, kıbtiyan cizyesi, mukataalar, salyaneler gibi çeşitli kalemlere dağılmış vergilerin belli kalemlerde toplanmasına çalışılmıştır. Kıpti ve zimmî cizyelerinin ayrı ayrı yerlerde olması münasip görülmemiş, Maden Kalemi'nde olan kıptilerin cizye ve maktularının da zimmî cizyelerinin kayıtlı olduğu Cizye Muhasebesi'ne nakledilmesi düşünülmüştür. Ancak, maliyede çalışanların aldığı resim-harçtan elde edilen gelirlerin düşmesiyle meydana gelebilecek memnuniyetsizlik göze alınamayarak bu teşebbüsten vazgeçilmiştir[410]. İleride bahsedileceği üzere, kıpti cizyesi maktuydu. Miktarının ne olduğu baştan belliydi. Bu miktar, içinde cizyeyle beraber farklı vergileri de bulundururdu. Diğer cizye gelirleriyle karıştırılmama sebeplerinden biri de bu olabilir.

[406] Tabakoğlu, s. 255.
[407] Uzunçarşılı, s. 357.
[408] Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 86; Tabakoğlu, s. 263.
[409] Tabakoğlu, s. 263-264; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.172a/2, (s. 657, H. 516).
[410] Tabakoğlu, s. 300.

1691 ıslahatıyla imtiyazlı eyaletlerin-tâbi devletlerin ödedikleri cizye ile kıptilerin ödedikleri cizye hariç bütün cizye gelirleri Cizye Muhasebesi Kalemi'nde toplanmıştır. Buna göre çeşitli mukataa, sultan vakıfları, vezir ve sancakbeyi hasları, ocaklık vs.de bulunan cizyeler bu kalemlerden ayrı olarak ve tek bir elden toplanacaktı. Bütçelerde çeşitli kalemlere dağılmış olan cizyeler ile Ziyade-i Cizye Kalemi (mülga) Cizye Muhasebesi'ne nakledildi. Vakıflara ait cizye gelirlerinin de hazineye nakledilmesiyle bu cizyeler bütçelerde yer almaya başladı[411].

1691 ıslahatıyla birlikte cizye, 17. asrın sonlarında eyalet gelirlerine dahil olmaktan çıkarılmıştır. Bu sebeple eyaletler ve sancaklar itibarıyla değil, Cizye Muhasebesi tarafından kazalar itibarıyla toplanmaya başlanmıştır[412].

Eflak, Boğdan Voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Dukalığı'nın ödedikleri maktu cizye Maden Kalemi tarafından tahsil edilmeye devam etmiştir. Mısır, Bağdat ve Basra gibi eyaletlerin cizyeleri de bu eyaletlerin irsaliyyeleri içinde yer almaya devam etmiş ve kontrolü Baş Muhasebe Kalemi'nde bırakılmıştır. Cizye Muhasebesi Kalemi içine alınmamıştır[413]. İstisna tutulmalarının sebebi hususi tahsil prosedürüne, tahsildarlara ve harcama yerine sahip olmaları olabilir. Karışıklığa sebebiyet vermemek için bundan geri durulmuş olması mümkündür.

1.2.2. Vakıflara Tahsis Edilen Cizye Gelirlerinin Yeri

Cizyenin zaman zaman sultan ve diğer devlet adamlarının vakıflarına hasılat olarak kaydedildiği bilinmektedir. Bunların ve hazineye ait olanların tarh edilmesi ve tahsili usullerinde muntazam bir kaide olmadığı anlaşılmıştır. 1691 ıslahatıyla beraber bunlar tek kalemde toplanmıştır[414]. Vakfedilen cizye varidatı da hükümetçe tahsil edilmeye başlanmış ve bunlar hazinede vakıf karşılığı olarak ayrılıp mütevellilere verilerek vakfa sarf olunmuştur[415]. Daha ziyade vakıfların geri ödeme talepleri üzerine cizyeler hazineden vakfa geri ödenirdi. Ancak vakıflardan talep gelmeyip paranın hazinede kaldığı misaller de vardır[416].

Tarihçi Mustafa Akdağ'a (v. 1973) göre cizye, Osmanlıların ilk asrında dirlik ve malikane sahiplerinin almaya hakları bulunan bir vergi olarak vakıflara da geçmişti. Ayrıca bazı topraklar temlikname ile tımar sahiplerine verilmiş ve vakıf yapılmıştı. Cizye geliri hazine geliri içinde bırakıldığı halde, sultan ve bazı ekabir vakıflarında vakıfnâmeye geçirilip hazinenin bu dokunulmaz hakkı ekabirin hatırı için adeta gaspedilmişti. Sultan Fatih'ten itibaren devlet, cizyeyi bütün dirlik ve vakıflardan

411 Tabakoğlu, s. 352.
412 Tabakoğlu, s. 387.
413 Tabakoğlu, s. 350.
414 Süleyman Sûdî, c. 1, s. 125.
415 Pakalın, c. 1, s. 303.
416 İlyas Özkök, "Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi", **Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Antalya, 2022, s. 111-112.

çıkararak avarız resimleri gibi merkez gelirlerine maletmişti[417]. Ancak bu görüşün doğru ve yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. Zira devlet, cizye gelirlerini kendi toplamak zorunda değildir. Ayrıca bu gelirlerin sarf edileceği yeri de seçebilir. Yine, Sultan Fatih'ten sonra da vakıflara cizye geliri tahsis edilmiştir. İleride görülecektir.

2. Vergiler Arasında Cizyenin Yeri ve Kanunnamelerle Tanzimi

2.1. Bütçede Cizye

Osmanlı bütçe varidatı, şer'î ve örfî vergiler olarak ikiye ayrılır. Şer'î vergiler, her yerde ve her devirde toplanması gereken, taksimatı da şeriata göre yapılan vergilerdir. Şer'î vergiler içinde zekat, harac, cizye, rikaz, maden vergisi, lukata, sahipsiz terikeler ve ganimetler yer alır. Örfi vergiler ise bütçenin gelirleri kamu masraflarını karşılamadığı zaman hükümetin ayrıca topladığı vergilerdir. Örfi vergiler içinde ise avarız vergileri, raiyyet rüsumu ve diğer birçok isimle tahsil edilen vergiler bulunmaktadır[418].

Devlet bütçesinin şekli zamanla değişebilirse de şer'i bütçenin şekli değişemez. Şer'i bütçe icabınca bir kısma mahsus gelirlerin diğer kısma mahsus gelirler ile aynı sandıkta bir araya gelmemesi gerekir. Ancak gelirlerin idaresi ve masrafların yapılması için birer daire kurup onları bu dairelerin hususi bütçeleri olarak kabul etmek mümkündür. Tanzimat devri dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu kaidelere riayet olunagelmiştir. Bir sandığın gelirleri masraflarına yetmezse diğer sandıktan belli şartlarla istikraza da cevaz verilmiştir[419]. Cizyenin gelir ve gider kalemlerinin umumiyetle ayrı tutulduğu ileride görülecektir. Tezin ilk kısmında işaret edildiği üzere, şer'î vergilerin ve bilhassa cizyenin esasları fıkıh kitaplarında tespit edilmiştir.

Cizye, Osmanlı maliyesinin ikinci mühim gelir kaynağıdır. 18. asırdan itibaren bütçe gelirlerinin en büyük kısmını meydana getirmiştir. Zimmî statüsündeki eli silah tutabilecek erkek nüfustan alınan vergi ile tâbi devletlerden alınan ve bedel-i cizye denen maktu cizyeden meydana gelir. Cizye gelirlerinin toplam bütçe gelirleri içindeki payı %23-%48 arasındadır ve bu pay 1691 ıslahatından sonra büyük artışlar göstermiştir. 1683 Viyana yenilgisi ve bu yenilgiyi izleyen savaşlar ile şiddetlenen mali darlığı gidermeye katkıda bulunmuştur[420].

Osmanlı bütçelerinde üç büyük gelir türü vardır. Bunlar mukataa, cizye ve avarız gelirleridir ve klasik devirde toplam devlet gelirlerinin yarısından fazlasını teşkil ederler. Tanzimat öncesi devirde

[417] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. 2, Ankara: Tekin Yayınevi, 1979, s. 318, 329.
[418] Ekinci, s. 286-294.
[419] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 63-67.
[420] Tabakoğlu, s. 350-351.

toplam bütçe gelirleri içinde mukataa gelirleri %24-%37 arasında, avarız gelirleri %10-%20 arasında ve cizye gelirleri %23-%48 arasındadır. Cizye gelirleri 1691 ıslahatından sonra mukataa gelirlerinin önüne geçmiştir. Ancak 18. asır sonunda ikinci sıraya düşmüştür[421]. Bunun sebebi ıslahat ile beraber cizyenin daha derli toplu tahsil edilmesi, doğrudan merkeze gelmesi ve gelir kaybının engellenmesi gibi gözükmektedir. 18. asır sonunda ikinci sıraya düşmesi de gayrimüslim nüfusun yaşadığı bir kısım toprakların kaybedilmesi olabilir.

2.2. Kanunname ve Diğer Resmi Kayıtlarda Cizye

Vergi sistemi, 15. asırda Batı ve Orta Anadolu ile Rumeli'nde ve 16. asır ortalarında Anadolu'nun doğusu, Suriye, Irak, Macaristan'da belli bir istikrara kavuşmuştur. Bu devirden itibaren artık her sancağın ve hatta sancak içindeki bazı hususi yerlerin dahi vergilerini tanzim eden kanunnameleri vardı[422]. Cizyeye ait hukuki esaslar fıkıh kitaplarında mevcut olmakla beraber, devletçe çıkarılan bu kanunnamelerde de cizyeye dair hükümler bulunmaktadır.

Kanunnamelerde cizye, fıkıh ıstılahındaki manasına paralel olarak kullanılmaktadır. Osmanlılarda cizye yerine harac kelimesinin kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim Kandiye Kanunnamesinde cizye, "Harac iki nev'i üzere mebnî olub nev'-i evvel ki keferenin ru'ûsuna vaz' olunur cizye ile müsemmâdır" şeklinde tarif edilmiştir[423]. Kişi başına hesaplanmasının ve fıkıhta kimi zaman harac-ı re's olarak ele alınmasının bu isimlendirmede rol oynadığı düşünülebilir.

Kadı sicillerinde de cizye ve harac kelimeleri birbiri yerine kullanılabilmektedir[424]. Bulgar tarihçi Boris Christoff Nedkoff (v. 1975) ve tarihçi Yavuz Ercan (v. 2022), cizye kelimesinin daha ziyade resmi kayıtlarda kullanıldığını, harac kelimesinin ise halk arasında kullanıldığı kanaatindedir[425]. Hatta Nedkoff, cizye kelimesinin halk arasında tamamıyla meçhul olduğunu söyler. Dahası, 1942 yılı itibarıyla eski Osmanlı İmparatorluğu bakiyesi olan Bulgar halkının hafızasında "haraçka" kelimesi, Türk vergi memurları tarafından istendiğinde gösterilmesi gereken baş vergisi makbuzunun hatırası olarak yaşamaktadır[426].

---

[421] Tabakoğlu, s. 248, 296, 322.

[422] Ünal, s. 134; Sadık Müfit Bilge, **Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, s. 149.

[423] Ömer Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, c. 1, İstanbul: İÜEFY, 1943, s. 351.

[424] Salih Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi", İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 74; Fethi Gedikli, **Osmanlı Hukuku -Makaleler-**, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012, s. 105;

[425] Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", trc. Şinasi Altundağ, **Belleten**, c. 8, sy. 32, 1944, s. 608; Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 251.

[426] Nedkoff, s. 608.

Osmanlılarda bir kişiye veya şehir halkına cizye konulacağı vakit, bununla alakalı ferman, berat veya hükümler verilmektedir. Bunlarda cizyenin kaynağının ve esaslarının şer'î olduğu ve İslâmiyet'in ilk senelerinde bunun nasıl tatbik edildiği ile alakalı bilgi verildiği misaller görülmektedir. Yavuz Ercan'a göre, vesikalardaki bu gibi ifadelerde cizyenin şer'îliği öne çıkarılmakta ve cizyeye meşruiyet zemini temin edilmektedir[427]. Ancak bu gibi misallerde cizyeye şer'î bir meşruiyet zemini temin edilmekten ziyade cizyeyi tahsil edecek kişilerin takip etmesi gereken esasların gösterilmesinin ve zulmün engellenmesinin hedeflenmiş olması da mümkündür.

Nitekim hukuk tarihçisi Ahmed Akgündüz, 1670 tarihli Kandiye Kanunu ve 1704 tarihli Hanya Kanunu'nun (Girit), tamamen fıkıh kitaplarının haraç ve cizye kısımlarındaki hükümlerin kanun haline getirilişinden ibaret olduğunu söyler[428]. Tarihçi Mehmet Ali Ünal, kanunnamelerde ehl-i örfün ve reayanın uyması gereken kaidelerin tanzim edildiğini söylemektedir[429]. Diğer yandan, fıkıh hükümlerinin bu şekilde kanunlaştırılmasında bu hükümlerin bağlayıcılığının öne çıkarıldığını ve hukuk birliğinin hedeflendiğini düşünmek de mümkündür[430]. Ayrıca, mükellefler ile devlet arasında vergi miktarlarında pazarlık yapıldıysa bunun kaydedilip taraflar elinde bulundurulması, tahsilatın zor olduğu ve tahsildarlarca usulsüzlük yapılma imkanının olduğu merkeze uzak yerlerde bu problemlerin en baştan çözülmesi, ihtilaf yaşandığında müracaat kaynağı olması gibi faydaları olabilir. Maktu cizye tatbikatının ele alındığı kısımda bu hususa tekrar değinilecektir.

2.3. Literatürde Cizyeyle Karıştırılan Vergiler

Kimi zaman cizyenin resm-i filori adıyla tahsil edildiği olmuştur. Sultan III. Murad devrine ait, bugün Doğu Hırvatistan'da bulunan Pojega Sancağı Kanunnamesi'nde mükelleflerin cizye mukabelesinde resm-i filori verecekleri hükme bağlanmıştır[431]. Bugün Macaristan'da bulunan Seçan ve Lipve Sancakları'na ait 1554 tarihli Kanunname'lerde[432], Macarların kralları zamanında veregeldikleri hane başına birer filoriyi vermeleri hükme bağlanmıştır. Ahmed Akgündüz bunların cizye olduğunu söyler[433]. Bazen cizye ve sair vergilerin yerine maktu miktar resm-i filori konulduğu da bilinmektedir.

---

[427] Ercan, s. 252. Mesela Kandiye Kanunnamesi'nde şöyle bir ifade geçer: "ol feth-i cedidin ikta'ı arazi ve kabul-i zimmet iden ehalisine tarh-ı rüsum-ı cizye ve haraç lazım geldikde zemen-i hulefâ-i râşidîn rıdvanullah-i te'âlâ 'aleyhim ecma'în de feth olunan memâlikde mesbuk-ul 'amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere cezîre-i mezbûrenin rü'ûs cizyesi ... bu kazıyyede kütüb-i fıkhıyyede musarrah olan kaide-i şer'iyye muktezası ile cezire-i Girid memleketi bu vech üzere tahrir olundu ki ...". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 351.

[428] Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, c. 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990, s. 66.

[429] Ünal, s. 134.

[430] Bkz. Mehmet Akif Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", **THTAD**, c. 1, 2006, s. 15.

[431] " ... bedel-i cizye resm-i filori deyü ... Ruz-ı Hızır İlyas mevsiminde veregeldikleri ecilden üslub-ı sabık üzere kayd olundu ...", Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 264.

[432] Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 322.

[433] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 331, 338.

Nitekim 1542 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi'nin mukaddimesinde, askeri hizmetleri yerine getiren eflak grubu ile alakalı hüküm böyledir[434].

Resm-i filorinin Osmanlı hakimiyetinden önce Rumeli'de tatbik olunduğu bilinmektedir[435]. Stefan Duşan Kanunu'na göre mükellefler ev başına devlete bir *hyperpre* öderlerdi[436]. Muhtemelen bu diyarların fethedilmesinden önce burada mevcut olan filori isimli Macar veya Sırp vergisi, miktarı dahi değiştirilmeden Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbik edilmeye devam etmiştir[437]. Zira Hersek'te 1530 yılından sonra, devlet için askeri hizmet gören gruplar olan eflaklerin cizye muafiyetleri kaldırılıp tekrar cizye mükellefiyeti getirildiğinde, artık bunlara eski Sırp adetlerinin tatbik edileceği ifade edilmiştir[438].

Kapı resmi ve ispençe isimli vergiler, umumiyetle cizye ile karıştırılmaktadır. Kapı resminin menşei, eski Macar kapı vergisidir. Osmanlı'nın Rumeli fütühatından sonra burada tatbikine devam edilen bir çeşit örfi vergi olmuştur[439]. İspençe, toprağı olsun olmasın ziraat eden gayrimüslimlerden alınmaktadır. Bazı yerlerde alınması adet olmuşken bazı yerlerde olmamıştır[440]. İspençe, Ahmed Akgündüz'e göre sancak kanunnamelerinde daha ziyade toprak vergisi manasındaki harac-ı muvazzaf için kullanılmaktadır. Öşür ise harac-ı mukaseme için kullanılır. Bunların kanunnameler içinde ayrı ayrı tanzim edildiği görülmektedir. Cizye ve ispençeden ayrı vasıflarla bahsedilir[441]. Halil İnalcık, ispençenin örfi bir baş vergisi olduğu fikrini ileri sürmektedir. Ancak bir Hristiyana ait toprağı tasarrufu altına geçiren Müslümanın ispençe ödemeye devam ettiği görülmektedir[442]. Bu da toprağa bağlı bir vergi

---

[434] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 442.

[435] Ünal, s. 152.

[436] Georges Ostrogorskij, **Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine**, trc. Henri Grégoire ve Paul Lemerle, Brüksel: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire, 1954, s. 200, 240, 255; Halil İnalcık, "Filori", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1996, c. 13, s. 106.

[437] Eskiden mevcut olan ve iyi netice veren tanzimlerin bazen hepsini, bazen de beğenilen kısımlarını almakta tereddüt edilmemektedir. Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", **AÜDTCFD**, c. 5, sy. 2, 1947, s. 192; Osmanlı fetihleri muayyen safhalardan geçerdi. Başta bir haracgüzarlık devresi, bir alışma devresi olur. Arkasından yerli hanedan bertaraf edilir, fakat eski devlete mensup unsurlar korunur ve bunlar Osmanlı nizamına intibak ettirilir. Vergilerin de muhafaza olunduğu görülür. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Ankara: DTCF, 1953, s. 245.

[438] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 548, 552.

[439] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", **Belleten**, c. 23, sy. 92, 1959, s. 606.

[440] Gedikli, s. 105.

[441] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 616, c. 8, s. 284, 292; Sultan II. Selim devri İlbasan Kanunnamesi ve Sultan I. Ahmed devri Ohri Kanunnamesi'ndeki " ... cizye-i şâhî ve ispençe-i sipahi ... " ifadeleri dikkat çekicidir. A.e., c. 7, s. 678, c. 9, s. 584; Harac-ı mukaseme, arazinin hasılatından, yerin tahammülüne göre alınır. Harac-ı muvazzaf ise maktu olarak dönüm üzerine tarholunur. Ebül'ulâ Mardin, "Harâc", **İslam Ansiklopedisi**, c. 5/1, 1987, s. 222-225.

[442] İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 604; Halil İnalcık, cizye yanında ikinci bir baş vergisi alınmasının bidat sayılması sebebiyle Hanya'da ispençenin kaldırıldığını veya bazı yerlerde zamanla şer'ileştirildiğini ilave eder. Bu iddia zayıf görünmektedir. Nitekim Hanya Kanunnamesi'nde ispençenin bidat olması sebebiyle kaldırıldığına dair bir hüküm yoktur ve bununla birlikte birçok vergi kaldırılmıştır. Bunlar yerine maktu miktar harac ile meyve ağaçları ve hububattan ne miktar vergi alınacağı tanzim edilmiştir. Arazinin çoğunun taşlık olması ve ahalinin vergi vermede zorlanması sebebiyle bunlar beşte birden yedide bire indirilmiştir. Arazilerin ise mülk statüsünde olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca, Hanya Kanunnamesi 1704 tarihlidir. Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 354; Halbuki Rumeli'ye ait olan ve daha 16. asra tarihlenen çeşitli

olabileceğini veya Müslüman-gayrimüslim farketmeksizin alınacak bir baş vergisi olabileceğini akla getirmektedir. Bununla beraber, ispençenin tıpkı cizye gibi, bazı yerlerde kişi başına, bazı yerlerde hane başına alınıyor oluşu onun toprağa değil kişiye bağlı örfi bir baş vergisi olabileceği kanatini güçlendirmektedir[443].

Cizye ile karıştırılan bir diğer vergi *resm-i üsârâ*dır. Osmanlı'nın 17-18. asrında köle ve cariye başına alınan bir vergidir. Zimmi köle sahipleri, esir ticaretinin yoğun olduğu İstanbul ve Selanik gibi şehirlerde, sahip oldukları gayrimüslim köle ve cariyeler için kişi başına olmak üzere bu vergiyi veriyordu[444]. Resm-i üsârâyı servetten alınan bir çeşit örfi vergi olarak düşünmek mümkündür. Ancak problemli nokta, bazı kadı sicili kayıtlarında bu vergiden cizye ismiyle bahsedilmesidir[445]. Halbuki köleler ve kadınlar şer'en cizye mükellefi değildir. Bu sebeple örfi bir vergi olan resm-i üsârâ ile şer'i bir vergi olan cizye karıştırılabilmekte, kölelerden ve hatta kadın köle olan cariyelerden cizye alındığı zannedilebilmektedir. Muhtemelen mahkeme katipleri, cizye gibi resm-i üsârânın da kişi başına alınan bir baş vergisi olması ve aynı yerde tahsil edilmesi sebebiyle, kolaylık olsun diye bu adlandırmayı kullanmıştır.

3. Osmanlı Devleti'nin İlk Zamanları İçin Cizyeye Dair Kayıtlar

3.1. Osman Gazi Devri

Osmanlı tarihçisi Behiştî (v. 1512), Ertuğrul Bey'in ilk yerleştiği yer olan Bilecik ile Karahisar arasındaki gayrimüslimlerin sultana itaat ettiklerini ve harac verdiklerini söyler. Hemen peşinden, Kütahya'nın ise henüz küffar elinde ve darülharp statüsünde olduğunu ilave eder[446]. O halde Bilecik ile Karahisar arası darülislam statüsündedir. Behiştî'nin bahsettiği ve halkın verdiği haracın da cizye olması mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş devrinde, gaza ile cizye arasında yakın bir alaka görülür. Osmanlı tarihçileri Nişancızâde (v. 1621) ve Feridun Bey'in (v. 1583) naklettiğine göre Selçuklu sultanı II. Alaeddin Keykubad'ın yardımıyla Osman Gazi, Karacahisar'ı fethetmiş ve tekfurunu bazı hediyelerle sultana göndermiştir. Bunun üzerine sultan, Osman Gazi'ye bir berat göndermiş ve kendisine Eskişehir

sancak kanunnamelerinde ispençeye dair çokça hüküm görülmektedir. Bunların hepsi de kaldırılmış değildir. Hanya'da ispençe ve sair vergilerin kaldırılması buranın ekonomik statüsü ile alakalı olmalıdır.

[443] **7 Numaralı Mühimme Defteri: 975-976/1567-1569**, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., c. 1, Ankara: BDAGMOADB, 1998, hk.nr. 449, s. 233.

[444] Murat Uluskan, "Osmanlı Devleti'nde Köle ve Cariye Sahibi Gayrimüslimlerden Alınan Vergi: Resm-i Üsârâ", **Aşk ile Çalışan Yorulmaz Ali Akyıldız Armağanı-II**, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd., İstanbul: Timaş Yayınları, 2024, s. 358.

[445] "…Rum keferesinin yedlerinde olan cevârî ve abîd cizyesini cem'ine… Kosta'nın abd-i memlûkü olan ( ) nâm gulâmın üzerine lâzım gelen yüz seksen akçe cizyesini…", İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 23, Hasköy, Sic. 5, v.157/2, (s. 227, H. 284).

[446] Behiştî Ahmed Çelebi, **Târîh-i Behiştî**, haz. Fatma Kaytaz ve Müjgan Çakır, c. 1, Ankara: TTKY, 2020, s. 78.

ve İnönü sancağını vermiştir. Gönderdiği beratta gazasını ve gazilerini övmüş, cizye âyet-i kerimesi olarak da bilinen Tevbe sûresi 29. âyet-i kerimesini zikrederek Osman Gazi'ye bu âyet-i kerimenin *medlulünü tahkik ve icrasını tedkik* eylediğini bildirmiştir[447].

Osmanlı tarihçisi ve Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir (v. 1723), Osman Bey'in çavuşlar vasıtasıyla Bizans tekfurlarına buyruklar gönderdiğinden bahseder. Bu buyruklarda tekfurların ya İslamiyet'i kabul etmeleri, ya vergi vermeleri ya da hakimiyet altına girmeleri bildirilmektedir[448]. Anlaşılmaktadır ki buyruklar, fıkıh kitaplarında mevcut olan, harbe başlamadan önce düşmanı cizye vermeye davet etme hükmünün gereğidir.

Osman ve Orhan Gazi zamanında muhtelif fetihler olmuştur. Tarihçiler, bu devirde gayrimüslimlerden alınan tabiiyet vergisi için daha ziyade haraç tabirini kullanmıştır[449]. Bazı yabancı yazarlar haraç karşılığında tâbi olma sistemini, halka hayat hakkı tanıması sebebiyle mühim görür[450]. Burada haraçtan kasıt, cizye olsa gerektir. Tarihçilerin fetihleri anlatırken doğrudan cizye kelimesini kullandığı misaller ise azdır.

Osmanlı tarihçisi ve şeyhülislamı İbn Kemal (v. 1534), Osman Gazi devrinde Kandıra civarındaki Ermeni pazarının cizyeye bağlandığını bildirmektedir[451]. Burada doğrudan cizye kelimesini kullanmıştır. Yine o, Yenişehir'e bağlı Marmaracık nahiyesinin eman dileyip harac vermeye razı olduğunu ve harp yaşanmadığını söyler. Harac vermekle halk, memleketinde oturmaya devam etmiştir[452]. Behiştî, aynı devirde Kite kalesinin fethedildiğini, kale halkının yerinde bırakıldığını ve üzerlerine harac konduğunu söyler[453]. Burada harac olarak bahsedilen vergiler, cizye olmalıdır. 1326 yılında Hereke kalesi kuşatılmış, düşman hezimete uğrayınca eman dilemiş ve kale sulhen teslim alınmıştır. Halk yerinde kalmıştır[454]. Buna mukabil cizye vermiş olma ihtimalleri vardır.

---

[447] Nişancızâde, c. 2, s. 3-4; Feridun Bey, **Mecmua-i Münşeâtü's-Selâtin**, c. 1, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1274, s. 57-58.

[448] Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, trc. Özdemir Çobanoğlu, c. 1, Ankara: KBY, 1979, s. 18.

[449] Kemal, **Selâtinnâme**, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, s. 25; İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman**, haz. Şerafettin Turan, c. 1, Ankara: TTKY, 1991, s. 144; Aşıkpaşazade, **Tevârih-i Âl-i Osman**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332, s. 17.

[450] Johann W. Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, trc. Nilüfer Epçeli, c. 1, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011, s. 87.

[451] İbni Kemal, c. 2, s. 10.

[452] İbni Kemal, c. 1, s. 144.

[453] Behiştî Ahmed Çelebi, c. 1, s. 154.

[454] Hoca Sadeddin, **Tâcü't-Tevârih**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Ankara: KBY, 1979, s. 64.

3.2. Orhan Gazi ve Sultan I. Murad Devri

Osmanlı tarihçisi Ahmedî (v. 1413), Orhan Gazi'nin fetihlerinden bahseder ve onun için "Gör ki nice dâr-ı İslam oldı ol" ve "Kal'alar virdikler ana mâl-ü bâc, Aldı kafir beglerinden çok harac" der[455]. Orhan Gazi 1329 senesinde İznik'i kuşatmıştır. Kaleyi teslim almış, halktan arzu edenlerin gitmesine müsaade etmiştir. İznik halkının kendi tebaasından olmak ve yalnız cizye vermek şartıyla adet ve ananelerini muhafaza edebileceklerini ilan etmiştir. Bunun üzerine halkın çoğu İznik'te kalmıştır[456]. Yine bu devirde Şehzade Süleyman Paşa, Mudurnu ve Göynük ahalisini cizyeye bağlayarak yerlerinde bırakılmıştır[457]. Orhan Gazi 1333 yılında Gemlik'i kuşatmıştır. Uzun süren kuşatma neticesinde kale halkı eman dileyerek *zimmet ehlinden* olmayı kabul etmiş ve kulluk yolunu tutmuştur[458]. Buna mukabil cizye vermiş olmalılardır.

Orhan Gazi'den sonraki fetihlerde harac kelimesi yerine cizye kelimesinin sık kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı tarihçisi ve şeyhülislamı Hoca Sadeddin (v. 1599), Sultan I. Murad zamanında, 1362 yılında Çorlu kalesi kuşatmasında harbe başlamadan önce, şerî kaideye mutabık olarak kumandana cizyeyi kabul etmesinin bildirildiğini, ancak kumandanın buna itibar etmediğini söyler. Bunun üzerine kale harp yoluyla alınmıştır[459]. 1372 yılında Köstendil Tekfuru Konstantin ile anlaşılarak maktu miktar cizye alındığı bilinmektedir[460]. 1383 yılında Timurtaş Paşa kumandasında akınlar tertip edilmiş ve Bosna ve Hersek hükümdarları cizye vermeyi kabul etmiştir[461]. Osmanlı tarihçisi Ahmed Hasîb Efendi'ye (v.1753) göre ayrıca Silistre ve Bulgaristan tarafındaki Susmanoz iline cizye kabul ettirilmiştir[462].

Neticede görülmektedir ki Osmanlı siyasi yapısı, daha ilk yıllarından itibaren İslam hukukuna riayet ederek gayrimüslim ahalisi üzerine cizye koymaktadır. Vergi koymanın ve toplamanın devlet olma alametlerinden olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'nin daha ilk fetihlerinden itibaren bir devlet

---

[455] Ahmedî, **Dâsitan-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman**, haz. Nihad S. Banarlı, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1939, s. 69-72.
[456] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, c. 1, Ankara: TTKY, 1988, s. 113-114.
[457] Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuat**, c. 1, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327, s. 6; Ahmed Hasîb Efendi, Göynük'e cizyeyi kabul ettirenin Samsa Çavuş olduğunu söyler. Ahmed Hasîb Efendi, **Silkü'l-Le'âl-i Âl-i Osmân**, haz. Göker İnan, c. 1, İstanbul: TYEK, 2021, s. 204.
[458] Hoca Sadeddin, s. 77.
[459] Hoca Sadeddin, s. 113.
[460] Hoca Sadeddin, s. 140.
[461] Hoca Sadeddin, s. 156.
[462] Ahmed Hasîb Efendi, c. 1, s. 331-332; Devletin çok daha kuvvetli olduğu sonraki devirlerde de harbe başlamadan önce düşmanın cizye vermeye davet edilmesi usulü takip edilmiş ve bu husus seyyahların dahi dikkatini çekmiştir. Mesela Fransız seyyah Tournefort, Mezemorta Hüseyin Paşa'nın, Venediklilerin hakimiyetindeki Tinos adasını fetih teşebbüsü öncesinde adadaki valiye, soylulara ve din adamlarına hitaben mektup yazdığını ve cizye vermelerini istediğini söyler. Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, s. 238.

gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak devletin kuruluş tarihini tespit için de bazı tartışmalar yapılabilir. Ancak çalışmamızın sınırlarını aşacağı için bu tartışmaya girilmeyecektir.

4. İstanbul'un Fethi ve Sultan Fatih Ahidnamelerinde Cizyeye Dair Hükümler

Ahmed Hasîb Efendi, Emeviler ve Abbasiler devrinde zaman zaman İstanbul'dan cizye alındığını söyler[463]. Neşrî ve Matrakçı Nasuh'a göre, daha Anadolu Selçuklulları devrinde İstanbul'dan cizye alınmıştır. Sultan I. Mesud, Üsküdar'a kadar gelip Bizans İmparatorluğu'nu cizyeye bağlamıştır[464]. Ancak bahsedilen bu cizyelerin sulh bedeli olması muhtemeldir. Zira halkın reaya yapıldığına dair bir kayıt düşülmemiştir. Ayrıca Ahmed Hasîb Efendi, Timur fitnesinin ortaya çıkışına kadar Sultan Yıldırım Bayezid'in her sene İstanbul'dan on bin altın filori cizye aldığını ve halkı reayası kıldığını söyler[465]. Neşrî, halkın reaya kılındığını söylememekle beraber alınan vergiye harac der ve İstanbul'da bir Müslüman mahallesi kurulup kadı tayin edildiğini ilave eder[466].

Suriçi İstanbul'un karşısında yer alan Galata mevkii, fetih esnasında İstanbul'dan ayrı bir hukuki muameleye tâbi tutulmuş ve sulh yoluyla ele geçirilmiştir[467]. Galata zimmîleri, fıkıh kitaplarının kitabü's siyer kısımlarında yer alan hükümler muvacehesinde koruma altına alınmıştır. Bunlarla zimmet akdi yapılmış ve kendilerine Sultan Mehmed tarafından bir ahidnâme verilmiştir. Ahmed Akgündüz, bu ahidnâmenin bir zimmet akdi olduğunu söyler[468]. Verilen ahidnamenin Rumca olduğu ve Zağanos Paşa tarafından imza edildiği nakledilmektedir. Daha sonra padişah tarafından bunu teyid eden Türkçe ahidnâme verilmiştir[469]. Galata halkının, 16. ve 17. asırlarda cizye ile alakalı şikayetleri olduğunda ahidnamelerini öne sürdükleri görülmektedir[470].

Ahidnâmede malları, ticaretleri, gümrük vergileri, dinleri, zorla Müslüman yapılmayacakları, kiliseleri, kendilerinden yeniçeriliğe oğlan alınmayacağı hakkında hükümler mevcuttur. Bunlara ilaveten, kanaatimizce cizye hususunda bir hüküm de mevcuttur ki şöyledir: "Ben dahi üzerlerine harâc vaz' edem, sâl be-[s]âl eda edeler gayrılar gibi. Ve ben dahi bunların üzerlerinde nazar-ı şerîfim dirîğ

[463] Ahmed Hasîb Efendi, c. 2, s. 862, 865, 867.
[464] Matrakçı Nasuh, **Târih-i Âl-i Osman**, haz. Göker İnan, ed. Erhan Afyoncu, İstanbul: TYEK, 2019, s. 106; Neşrî, **Kitâb-ı Cihannümâ**, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, c. 1, Ankara: TTKY, 1949, s. 29.
[465] Ahmed Hasîb Efendi, c. 1, s. 353-354.
[466] Neşrî, c. 1, s. 331.
[467] Kritovulos, **Kritovulos Tarihi 1451-1467**, trc. Ali Çokona, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2012, s. 243.
[468] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 476; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 31.
[469] İskender Hoçi Yanko, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, sy. 5, nr. 25, 1330, s. 49-53; Selahattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, İstanbul: MEB, 1971, s. 110.
[470] K. İlker Bulunur, "II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnâmesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler", **Tarih Dergisi**, sy. 50, 2012, s. 75.

buyurmayub koruyam gayrı memleketlerim gibi"[471]. Bahsi geçen hükümde mükellefler üzerine harac konulacağından ve bunu sâl be-sâl (her sene) eda edeceklerinden bahsedilmektedir. Yine aynı hükümlerde harac vermekle mükellef tutulan bu kişilerin diğer memleketler gibi korunacağından bahsedilmektedir. Koruma altına alma ile cizye arasında yakın bir alaka vardır. Ayrıca Galata zimmîleri ticaret ehlidir ve şehirde yaşamaktadırlar. Hükümde mevcut harac kelimesi ile toprak haracının kastedilmiş olması uzak bir ihtimaldir. Bu sebeplerle hükümdeki harac kelimesi ile cizye mükellefiyetinin kastedildiği düşünülmelidir. Nitekim birazdan geleceği üzere, 1455 nüfus sayım defterine göre Galata halkının cizye verdiği anlaşılmaktadır.

Sur içi İstanbul'un harp yoluyla mı yoksa sulh yoluyla mı fethedildiği hususunda tartışmalar vardır. Ancak bu tartışmalar daha ziyade şehirdeki kiliselerin hukuki statüsü ile alakalıdır[472]. Sur içi İstanbul'un cizyesi ile doğrudan bir bağı yoktur. Yalnızca cizye miktarının müzakere yoluyla sulhen mi yoksa harp yoluyla fetihten sonra maktuen mi takdir edildiği meselesinde cevap olabilir. Ancak bununla alakalı da herhangi bir işaret yoktur. Baskın görüş, son Bizans İmparatoru Konstantinos'un harp sonuna kadar savaştığı ve şehri teslim etmediği yönündedir. Bir rivayete göre ise Türk gemileri Haliç'e girince İmparator sulh teklifinde bulunmuş ve istenilen cizyeyi vereceğini Sultan Mehmed'e bildirmiştir. Sultan ise bu teklifi kabul etmemiştir[473]. Burada cizye ismiyle bahsedilen meblağın şer'î manasıyla cizye mi olduğu yoksa harpten kaçınmak için verilen sulh bedeli mi olduğu tartışılabilir.

Fransız yazar Kont Segur, fetihten sonra halkın dini hürriyetini elde ettiğini, konulan vergiye mukabil sükun ve rahatlarının temin edildiğini söyler[474]. Bahsedilen vergi cizye olsa gerektir. Nitekim halk, bunun karşılığında dini hürriyetini elde etmiştir. Alman tarihçi Zinkeisen (v.1863), fetihten sonra konulan vergilerin miktarının ilk üç patrik Gennadios, II. İsidoros ve I. Ioasaf devirlerinde değişmediğini söyler[475]. Bu vergiler arasında cizye de olmalıdır. Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı (v. 1977) ise fetih tamamlandıktan ve ortalık sükunet bulduktan sonra, İstanbul'daki gayrimüslim halk üzerine cizye konulduğunu direkt olarak söylemektedir[476].

Sur içi İstanbul halkına veya Rum ve Ermeni patriği ile Yahudi hahambaşına verilen ve cizyeden bahseden bir ahidnamenin mevcudiyeti henüz bilinmemektedir. Ancak bunlara sözlü teminatlar verildiği

---

[471] İskender Hoçi Yanko, s. 53; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 477.

[472] Feridun Emecen, "İstanbul Savaşla mı Barış Yolu ile mi Alındı: Hukuki Bir Tartışma", **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. 2, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. ve İSAM Yayınları, 2015, s. 339-343; Cihan Osmanağaoğlu, **1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener Rum-Ortodoks Patrikhanesi**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010, s. 34-35.

[473] Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 1, Ankara: TTKY, 2010, s. 436.

[474] Ahmed Muhtar Paşa, **Feth-i Celil-i Kostantıniyye**, Kostantiniye: Tahir Bey Matbaası, 1316, s. 277.

[475] Zinkeisen, c. 2, s. 8.

[476] Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 153.

düşünülebilir[477]. Ayrıca muhtelif kaynaklarda cizye ile alakalı işaretlere rastlanır. Fetihten sonra Patrik tayin edilen Gennadios'a vergi muafiyetini ihtiva eden bir ferman verildiği bilinmektedir[478]. Fermanda bahsedilen verginin cizye olma ihtimali yüksektir. Zira Fatih Sultan Mehmed devrine ait olan ve tarihi tespit edilememiş olan Metropolit Kanunnamesi'ne göre, metropolit tayin edilen kişinin cizyeden muaf tutulduğu anlaşılmaktadır[479].

Sultan Fatih'in hazırlattığı 1455 tarihli nüfus sayımı defterine bakıldığında, Galata halkının cizye verdiği anlaşılmaktadır. Defterde mükellefler ve muaflar ayrı ayrı tespit edilmiştir. Sayımdan anlaşıldığı üzere sur içi İstanbul'un nüfusu hayli düşüktür ve halkın cizye verdiğine dair bir kayıt mevcut değildir[480]. Bu husus, halkın kesinlikle cizye vermediği manasına gelmez. Harp sonrası perişan olan halka cizye muafiyeti tanındığı akla gelebilir. Zira Halil İnalcık'a göre fetih esnasında nüfusun bir kısmı kaçmış, bir kısmı esir edilmiş, şehir tenha hale gelmiştir. Bu sebeple şehre nüfus teşvik edilmiştir[481]. Halil İnalcık, 1455 nüfus sayımlarında suriçine ait cizye kaydı olmamasını sayılan sebeplere bağlar ve bu yüzden ilk yıllarda halktan cizye alınmadığı kanaatindedir[482]. Kritovulos da fetihten sonraki ilk birkaç sene için halka vergi muafiyeti tanındığını söyler[483]. Ancak fetihten on yıl sonra, halkın kesin olarak cizye verdiği söylenebilir. Zira Sultan Fatih, İstanbul'daki cizye gelirlerini Ayasofya'ya tahsis etmiştir[484]. Demek ki İstanbul'dan cizye alınmaktadır. Cizye tahsisinden bahseden eldeki en eski vakfiye

[477] Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 101-102.

[478] Şahabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1967, s. 54; Süreyya Şahin, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996, s. 59.

[479] Robert Anhegger ve Halil İnalcık, **Kanunnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî**, Ankara: TTKY, 1956, s. 66; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 406; Kanunnamede "harac" ifadesi geçmektedir. M. Macit Kenanoğlu bunun cizye olduğu kanaatindedir. Kenanoğlu, s. 108.

[480] Feridun Emecen, "1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, sy. 56, 2020, s. 293 vd.; Fetihten sonra Yahudi halka cizye konulmuş olabileceği ve Hahambaşı Moşe Kapsali'nin bu hususta devletle görüşmüş olabileceği hakkında bir kanaat vardır. Minna Rozen, **İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)**, trc. Serpil Çağlayan, İstanbul: İBKY, 2010, s. 27.

[481] Halil İnalcık, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", trc. Fahri Unan, **Ondokuz Mayis University Journal of Education Faculty**, c. 3, 1988, s. 216; Şehirde yağma yapıldığı ve halk esir edildiği için cizye konmadığı görüşünü de ileri sürer. Buna göre, sonradan şehre teşvik edilerek yerleştirilen nüfus cizye mükellefi haline getirilmiştir. Halil İnalcık, **İstanbul Tarihi Araştırmaları Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-i Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar**, ed. Tayfun Ulaş, İstanbul: İBKY, 2019, s. 243. Bu ihtimalde hükümdarın harp sonrasında halkı esir etme yolunu tercih ettiği, onları zimmî statüsüne sokmadığı anlaşılmaktadır. Zimmet akdinden bahsederken bu usuller ele alınmıştı.

[482] Halil İnalcık, **The Survey Of Istanbul 1455**, ed. Emre Yalçın, İstanbul: İBKY, 2012, s. 477; Şehre göçler ve geliş gidişler henüz durulmamıştır. A.e., s. 582. Aşıkpaşazade, s. 142-143.

[483] Kritovulos, s. 265.

[484] A. Süheyl Ünver, **İstanbul Risaleleri**, haz. İsmail Kara, c. 2, İstanbul: İBBKİDBY, 1995, s. 132.

1463 tarihlidir[485]. Takip eden senelerde İstanbul'a nüfus nakli teşvik edilmiştir. 1489 tarihli cizye defterinde Akkirman'dan gelen kişilerin cizye verdiği anlaşılmaktadır[486].

5. Cizye Mükellefiyeti

5.1. Gayrimüslim Nüfus İçinde Mükelleflerin Nisbeti ve Mükellefiyetin Tespiti

Gayrimüslim erkekler cizye mükellefidir. Mükellefiyet için büluğa erme ve çalışmaya muktedir olma şartı aranmaktadır. Bu husus göz önüne alındığında, gayrimüslim nüfus arasında cizye veren mükellef sayısının tüm nüfusa nisbetinin düşük olduğu görülür. Nitekim 1598 senesinde Bursa'da yaşayan tahmini 2000 kişilik Yahudi nüfus arasından 735 kişi, 1688 senesinde ise 741 kişiden 278'i cizye mükellefidir[487]. Yine 17. asır sonlarında Galata'da tahmini 4000 kişilik Yahudi nüfus olduğu ve bunlardan 1033'ünün cizye verdiği, Ortaköy'de ise 2000 kişiden 637'sinin cizye verdiği bilinmektedir[488]. Anlaşılmaktadır ki gayrimüslim nüfusun yaklaşık üçte birlik kısmı cizye vermektedir. Üçte ikilik (kadın, çocuk, yaşlı vb.) kısım ise cizye mükellefi değildir.

Kişinin iktisadi vaziyeti, mükellefiyetin tahakkukunda rol oynamaz. Yalnızca vereceği cizye miktarını değiştirebilir[489]. Bazı kanunnamelerde mükellefin evli veya bekar olması hususu da, vereceği cizye miktarının takdirinde gözetilmiştir[490]. Mükellefiyetin doğması için esas olan büluğa ermektir. Büluğ yaşı ise kişiden kişiye değişir. 18. asırda yaşamış olan Fransız seyyah Tavernier, 16 yaşına gelen her gayrimüslimin cizye vermek zorunda olduğunu söyler[491]. İngiliz seyyah Moryson bu yaşı 15, Danimarkalı seyyah Lüdeke bu yaşı bir yerde 14 bir yerde 15[492], Fransız seyyah Grelot 14[493], Alman

---

[485] Halil İnalcık, "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u", **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. 1, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. ve İSAM Yayınları, 2015, s. 61; Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk ve Yaşar Baş, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya**, İstanbul: OSAV Yayınları, 2005, s. 249-252. Halil İnalcık, İstanbul'un cizye gelirlerinin tamamının vakfedildiği kanaatindedir. Ahmed Akgündüz ise bunun 200 bin akçe olduğu bilgisini verir.

[486] Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetihten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. 2, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. ve İSAM Yayınları, 2015, s. 475.

[487] Haim Gerber, **Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society**, İstanbul: The ISIS Press, 2008, s. 67.

[488] Gerber, s. 105.

[489] Kandiye Kanunnamesi'ne göre çalışmaya muktedir fakirlerden on iki dirhem cizye alınacaktır: " ... Ganî olan zimmîden kırk sekiz dirhem-i şer'i ve mütevassıtulhalden yiğirmi dört dirhem-i şer'i ve fakir-i kâsibden on iki dirhem-i şer'i rü'ûs cizyeleri tahrir ve veçh-i şer'î üzere tahsil olunub ziyade ve noksan taleb olunmaz." Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 351

[490] 1523 tarihli Adana Sancağı Kanunnamesi: "... keferenin her müzevvecinden ve mücerredinden nevruz-ı sultanide ellişer Halebi akçe cizye alına ...". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 595.

[491] Jean Baptiste Tavernier, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, trc. Teoman Tunçdoğan, ed. Necdet Sakaoğlu, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 33.

[492] Firdevs Çetin, **Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler (1553-1673)**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012, s. 189; Christoph Wilhelm Lüdeke, **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi**, trc. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, s. 73, 158.

[493] Joseph Grelot, **A Late Voyage to Constantinople**, trs. J. Philips, London: John Playford, 1683, s. 166.

seyyah Seetzen 13[494], Fransız seyyah Thevenot ise 9 olarak verir[495]. Hanefi mezhebine göre büluğ yaşının değişebildiği, ancak esas kavilde erkekler için 12-15 arası olduğu[496] göz önüne alındığında, seyyahların verdiği bilgilerin doğruya yakın olduğu söylenebilir.

Kişinin büluğa erip ermediğini ve cizye mükellefi olup olmadığını tespit etmek için bazı usuller mevcuttur. 1700'lerin başında Sakız adasında buna dair dikkat çekici bir misal görülür. Bu yıllarda bir seyahatname kaleme alan Fransız seyyah Tournefort, kişinin büluğa erip ermediğini tespit için bir iple boynunun ölçüldüğünü ve bunun iki mislinin alındığını, sonra ölçüsü alınan ipin iki ucunun dişleri arasına tutulduğunu ve bu suretle ipten vücuda gelen dairenin, ip kafaya değmeksizin kafasından geçirilmesinin denendiğini söylemektedir. Eğer ip kolayca kafasından geçerse kişi cizye vermekle mükellef sayılmakta, aksi halde büluğa ermediği düşünülerek muaf tutulmaktadır[497].

Cizye mükelleflerinin tespiti için ayrı bir nüfus sayımı yapılmamış, çoğunlukla geniş vergi tahrirleri kullanılmıştır. Ancak zaman zaman Defterhane-i âmire'nin kadılar vasıtasıyla ayrı cizye defterleri tuttuğu da bilinmektedir. Tahrir defterlerinin yanı sıra cizye defterlerine rastlanması 15. asır sonları itibarıyladır. 16. asrın son çeyreğinde ise çok sayıda müstakil cizye defteri tanzim edilmiştir. Müstakil cizye sayımları ise artık büyük tahrirlerin yapılmadığı devir olan 17. asır başından itibaren yapılmıştır. Bu usul 1856'da cizyenin bedel-i askeriye çevrilmesine kadar devam etmiştir. 17. asır ortalarına kadar cizye sayım ve defterleri çoğu zaman o yerin kadıları tarafından yapılmıştır. Bu zamandan itibaren ise defterhanenin alakalı kalemlerinin katipleri veya bu iş için merkezden atanan askeri sınıf mensuplarınca yapılmaya başlanmıştır. Sayımlar neticesinde tüm vergi mükellefi nüfusu tek tek evli ve bekar olarak detaylıca kaydeden mufassal defterler ile yalnızca cizye toplamını eyalet ve kaza bazında veren hülasa icmal defterler çıkıyordu. İki kopya olarak hazırlanan defterlerden biri sarayda defterhanede, diğeri taşrada beylerbeyilik merkezinde tutuluyor ve tahsilata esas alınıyordu. Ayrıca sayımlar tertipli yapılamadığından üç yılda bir teftiş yapılıyordu. Bunun sebebi ölenlerin, Müslüman olanların ve başka bir yere cizye ödemeye başlayanların (mesela vakfa transfer edilen yer halkı) kayıttan düşülmesiydi[498]. Teftişte mükellefler tespit ediliyordu. Bu husus II. Bayezid Kanunnamesi'nde ve sâir kanunnamelerde *nev-yafte* şeklinde geçer. Bu yıla da *nev-yafte yılı* denir. Ölenler kayıttan düşülür ve yeni büluğa erenler deftere kaydedilirdi[499]. O sene için deftere kaydolanların ise cizye mükellefiyeti tahakkuk ediyor ve kendisinden cizye alınması mecburi oluyordu[500].

---

[494] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri**, trc. S. Türkis Noyan, c. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017, s. 337.
[495] Jean de Thevenot, **The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant**, London: H. Clark, 1687, s. 83.
[496] Ekinci, s. 398.
[497] Nedkoff, s. 623; Tournefort, s. 249.
[498] Darling, s. 83-86; Özel, s. 37-40.
[499] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 75, 491.
[500] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 432, s. 223.

5.2. Cemaatler ve Mükellef Gruplar

5.2.1. Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleri

Vesikalarda mükellef gayrimüslim nüfus, daha ziyade reaya, zimmî, kefere ve gebran gibi kelimelerle tarif edilir[501]. Ancak zaman zaman kefere kelimesinin yalnızca Ortodokslar için kullanıldığı, Yahudi ve Ermenilerden ayrıca bahsedildiği de görülür[502]. Gebran da Hristiyanları kasteder[503]. Bir cemaatin hususi olarak kastedildiği hallerde ise Nasârâ, Rum, Yahudi, Yehûd, Ermeni, Erâmine ve Çingeneler için Cingâne veya Kıpt kelimeleri kullanılmaktadır[504]. Katoliklerin de cizye mükellefi olduğu görülür[505]. Zaman zaman kendilerinden Efrenciyân[506] veya Latin[507] olarak bahsedilir. Ancak bunların sayısı azdır. Cemaat olarak tanınmaları Ermeniler üzerindendir ve 19. asırdadır[508].

Tanzimat devrinden hemen önce, Katolik Ermeniler'in işlerini tedvin için vazifelendirilen Edhem Efendi, bu cemaate piskopos tayin ve kilise inşa etmek gerektiği hakkında takrir vermiştir. Sultan II. Mahmud, buyruldusunda yabancı devletlerin müdahalesine meydan vermemek gerektiğinden bahsetmiş ve Katolik Ermenilerin vatandaş ve cizye mükellefi olduklarını,"… bu Ermeni Katolikleri devlet-i aliyyemizin cizyegüzar reayasından bulunmuş olduklarından her bir maslahatlarını âhar düvelin

---

[501] COA, C.ML. 82/3783, 1229; COA, C. ML. 581/23865, 1226; COA, AE.SAMD.II. 1/84, 1104; COA, AE.SAMD.II. 3/300, 1103; COA, C..EV.. 337/17135, 1206.

[502] COA, AE.SOSM.III 13/856, 1169; COA, AE.SSLM.III 87/5270 1209; Salahi R. Sonyel, kafir kelimesinin daha ziyade Hristiyanlar için kullanıldığını ve Yahudilerin daha imtiyazlı bir mevkide olduğunu söyler. Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Ankara: TTKY, 2014, s. 62. Kafir kelimesinin Ortodokslara hasredilmesi ve cemaatler arasında üstünlük gözetilip gözetilmediği hakkında bkz. Gülcan Avşin Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, c. 1, sy. 2, 2015, s. 19 vd.. Cizye tahsili için Hristiyan mezhepleri arasında tefrik yapıldığı görülmektedir. Ancak Yahudiler bir kabul edilmiştir. Mesela ayrı bir mezhep gibi görünen Karay Yahudilerinden, Yahudi cemaatinin parçası kabul edilerek cizye alınmaktaydı. Amnon Cohen, **Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century**, Massachusetts: Harvard University Press, 1984, s. 49.

[503] Farsça bir kelime olan gebr'in manası Mecusi, ateşperesttir. Ancak Osmanlılar bunu Hristiyanlar için kullanmıştır. Pakalın, c. 1, s. 303. Gavur kelimesi de buradan gelmektedir.

[504] COA, C. ML. 473/19274, 1216; COA, C. ML. 562/23061, 1181; COA, C. ML. 8/334, 1164.

[505] Mesela Ege'deki Santorini adasında nüfusun üçte biri Katoliktir ve cizye vermektedir. Tournefort, s. 195.

[506] Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 23, sy. 1-4, 1963, s. 308; Galata kadısı, 17. asırda çıkardığı ilam ile yabancı elçilerin hizmetinde olsun olmasın, şapka giyen tüm Frenkleri cizye ile mükellef tutmuştu. **82 Numaralı Mühimme Defteri: 1026-1027/1617-1618**, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Ankara: BDAGMOADB, 2000, s. 14.

[507] COA, A.}MKT.MVL. 68/22, 1271.

[508] Sultan II. Mahmud devrinde 1830'dan itibaren Katolik Ermeni cemaati için bir Patrik tayin edilip kilise inşa edilmiş, Katolikler ayrı bir cemaat olarak tanınmıştır. Kemal Beydilli, **Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church in the Reign of Mahmud II. (1830)**, ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Cambridge: Harvard University, 1995, s. 35; Bu devirde Katolik nüfusun 105 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun bir kısmı Ermeni Katolikleridir. Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, haz. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005, s. 71; Önceki asırlarda da Venedik, Ceneviz, Fransız, Raguza, Macar, Leh ve Alman Katoliklerinin varlığı bilinmektedir. İstanbul'da Galata ve Pera'da yaşarlardı. Anadolu ve Arap vilayetlerinin çeşitli yerlerinde ve Ege Adaları'nda yaşayanları da vardı. Kimilerine ticaret imtiyazları verilmişti. Zamanla, bilhassa Ermeniler üzerinde Katolikleştirme faaliyetlerinin arttığı görülür. Ahmed Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, sy. 14, nr. 5, 1340, s. 257-266; Markos N. Roussos-Milidonis, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Katolik Azınlık", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, ed. P. Stathis, trc. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, S. 87.

müdahalesiyle gördürmeleri nice nice mehâzir-i adîdeyi müstelzim olacağından …" şeklinde ifade etmiştir[509].

Cizye ile alakalı hususlarda kimi zaman Rum, Yahudi ve Ermenilere "milel-i selâse" denir ve Katolikler ayrı zikredilir[510]. Yine 19. asırda Osmanlı Devleti'ndeki Protestanların da cizye mükellefi olduğu görülür[511]. Ermeni Protestanların millet olarak tanınması Kırım Harbi sonrasına rastlar[512]. Doğu Hristiyanları olarak adlandırılan ve sayıları az olan Nasturi, Keldani, Süryani, Yakubi gibi cemaatler ise daha ziyade siyasi sebeplerle ayrı tutulmuş, dini yönden Hristiyan kabul edilmişlerdir[513]. Esasen Rum Ortodoks Kilisesi'ne mensup olmayan tüm Hristiyanlar üzerinde Ermeni Patrikliği'nin salahiyeti vardır. Süryani, Gürcü, Keldani, Kıpti, Bogomil ve Çingenelerin statüsü böyledir[514]. Ancak bazıları alt seviyede ayrıca teşkilatlanmıştır. Mesela Yakubi-Süryani Patrikliği vardır. Ancak Ermeni Patrikliği'ne dahildir. Halep, Şam, Rakka, Diyarbakır, Mardin, Musul ve kilise-i Deyrü'z zaferân mahallerini kontrol eder. Kendi muhtar ve kocabaşıları vardır[515]. Bununla beraber, Süryani ve Keldani gibi cemaatler zimmî statüsündedir ve cizye verirler[516].

5.2.2. Gayrisünni Unsurların Statüsü

Sünni olmayan unsurlar cizye mükellefi değildir. Bu grupların, en azından siyaseten Müslüman sayıldığı anlaşılmaktadır. Bu gruplar Aleviler, Nusayriler, Dürziler ve Yezdîlerdir. Aralarında Yezdîlerin statüsü ise karışıktır. 18. asırda yaşamış olan Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasına göre, *melâhide-i ekrâddan* olan Yezd taifesinden cizye alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim bunların ilhad ve küfürleri sebebiyle üzerlerine cizye namına maktu cizye konulmuştur. Müslüman olmaları halinde cizye mükellefiyetleri düşmektedir[517]. Esasen Müslüman olmadıkları bilinmekle birlikte modern

[509] COA, HAT. 1235/48043, 1245; Beydilli, s. 239.

[510] COA, C.ML. 636/26157, 1254.

[511] Kenanoğlu, s. 154. COA, C.ADL. 19/1178, 1270; Protestanlık bu asırda Osmanlı ülkesinde yeni yükselmektedir. İngiltere ve Amerika, bilhassa Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Protestanlığı yaymak için kolejler, yetim evleri, kilise ve manastırlar açmıştır. Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslim Tebaa'ya Gösterilen Tolerans ve Bu Konuda Artin Paşanın Sultan II. Hamid'e Sunduğu İki Lâyiha", **Birinci Milli Türkoloji Kongresi: Tebliğler**, İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü, 1980, s. 251.

[512] Kırım harbi sonrasında Protestan Ermeni cemaati için bir Patrik tayin edilmiş, ayrı bir cemaat olarak tanınmışlardır. Beydilli, s. 36; 1878 senesinde Protestan Cemaati Nizamnamesi neşredilmiştir. Düstur, I. Tertip, c. 4, s. 615.

[513] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, trc. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998, s. 106.

[514] Sonyel, s. 53.

[515] Yavuz Ercan, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara: TTKY, 1988, s. 46; Yusuf Dinçel, **Nasturiler: Misyonerler-İhanetler-İsyanlar**, Ankara: Altınordu Yayınları, 2021, s. 54; Kocabaşı, gayrimüslim köy ihtiyarlarının başıdır. Devletle halk arasında tebliğ ve vergilerin tahsil ile teslimi işinde vazife alır. Muhtar gibidir. Abdurrahman Vefik, c. 1, s. 242; Kocabaşıların ön plana çıkması 1691 ıslahatından sonradır. Zaman zaman kendilerinden gayrimüslimlerin âyânı olarak da bahsedilir. Cizyenin tevzi, tahsil ve devlet vazifelilerine tesliminde rol oynamışlardır. DİA, "Kocabaşı", **DİA**, c. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 140-141.

[516] İbrahim Özcoşar, **19. Yüzyılda Mardin Süryanileri**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008, s. 333.

[517] Fetva şöyledir: "Melâhide-i ekrâddan Yezd taifesinin evlad-i sığârından âkıl olanların bazıları İslam'a gelip emsâr-i müslimînde temekkün eyleseler hâlen taife-i mezbûrenin ilhâd ve küfürleri cezası için cizye namına üzerlerine taraf-i saltanattan vaz olunan maktu akçeyi kabza memur olan kimesneler ol İslam'a gelen kimesnelere 'Cizye namına şu kadar akçe

literatürde haklarında farklı görüşler vardır. Tarihçi İlber Ortaylı'nın 19. asır vesikalarına dayanarak söylediğine göre Yezdîler, Müslüman gibi görülmez ve inançlarını terk etmeleri halinde İslam'a ihtida ettikleri ve şeref-i İslam ile müşerref oldukları söylenirdi. Halbuki sünni olmayan diğer gruplar için tashih-i itikad tabiri kullanılırdı. Yezdîler buna rağmen cizye vermemektedir. Kendilerinden asker alınırdı. Cemiyet hayatında bir problem teşkil etmeyen ve üzerlerine Hanefi hukuku tatbik eden Dürziler de cizye vermez ve askerlik vazifesi yaparlardı. Yine Nusayri ve Alevilerden de cizye alınmamaktadır[518]. Araştırmacı Necati Alkan ve tarihçi Sharkey de, Müslüman milleti içinde sayılan Nusayri, Dürzi ve Alevilerden cizye alınmadığını söyler[519]. Sharkey'e göre 19. asırda Yezdîler bazen askere alınmış, bazen de cizye vermiştir. Devletin onları Müslüman saymadaki kararsızlığıyla beraber, asker veya cizye gelirine olan ihtiyaç da tatbikatın değişmesinde tesirli olmuştur[520]. Halbuki Sharkey'in kaynak olarak kullandığı İlber Ortaylı'ya ait makalede bahsedilen evraka göre, Yezdîler askerden muaf tutulmayı istemiş, devlet ise buna mukabil Erzurum valisine yazdığı emirde, eğer muaf olup cizye (o zamanki adıyla bedel-i askeri) öderlerse civardaki diğer aşiretlerin de askere alınmasının zorlaşacağını bildirmiştir[521]. Evrakta Yezdîlerin cizye verdiğine dair bir ibare geçmemektedir. Aksine, devlet onları askere almak istemektedir. Tarihçi Selçuk A. Somel, Yezdîler için askeri okullar dahi açıldığını, ancak onların askere gitmeyi kabul etmediğini ve yabancı devletlerin bu meseleye müdahale edip onları askerlikten muaf tutmaya çalıştığını söyler[522]. Daha ziyade Tanzimat devrinde ortaya çıkmış bir grup olan ve dışarıdan Müslüman görünen ancak içte öyle olmayan kripto Hristiyanlar da cizye vermez, mühtedi sayılır ve askere giderdi[523].

5.2.3. Çingenelerin Statüsü

Gayrimüslim olan Anadolu ve Rumeli Kıptileri cizye mükellefidir. Her yönden serbest ve avarız türü vergilerden muaftır. Cizye, ispençe gibi sair vergi ve resimlere karşılık, 17. asır sonlarında

verin yahud emsâr-i müslimînden kalkıp taife-i mezbûre içlerinde sâkin olun' deyu cebre kâdir olurlar mı? El-Cevab: Olmazlar, tasaddî ederler ise tazir-i şedîd ile men olunurlar". Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 180.

[518] İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, İstanbul: İBKY, 2008, s. 97-99.

[519] Necati Alkan, **Non-Sunni Muslims in the Late Ottoman Empire**, London: I.B. Tauris, 2022, s. 7, 39; Heather J. Sharkey, **A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East**, New York: Cambridge University Press, 2017, s. 223.

[520] Sharkey, s. 222-223.

[521] İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi", **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1996, s. 64-65; Sharkey, ayrıca 1875-1885 yılları arasında Yezidilerden cizye (bedel-i askeri) alındığı bilgisini verir. Verdiği bilgi Fuccaro'ya dayanıyor. Fuccaro ise bu bilgiyi Guest'ten almış. Guest, Yezdîlerden alınan bedelden "50 Türk poundu" ve "military service obligation" olarak bahsediyor. Sharkey ve Fuccaro'nun burada titiz davranmadığı anlaşılıyor. Halbuki, bu tarihlerde Osmanlı vatandaşı olan Müslümanlar da askere gitmeme karşılığında bedel verebiliyor ve buna "bedel-i nakdi" deniyordu. Ayrıca, bahsi geçen senelerde bedel-i nakdi 50 lira, yani "50 Türk poundu" idi. O halde, bahsi geçen tarihte Yezdîlerden cizye alındığı meselesi tartışmaya açık görünmektedir. Nelida Fuccaro, **The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq**, London-New York: I.B. Tauris, 1999, s. 40; John S. Guest, **Survival Among the Kurds: A History of the Yezidis**, London: Kegan Paul International, 1993, s. 132; Abdurrahman Vefik, c. 2, s. 203-205.

[522] Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, trc. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 285-286.

[523] Somel, s. 278.

İstanbul'da Müslüman olanlarından maktu olarak senede bir kez 650 ve sıradan zimmîlerden 725 akçe alınmaktadır[524]. Literatürde, Müslüman Çingenelerden cizye alındığına dair iddialar vardır[525]. Buna delil olarak Müslüman ve gayrimüslim Çingenelerden cizye alındığı ama miktarları farklı tutulduğu, çingenelerin ehl-i kitap olmayabileceği, bulundukları ülkenin dinini zahiren kabul etmiş ve dini tavırlarında esnek olabilecekleri gibi fikirler ileri sürülmüş, ayrıca bazı yazışmalarda Müslüman Çingenelerden tahsil edilecek verginin doğrudan cizye ismiyle anıldığı söylenmiştir[526].

Meseleye hukuken bakılacak olursa sayılan hadiseler, Müslüman Çingenelerden vergi hukuku manasıyla cizye alındığını göstermez. Yanılgının sebeplerinden biri, ispençe adlı verginin cizye olarak ele alınmasıdır. Halbuki daha önce bahsedildiği üzere ispençe, cizye değildir. Ayrıca, yukarıda geçtiği üzere Çingenelerden maktu vergi alınır[527]. Her zaman belli bir ikamet yerlerinin bulunmaması sebebiyle, tahsilde kolaylık olması hedeflenerek kendilerine tüm vergileri ihtiva edecek şekilde tek bir vergi konulabilir. Cizye de bunun içindedir. Müslüman ve gayrimüslim Çingenelerden alınan maktu miktarın farklı oluşu, vergilendirmenin farklı olduğunu göstermektedir. Gayrimüslimlerden alınan miktar daha yüksektir ki bu, cizyenin onlar tarafından verildiğini gösterir. Çingeneler tek bir grup olarak kabul edilmiş ve kendilerinden elde edilen gelirlerden maliye teşkilatı içinde *kıbtiyan cizyesi* olarak bahsedilmiştir.

Bununla birlikte, sonradan Müslüman olan ve Müslüman ismi taşıyan Çingenelerin zimmî sayıldığı ve kendilerinden haksız yere cizye talep edildiği kadı sicillerinden anlaşılmaktadır[528]. Bunun önünü almak için zaman zaman ferman neşredilmiştir. Bab Mahkemesindeki 1691 tarihli kayda göre, Balat'ta yaşayan ve Müslüman olan Çingeneler, kendilerinden haksız yere cizye talep edilmesi sebebiyle arzıhal verip haksız taleplerin engellenmesini istemiştir. Bunun üzerine çıkarılan fermanda, bu Çingenelerin beş vakit namaz kıldıklarından ve salavat getirdiklerinden bahsedilmiş ve Müslüman oldukları söylenmiştir. Bu sebeple kendilerinden haksız yere cizye talep edilmemesi emredilmiştir[529].

---

[524] Bu rakamlar 1691 yılına aittir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTKY, 1995, s. 548; Tabakoğlu, s. 363. 1696 yılında ise rakamlar 660 ve 730 idi: "…Müslümân nâmında olanlarında altışar yüz altmış akçe maktû'ları ve keferesinin yedişer yüz otuzar akçe cizyeleri…", İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.167a/2, (s. 640, H. 493).

[525] Sharkey, s. 87; İsmail Altınöz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenelerin Sosyo-Ekonomik Yapıları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sy. 48, 2020, s. 1; Ulrich Jasper Seetzen, s. 161.

[526] Altınöz, s. 10-14.

[527] İstanbul kaymakamı, İstanbul, Galata ve Haslar kadılarına 1691 tarihinde yollanan bir hükümde şu ifadeler geçer: "… müslüman namında olanlarından senede bir defa ber vech-i maktu 650'şer ve keferesinden 725'er akçe cizye, ispenç ve rusûm-ı sâireleri mirî içtin yed-i vahidden ...". Tabakoğlu, s. 363.

[528] Behçet Loklar, "Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı Kazalarında Kıptiyan Cizyesi", **Roman Dili Ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c. 5, sy. 1, 2024, s. 41.

[529] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 20, Bab, Sic. 54, v.95b/2, (s. 436, H. 533); Bu hususta İstanbul mahkemesinde de kayıtlar mevcuttur. Müslüman olan iki Çingeneden, sırf babalarının adı cizye defterinde kayıtlı diye cizye talep edilmişti. Ancak mahkeme bu talepleri men etmiştir. İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 16, İstanbul, Sic. 12, v.114b/1, 114b/2, (s. 816, H. 1112; s. 817, H. 1113).

Müslüman olan Çingenelerden cizye talep edilmesinin istisnai olduğu, kaide haline gelmediği söylenebilir. Tahsilatta memurlarca bazı usulsüzlükler yapılmış olabilir. Buna dayanarak ülkedeki tüm Müslüman Çingenelerden cizye alındığını ve bunun devamlı bir devlet politikası haline geldiğini söylemek hatalı olur.

Müslüman ve gayrimüslim Çingenelerin eskiden beri ayrı muameleye tâbi tutulduğu bilinmektedir. Sultan Fatih devrine ait Cingâne Kanunnamesi'nde Müslüman olan Çingenelerin bu yeni statülerini göstermek için Müslümanların arasına taşınması ve gayrimüslimlerden kendini ayırması gerektiği, aksi halde kendilerinden cizye alınacağı hükmü mevcuttur[530].

5.2.4. Yâve Cizyesi

Belli bir yerde ikamet etmeyen, başıboş dolaşan ve belli bir işi olmayan gayrimüslimlere *yâve* ve bunlardan alınan cizyeye de yâve cizyesi denirdi. Yabancı tacirler yâve sayılmaz, onlardan cizye alınmazdı[531]. Yâve cizyesinden *perakende cizyesi*, *gelip geçen kefere cizyesi* veya *mürûr ü ubûr eden cizyesi* olarak bahsedildiği de görülür. Bunlar maktu cizye verir[532]. İran'dan gelen Ermeni tacirlerden asırlardır cizye alındığı bilinmektedir[533]. Bunlar *erâmine-i acem* olan adlandırılır ve cizye mükellefi oldukları fermanlarda ifade edilir[534]. İran'ın darülharp olmaması ve darülislamdan sayılması, darülislam denen yerin de tek bir devlet gibi görülmesi[535] sebebiyle Osmanlı devleti, İran vatandaşlarını kendi vatandaşı gibi görmüş olabilir. Bu sebeple İran'dan gelen Ermeni tacirler müstemen değil de zimmi olarak kabul edilmiş ve kendilerinden cizye alınmış olmalıdır. Bunların Osmanlı Devleti'ne yerleştiği de düşünülebilir.

Yâve cizyesini tahsil eden kişiler ayrıdır. Normalde bir yerde ikamet eden, ancak işi veya bağı bahçesine bakmak için başka yerlere giden mükelleflerin cizyesini kime vereceği ihtilafa sebebiyet verebiliyordu. Mesela 19. asırda Edremit'teki Yund (Cunda) adasında sakin olan ve cizyesini burada veren mükellefler aynı zamanda Kemer, Edremit ve Ayazmend kazalarında gidip gelmekteydi. Devamlı

---

[530] "Müslüman olan çingene kafir arasında oturmaya, müslümanlara karışa ve illa bile oturup müslimlere karışmayacak olursa, dutub haracların ala". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 398.

[531] Tabakoğlu, s. 350; Kenanoğlu, s. 447; Molly Greene, **Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768**, trc. Zeynep Rona, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018, s. 137.

[532] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 25, Eyüb, Sic. 37, v.93a/2, (s. 444, H. 589); c. 53, Bab, Sic. 11, v.80a/2, (s. 354, H. 425); Haydar Çoruh, "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler", **Vakanüvis**, c. 5, sy. 1, 2020, s. 89, 102.

[533] Çoruh, s. 90; Halil İnalcık, "Cizye", **DİA**, c. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 47.

[534] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.99b/1, (s. 417, H. 432).

[535] Başka hükümetler tarafından idare olunsa da tüm İslam memleketleri darülislam olarak tek bir vatan sayılır. Hepsinin vatandaşları darülislam vatandaşıdır. Ekrem Buğra Ekinci, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 195; Ancak bazı fetvalarda Rafizî acem diyarları darülharp olarak ifade edilmektedir. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 194. Bu ihtimalde darülharp olan İran diyarından müstemen statüsünde Osmanlı ülkesine gelen kişilerin bir seneden fazla burada ikamet edenlerinden cizye alınmış olabilir. Bunlardan bir nevi pasaport ücreti mukabilinde vergi alınmış olup buna kısaca cizye adı verilmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

gidip geldikleri için yâve cizyedarı kendilerinden yâve cizyesi istemiştir. Bunun üzerine mükellefler İstanbul'a şikayet yazarak bu halin def edilmesini istemişler ve kendilerine buyruldu verilmiştir[536].

5.2.5. Baştina

Halil İnalcık'a göre cizye mükellefiyeti bazen toprak mülkiyetine bağlı olur ve elinde "baştina" denilen topraklar bulunan Müslüman ve gayrimüslim ile zimmî statüsünü haiz toprağa sahip kişiler mükellef olurdu[537]. Ömer L. Barkan, neşrettiği bilançolarda ölmüş kocalarının yerine aile ocağının ve zirai işletmenin sahibi olarak farz edildikleri için dul Hristiyan kadınların (bivelerin) ve haraçlı toprakların veya askeri hizmetlere bağlı hususi ocaklar statüsünde olan çiftliklerin (baştinaların) da cizyeye vergi mevzusu teşkil etmiş olduğunu ve bunun izahının güç olduğunu söyler[538]. Ancak bu bilançolarda görüldüğü üzere cizye hane başına maktu toplanmaktadır. Bivelerin ve baştinaların hane gibi düşünülmesi mümkündür. Cizyenin kelle başı mı hane başı mı tahsil edildiği hususu ileride izah edilecektir. Ayrıca, bunların toprak haracı olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Zira Halil İnalcık'a göre baştinaya sahip olan Müslümanlardan cizye alınmaktadır. Halbuki Müslümanlar cizye mükellefi olamaz. Ancak toprak haracı mükellefi olabilir.

5.2.6. Konsolosluk Çalışanları

Müstemenler, yani Osmanlı devri ifadesiyle ecnebiler, cizye vermezler. Ancak yaşadıkları veya vazifeli oldukları yerin dışına çıktıklarında zimmî sanılıp kendilerinden cizye talep edilmemesi için ilave vesikalar aldıkları görülür. Konsolosluklarda çalışanlar buna misaldir[539]. Seyyah Tournefort, İran hududuna gitmek isteyen ecnebilere bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Vergi tahsildarlarının bu kişileri zimmî sanarak kendilerinden cizye tahsil etmesini önlemek için Babıali'nin verdiği seyahat izniyle yetinmemelerini ve ayrıca gidecekleri hudut valiliklerine göstermek üzere Fransız konsolosluğundan tavsiye mektubu almalarını tenbih etmektedir. Zira ona göre Müslümanlar nezdinde Fransız Kralı, Müslümanların sadece Roma müftüsü dedikleri Papa'dan daha iyi tanınmaktadır ve daha itibarlıdır[540].

Ahidnamelerde konsolosluklara tercüman edinme hakkı verilmiş ve Osmanlı vatandaşı olan reayadan yeterli miktarda tercüman istihdam etmelerine müsaade edilmişti[541]. 18. asır ortasında

[536] COA, C.EV. 443/22418, 1255; Zafer Şık, **Hazine-i Evrak Rehberi**, Konya, 2020, s. 73.
[537] İnalcık, "Cizye", s. 45.
[538] Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1964, s. 5.
[539] COA, C.HR. 27/1333, 1219; COA, C.HR. 26/1270, 1219. Rusya ve Sicilyateyn konsolosluklarında çalışan tercümanların bu hususta talepleri olmuştur.
[540] Nedkoff, s. 624; Tournefort, s. 133.
[541] Kenanoğlu, s. 456; Ahmed Refik, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 74; Sharkey, s. 96.

İstanbul'da Fransa elçisinin yanında reayadan on beş hizmetçi, İngiltere elçisinin yanında on hizmetçi vardı ve bunlar cizyeden muaf tutulmuştu.

Cizye mükellefiyetinin mahmilik, yani yabancı devlet himayesine girme ve bazı imtiyazlardan faydalanma meselesinde problem olduğu görülmektedir. Ecnebi devlet elçileri maiyetine giren ve tercümanlık yapan bazı zimmîler, zaman zaman bu ecnebi devletin vatandaşı olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bunların iddialarının dinlenmemesi ve üzerlerine lazım gelen cizyelerini vermeleri gerektiği hakkında 1759 tarihli ferman sadır olmuştur.

Görülen suistimaller üzerine, istihdam edilecek ve cizyeden muaf tutulacak kişi sayısı sınırlandırılmıştır. Bundan böyle tercümanlardan yalnızca ikisi ve kendileriyle beraber oğulları ve iki hizmetkarları cizyeden muaf tutulmuştur[542]. Buna rağmen mesele ilerleyen yıllarda da devam edecek ve devletin en problemli meselelerinden biri olacaktır[543]. 19. asır başında çokça berat, sahiplerinin nizama aykırı hareketleri sebebiyle iptal edilmiş ve berat sahiplerinden cizye tahsil edilmesi emredilmiştir[544].

1836 tarihli bir vesikadan anlaşıldığı üzere, Filibe'deki tüccar reayadan bazı kişiler Avusturya'dan patenta/pasaport alarak ecnebi devlet vatandaşı olduklarını iddia etmiş ve cizye vermekten imtina etmişlerdir. Bunların üzerine lazım gelen cizye miktarı dört-beş bin kuruşa ulaşmıştır. Ellerindeki patenta/pasaport kağıtlarının alınması ve tekrar vatandaş statüsüne sokulmaları için Filibe nâzırına (idaresine) yazı yazılmıştır[545]. Mahmilik ve yabancı memleket tabiiyetine girme probleminin çözülmesi için 1869 tarihinde Tabiiyyet-i Osmaniye Kanunnamesi neşredilecektir[546].

6. Cizye Muafiyeti

6.1. Muafiyet Şartları

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vergi muafiyetlerinde üç kademe olduğu kanaati vardır. Devlet, kişiyi umumiyetle önce örfî (avârız, raiyyet rüsûmu), sonra şer'î vergilerden muaf tutmaktadır. Şer'î vergiler arasındaki cizyeden muafiyet nadiren görülür. Bu ise daha ziyade din ve devlet için askeri

[542] Ahmed Refik, s. 188; Mesela Sicilyateyn'in Eğriboz'daki konsolosluk çalışanlarından cizye istenmemesi hakkında ferman sadır olmuştur. Osman Safa Bursalı, "Osmanlı Hukukunda Konsolos: Eğriboz Örneği (1714-1815)", **İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 9, sy. 2, 2024, s. 343.

[543] Sakız adasında cizye vermemek için konsolosluklardan kağıt alan zimmîler olmuştur. COA, C.ML. 739/30170, 1220; Hanya'daki Fransız konsolosluğunda vazifeli olduklarını ileri sürüp cizye vermekten imtina eden zimmîler olmuştur. COA, C.HR. 18/885, 1206; Yine Marmara ve Cunda adasında gemilerine yabancı devlet bandırası çeken ve ecnebi himayesi iddiasıyla cizye edasına muhalefet eden zimmîler görülmektedir. COA, A.}AMD. 26/45, 1267.

[544] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 83, İstanbul, Sic. 97, v.78b/2, 79a/1, (s. 304, H. 200; s. 305, H. 202).

[545] Ahmed Refik, *Bulgaristan*, s. 78-79.

[546] Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul: Legal Yayınevi, 2004, s. 174, 195.

hizmet görme gibi bir şarta bağlıdır[547]. Önceki kısımda ele alındığı üzere kadınlar, baliğ olmayan çocuklar ve çalışamayacak halde olan kişiler şer'en cizye mükellefi değildir. Sonradan çalışamayacak hale gelenler de muaf statüsüne sokulabilir. Arzıhal verip pir-i fani ve çalışamaz halde olduğunu, felçli olduğunu, pek bir malı olmadığını ve mal olarak ancak köhne elbiseleri olduğunu iddia edenler olabiliyordu. Bunların hali mahalle ahalisinden soruluyor ve kendilerine muafiyet tanınabiliyordu[548]. Sonradan kör olan bir kişinin cizyeden muaf olması mümkündü[549]. Eli ve ayağı kesilmiş olan veya elleri çolak olup para kazanmaya muktedir olmayan kişiler de muaf oluyordu[550]. Rahiplere ve devlet için bazı hizmetleri yerine getiren gruplara veya kişilere de muafiyet tanınması mümkündür. Nitekim cizye, esasen gayrimüslimlerin askerlik hizmetine iştirak etmemeleri karşılığında verdikleri bir vergidir. Bu sebeple askerlik gibi bir hizmet üstlenmeleri sebebiyle cizyeden muaf tutulabilirler.

Bir kişiye veya gruba muafiyet tanındığı zaman, kendilerine cizyeden muaf olduklarını gösteren bir kağıt verilebiliyordu. Ayrıca bu muafiyet, hazinede mevcut olan muhasebe defterlerine de kaydedilebiliyordu. 17. asra ait kayıtlarda buna dair misaller görülmektedir[551].

6.2. Muaf Gruplar ve Muafiyet Halleri

6.2.1. Din Adamları

İstanbul'un fethinden sonra Patrik tayin edilen Gennadios'un vergiden muaf tutulduğu bilinmektedir[552]. Ruhbanlar umumiyetle berat verilerek cizyeden muaf tutulmuştur. Fatih Sultan Mehmed devrine ait Metropolit Kanunnamesi'ne göre, en yüksek ruhani makam olan patrikliğin altında ve bir nevi onun vekili olan metropolitler cizyeden muaf tutulmuştur[553]. Sultan II. Bayezid devrine ait 1495 tarihli vesikadan anlaşıldığı üzere Trabzon Değirmenderesi'nde manastırda yaşayan Ermeni rahipleri cizyeden muaf tutulmuştur[554].

[547] İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 598; Ercan, s. 257.

[548] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 69, Bab, Sic. 172, v.64b/4, 64b/5, 65a/2, 66a/8, 69b/6, 73b/7, (s. 417, H. 474; s. 418, H. 475; s. 419, H. 478; s. 428, H. 500; s. 450, H. 546; s. 477, H. 602).

[549] Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Cizye", **Kubbealtı A. Mecmuası**, c. 16, sy. 3, 1987, s. 60; Bu hususta kroniklerde dikkat çekici bir kayıt vardır. 1695 senesinde Avusturya seferine çıkan ve Filibe'de konaklayan Sultan II. Mustafa'ya bir çocuk getirilmiştir. Çocuk ana karnından dört el ve dört ayaklı doğmuştur. Padişah çocuğa nafaka bağlamış ve babası cizyeden muaf tutularak eline muafiyetname verilmiştir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 549-550.

[550] Şeyhülislam Feyzullah Efendi, s. 124.

[551] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 31, Eyüb, Sic. 90, v.105a/1, (s. 545, H. 684).

[552] Tekindağ, s. 54; Şahin, s. 59.

[553] Anhegger ve İnalcık, s. 66; Kenanoğlu, s. 175, 454; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 406.

[554] Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn**, haz. Mehmet Akif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu, c. 1, Ankara: TTKY, 2006, s. 2.

Çalışabilen, ticaret yapan ve kazanç elde eden ruhbanların mükellef tutulduğu görülmektedir. Muafiyet daha ziyade hasta, sakat, yaşlı veya kendini ibadete vermiş olanlara tanınmaktadır[555]. Fatih Sultan Mehmed devrine ait, bugün Bulgaristan'da bulunan Nevrokop Kanunnamesi'nde keşişlerin baş haracı vermeyecekleri hükmü vardır[556]. Şeyhülislamlığın 1657 tarihli bir fetvası, insanlar arasına karışmadan hayat süren keşişten cizye alınmayacağını bildirmektedir[557].1709 tarihli Midilli Cezîresi Kanunu, çalışmaya muktedir olan rahiplerden cizye alınacağını, muktedir olmayanlarının ise cizyeden muaf olacağını hükme bağlamıştır. Mükellef olanlara kolaylık sağlanmış ve ednâ cizyesi vermeleri istenmiştir[558]. Ancak hasta, sakat, yaşlılık ve uzlette yaşama kaydı konulmaksızın muafiyet tanındığı misaller de görülür. Mesela bugün Macaristan sınırlarında bulunan, Kanuni Sultan Süleyman devrine ait Budin, Estergon, Hatvan ve Novigrad ile Sultan II. Selim devrine ait Kopan ve Şamanturna Kanunnameleri'nde istisna konulmaksızın papazların cizyeden muaf olacağı hükme bağlanmıştır[559].

Bazı yerlerde din adamları doğrudan mükellef sayılmıştır. Mesela 1560 tarihli, bugün Macaristan'da bulunan Segedin'e ait Kanunname'de, istisna konulmaksızın papazların cizye vereceği hükmü mevcuttur[560]. 1709 tarihli olan ve İstanbul ile etrafındaki yerler hakkında hüküm bildiren bir fermanda ise çalışmaya muktedir olan ve felç gibi ağır hastalığı olmayan rahip, patrik ve keşişlerin ehl-i zimmetten istisna olunmayacağı ve bunlardan cizye alınacağı bildirilmiştir[561]. Seyyah Tournefort, 17. asır sonunda Hanya'daki Aya Triada manastırında elli civarında din adamı olduğunu ve bunların kişi başı 7 ekü cizye verdiğini nakletmektedir. Ancak bunların uzlette yaşayıp yaşamadıklarından bahsetmez[562]. Sakız adasındaki Nea Moni manastırı yıllık 500 ekü cizye vermektedir. Tournefort, bu manastırın gelirlerinin çok olduğunu ve bir köye benzediğini anlatır[563]. Fetih sonrası Girit'te ruhbanın cizyeden muaf olduğu, ancak 1692'den itibaren mükellef haline getirildiği bilinmektedir[564]. Kayseri'de 1699 senesinde ruhbanlar ile alakalı bir berat yayınlanmıştır. Buna göre halk arasında din adamlarının

---

555 Ercan, s. 259; Şahin, s. 89-90; Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, c. 1, s. 76.

556 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 411; Kenanoğlu, s. 448.

557 COA, MŞH. FTV. 1/16, 1067.

558 " anlar kâr ve kisb ider rahib tâifesi olub bu tarik ile her manastırın haraç ve arazi ve rü'us cizyesi yed-i vâhidden maktu'an edâ olunmak kendülere enfa' olmakla anları dahi veçh-i şer'i üzere ednâ addidüb on dirhem-i şer'î ki riyal guruş yüzer akçe ... amele ve kâr ve kisbe kâdir olan rahiblerin rü'us cizyeleri manastırlarının harac-ı arazileri me'an maktu' kaydolunub amele kâdir olmayanlar dahil olmamışdır ...". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 337.

559 Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 301, 320; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 273.

560 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 344.

561 "... gerek râhib ve gerek patrik ve kıssîs ve gerek birer tarîkle ellerine berât alıp tercümânlık ve müsellemlik ve mu'âfiyet iddi'âsında olanlar mâdemki iktisâb ve amele kādir olup iktisâbda mâni' olur zamânda ve harâret ve kılıç ve yâhud ekser-i âmillere ibtilâ-yı maraz gibi a'zâr-ı sahîhası olmaya sâir ehl-i zimmetden istisnâ olunmayıp âmmenin beyninde şâyi' ve meşhûr ve elsine-i nâsda mezkûr olan kavl ile ruhbândan cizye alınmaz deyü ta'allül ve edâ-yı cizyeden imtinâ' ettirmeyip verilen fetvâ-yı şerîfe mûcebince bu makūlelerin cizyeleri dahi vech-i sâbık üzere cümlesinden yed-i vâhidden esnâf-ı selâse i'tibârıyla cem' ve tahsîl ...". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 541, H. 617).

562 Tournefort, s. 64.

563 Tournefort, s. 242.

564 Ayşe Nükhet Adıyeke, "18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması Ve Toplumsal Etkileri", **Belleten**, c. 81, sy. 290, 2017, s. 137.

cizyeden muaf olduğu inancı olduğu, ancak bunun doğru olmadığı ve kendilerinden cizye alınacağı vurgulanmıştır[565]. Bu gibi değişikliklerde halkın din adamlığı statüsünü kullanarak cizyeden muaf olmaya çalışmasının tesiri olsa gerektir.

Hususi statüsü olan veya üst kademede bulunan din adamlarına ise öteden beri muafiyet tanınabiliyordu. Danimarkalı seyyah Lüdeke, seyahatnamesinde Sina Dağı'ndaki keşişlerden bahseder. Rivayete göre bu keşişlere Hz. Peygamber tarafından bir vesika verilmiş ve cizyeden muaf tutulmuşlardır. Vesika Yavuz Sultan Selim devrine kadar keşişlerin elinde kalmıştır. Sultan bu vesikanın onların elinde kalmasını mahzurlu bulmuş, orijinal nüshayı kendisi alarak karşılığında bir benzerini yazdırıp onlara vermiştir. Cizye muafiyetlerini devam ettirmiştir[566].

İstanbul Rum patriklerinin ve üst kademe din adamlarının cizyeden muaf olduğundan daha önce bahsedilmişti. Ermeni patrikleri de cizyeden muaf tutuluyordu. 18. asır vesikalarından anlaşıldığına göre İstanbul Ermeni patriği, kapı kethüdasıyla beraber on nefer adamları cizyeden muaftı[567]. 1844 tarihli bir fermandan anlaşıldığı üzere muafiyetleri devam etmektedir. İlave olarak kapı kethüdasıyla beraber on beş nefer adama cizye muafiyeti tanınmıştır[568]. Yine 19. asırda Ermeni Katolik patriği ve kapı kethüdası ile on beş adamı cizyeden muaftı. Ayrıca Yahudi hahambaşı da on beş adamı ile beraber cizyeden muaf tutulmuştu[569]. Bu muafiyetlerin öteden beri devam ettiği anlaşılmaktadır. Patrik ve metropolitlerden olmasa da, alt sınıf ruhbandan cizye alındığına dair çokça vesika vardır. Bunların bir kısmı çalışıp para kazanmakta ve ticaret yapmaktaydı[570].

6.2.2. Hizmet ve Fayda Gösterme Karşılığı Muafiyet

Bazı hizmetlerde bulunup yararlık gösteren gayrimüslimlerin cizyeden muaf tutulduğu görülmektedir. 1526 tarihli Çukur Âbâd Vilayeti Kanunnamesi'ne göre Nahşa kalesinde yaşayan gayrimüslimler külek bâcına (pazar vergisi tahsiline) yardım etmeleri sebebiyle cizyeden muaf tutulmuş ve kendilerine bu hususta bir hüküm kağıdı verilmiştir[571]. 1536 tarihli Adana Livası Kanunnamesi'nde ise, Nahşa kalesinde yaşayan Ermenilerin yol beklemek, derbent hizmeti etmek ve kale hizmetinde

[565] Havva Selçuk, "The Application of Jizya Tax into the Sanjak of Kayseri and Jizya Beratı Dated to the Year 1699", **History Studies**, c. 2, sy. 2, 2010, s. 96.

[566] Lüdeke, s. 67-68; Orijinal nüshanın nerede olduğu bilinmemekle beraber, 18. ve 19. asra ait arşiv özetlerinde bu keşişlerin cizye muafiyeti hakkında vesikalar görülmektedir. COA, C.ADL. 31/1877, 1163; COA, C.ADL. 2/125, 1222.

[567] Karakoç Sarkis, c. 1, s. 52; Beydilli, s. 115.

[568] Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s. 45.

[569] COA, C.ADL. 8/549, 1300; Kenanoğlu, s. 455.

[570] Yahudilerin dini bir lidere sahip olmaları karşılığında haham vergisi adı da verilen cizye-i rav tahsil edildiği görülür. Miktarın her şehirde cemaat mensupları arasında dağıtıldığı kanaati vardır. Rav, rabbi (haham) manasına gelmektedir. Kenanoğlu, s. 224, 225, 455.

[571] Kanunnâme-i Vilâyet-i Çukur Âbâd'ın hükmü şöyledir: "… kal'a-i el-Nahşâda mütemekkin olan kefere külek bâcına muâvenet itdükleri sebebinden resm-i haneden ve cizyeden muaf olalar diyü ellerinde hükm-i şerif-i cihanmutâ olmağın üzerlerine cizye ve resm-i hane kaydolunmadı …". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 204.

bulunmak gibi sebeplerle cizyeden muaf olacakları hükme bağlanmıştır[572]. Sultan Kayıtbay Kanunnamesi üzerine bina edilen 1519 tarihli Tarsus Sancağı Kanunnamesi'nde ise kaledeki gayrimüslimlerin kale muhafazası ve vergi tahsiline yardım ettikleri için cizyeden muaf olacakları hükmü vardır[573]. 1540 tarihli Erzurum Vilâyeti Kanunnamesi'ne göre şap madenlerinde çalışanlar cizyeden muaf olagelmiştir[574].

Şahsa münhasır muafiyet de mümkündür. Mesela önce Sultan II. Murat'ın, sonra Fatih Sultan Mehmed'in Yahudi hekimbaşı olan Iacobo (Yakub), hizmetine mukabil ailesiyle beraber cizyeden muaf tutulmuş ve kendisine 1452 tarihli bir ferman verilmiştir[575]. Yine Sultan Fatih'in hekimlerinden olan Yahudi Mosi, soyuyla beraber cizyeden muaf tutulmuştur. Muafiyetleri 1679'da dahi devam etmektedir[576]. Mesela 1662'de İstanbul'da mîrî köpekleri besleyen ve onlar için zincir işleyen sekiz Çingene cizyeden muaf tutulmuştu[577]. Şahin adlı bir gayrimüslim, Girit'e mimarbaşı tayin olunduğunu ve cizyeden muaf tutulduğunu 1670'de mahkemede söylemiştir[578]. Devlet tarafından 1720'de İstanbul'da ipekli manifaktürü kurulmuştu. Burada çalışmak üzere Sakız'dan gelen dört ustaya cizye muafiyeti tanınmıştı[579]. 1728 tarihli bir vesikadan, donanma mimar başı olan Dimitri'nin cizyeden muaf tutulduğu anlaşılmaktadır[580]. 1792 tarihli bir vesikada Tuna nehri üzerinde inşa edilen köprüde çalışan Anton adlı gayrimüslimin cizyeden muaf tutulduğu bildirilmektedir[581].

Divan-ı Hümayun tercümanlarının da cizyeden muaf olduğu bilinmektedir. Bu hususta 18. asra ait çok sayıda kayıt vardır[582]. Bunlara göre daha ziyade baştercümanın maiyyetindeki dil oğlanı isimli sekiz kişi ve hizmetkarları olan on iki kişi cizyeden muaf tutuluyordu[583]. 19. asır vesikalarında,

---

572 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 599; Göyünç, s. 52.

573 "… kal'a-i mezbûre muhâfazâtı içün ve zikrolan bâcda mu'avenet etdükleri içün mu'aflar olub cizye ve resm-i duhân vermeyüb …". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 3, s. 494.

574 "… kazâ-i mezbûrede olan dört kıt'a şab madenlerinde cizye ve … tekâlifi örfiyeden muafiyetle kadîmden şab işlerler …". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, 72.

575 Avram Galanti, **Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri**, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1953, s. 16-17.

576 İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 30, Hasköy, Sic. 10, v.112/3, (s. 159, H. 195).

577 İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 51, İstanbul, Sic. 10, v.155a/3, (s. 902, H. 1116).

578 İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 53, Bab, Sic. 11, v.86a/3, (s. 381, H. 462).

579 Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022, s. 243.

580 Ahmed Refik, s. 101.

581 COA, C.NF.2/90, 1206. Mükellefin hastalık sahibi oluşu da muafiyette tesirli olmuştur.

582 **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi**, yay. Ahmet Kala, c. 1, İstanbul: İBBİAM, 1998, s. 41, 42, 60, 61, 72 113, 144, 150, 151, 236, 292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 74. Cahit Bilim, "Tercüme Odası", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c.1, sy. 1, 1990, s. 30.

583 *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi*, a.y.; Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 22; Bunların hepsi Rum'dur. Ayrıca Divan-ı Hümayun baştercümanlarının Eflak ve Boğdan Voyvodalıklarına tayin edildikleri de görülür. Fenerli Rum aileler Sultan II. Mahmud devrine kadar bu hususta tek gibidir. A.e., s. 20-21; Bu devirden sonra mahalli beyler tayin edilecektir. Mihail Guboğlu, "Eflak ve Buğdan Voyvodalarının Babıâli ile Münasebetleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1967, s. 61.

yangınlarda itfaiye eri olarak istihdam edilen gayrimüslimlerin cizyeden muaf tutulduğu görülür[584]. Vazifeli olmamasına rağmen ani yangınlarda hizmeti görülen gayrimüslimlere de muafiyet tanınabilmektedir[585]. Nedkoff'un tarih vermeksizin bildirdiğine göre barut muhafazasındaki yüz Rum'un ve donanmada çalışan Rumların cizyeden muaf olduğu anlaşılmaktadır[586].

Donanmada klavuzluk ve marangozluk hizmetinde çalışan gayrimüslimlerin, Kaptanıderyanın talebiyle muaf olabildikleri görülür[587]. Suyolcu taifesinden olan ve su yollarında hizmet eden gayrimüslimler cizyeden muaf tutulabiliyordu. Muafiyet tek kişiye veya birçok kişiye tanınabiliyordu. Mesela 17. asırda saray bahçesindeki su yollarında çalışan bir kişi cizyeden muaf tutulmuştu. Yine Haslar kazasındaki yedi köyde yaşayan ve suyolculuk yapan 150 kişi, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı su yollarının temizlenmesi işi karşılığında alacakları ırgat ücretine karşılık birçok vergiden ve bilhassa cizyeden muaf tutulmuştu[588].

19. asırda Beyhan Sultan'ın saray inşasında çalışan dülger kalfası bir mükellefe, oğullarına ve iki hizmetkarına muafiyet tanınmıştı. Hassa Bostancılar Ocağı'ndaki hizmetleri sebebiyle bir mükellef aynı muafiyete nail olmuştu. Bir terzi kalfasına da hizmetleri sebebiyle muafiyet tanınmıştı[589]. Devlet, müstemen olup da uzun zaman için Osmanlı topraklarına yerleşen bazı büyük tüccarlara da ekonomiye faydalarından dolayı cizye muafiyeti tanıyabiliyordu[590].

Kişi değil, yer bazında insan gruplarına muafiyet tanınması da mümkündür. Bazı yerlerde cizye ya maktudur ya da tamamen bağışlanmıştır. Bura halkının tamamı cizyeden muaftır[591]. Mesela bazı adalardaki veya stratejik yerlerdeki halkın cizyesi maktu olabilir veya tamamen af olunabilir[592]. Maktu ve düşük miktar cizye tayini de bir nevi cizye muafiyeti sayılabilir. Maktu cizye tayini ve alt sınırı tayininin ele alındığı kısımda detay verilecektir.

Bazı mahallî idareciler cizyeden muaftır[593]. Mesela 18. asırda Eflak voyvodasının akrabası olan kişiler ile oğulları ve hizmetçilerinin cizyeden muaf tutulduğu görülür[594]. Kanuni Sultan Süleyman

---

[584] Burak Kocaoğlu, "Osmanlı'da Cizye Vergisi ve İtfaiye Çalışmaları", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 10, 2016, s. 164-165.
[585] COA, C. BLD.14/681, 1206.
[586] Nedkoff, s. 621.
[587] COA, HAT. 1393/55729, 1205.
[588] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 17, Bab, Sic. 3, v.2a/5, (s. 95, H. 10); c. 31, Eyüb, Sic. 90, v.105a/1, (s. 545, H. 684).
[589] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 83, İstanbul, Sic. 97, v.25a/1, 82a/1, 45a/1, (s. 140, H. 70; s. 316, H. 212; s. 194, H. 100).
[590] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 83, İstanbul, Sic. 97, v.127b/1, (s. 476, H. 351).
[591] Tabakoğlu, s. 351.
[592] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100.
[593] Esasen Rumeli topraklarının büyük kısmında gayrimüslim mahalli idareci ve tımar sahipleri vardır ve bunlar ortadan kaldırılmış olan devletin askeri sınıfına mensuptur. Türkler tarafından kendilerine vazife verilmiştir. Bu sebeple Türklerin Rumeli'de yalnız hükümdarları değil, devlet içinde esas rolü alan sınıfı, yani zâdegânı kılıçtan geçirdiği ve geri kalanları zorla Müslümanlaştırdığı iddiası boşa çıkmaktadır. İnalcık, "Stefan Duşan", s. 234-235.
[594] *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi*, s. 297-299; Kenanoğlu, s. 456.

devrine ait Budin, Estergon, Hatvan ve Novigrad Kanunnamesi'nde ve 1560 tarihli Segedin Kanunnamesinde *biro* isimli köy muhtarları ve idarecileri cizyeden muaf tutulmuştur[595]. Biroluk, her yıl köyden birinin nöbetle köy kethüdası olması demektir. Bugün Macaristan topraklarında olan Solnok Sancağı Kanunnamesi'nde bu husus açıklanmıştır[596]. Rumeli'de Osmanlı Devleti için askeri hizmetler gören *eflak* grubunun *knez* adı verilen nahiye kethüdaları da cizye tahsilinde vazife yapmakta ve bunun karşılığında Kral Yanoş ve Petrovik devrindeki gibi vergilerden muaf olmaktadır[597]. Eflaklerin köy kethüdası olan *primikür* adlı grubun da muafiyeti görülür[598].

6.2.3. Askeri Hizmet Karşılığı Muafiyet

Doğrudan askeri hizmet görüp cizyeden muaf olan mükellefler vardır. Derbend gibi yerlerde devlet adına muhafızlık yapan ve yolların emniyetini temin eden gayrimüslimlerin cizyeden muaf tutulması mümkündür[599]. Aniden meydana çıkan problemlerde askeri hizmeti görülenlere de muafiyet tanınabilir. Mesela İngiltere, 1807 tarihinde İstanbul'u işgal maksadıyla Kınalıada'ya çıkarma yapmıştır. Adadaki çatışmalar esnasında ada halkından olan gayrimüslimler, İngilizlere karşı mücadele etmiş ve bunun neticesinde cizyeden muaf tutulmuşlardır[600]. Muafiyetleri çeşitli zamanlarda yenilenmiştir[601]. 1692'de Hanya muhasarası sırasında Osmanlı askerlerine yardım eden Resmo (Girit) sakinlerinden Piyaki adlı zimmî, cizyeden muaf tutulmuştu[602].

Grup halinde askeri hizmette bulunup cizyeden muaf tutulanlar da vardır. Misal olarak voynuklar verilebilir. Voynuk kelimesi, Slavca "asker" manasına gelir. Türk fethi öncesinde Sırbistan ve Makedonya'daki küçük toprak sahiplerine "voynici" denmekteydi. Bunlar Türk idaresi altında, eski toprakları üzerinde yaşamaya devam etmiş ve askeri teşkilata sahip olmuştur[603]. Voynuklar, Osmanlı ordusuyla seferlere katılan, casusluk yapan, sınır kalelerini bekleyen, ıstabl-ı âmirede çalışan

---

[595] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 273, 344.

[596] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 312.

[597] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 134; c. 2, s. 406.

[598] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 121, s. 66.

[599] Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 180; Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra gayrimüslimlerin askere alınması meselesi müzakere edilirken bu hizmetlerine mukabil cizyeden muaf tutulup tutulamayacakları tekrar dile getirilmiştir. Abdulhamit Kırmızı, "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl**, ed. Ahmet Hamdi Furat, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s. 44.

[600] Câbî Ömer Efendi, **Câbî Tarihi**, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. 1, Ankara: TTKY, 2003, s. 107; Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi", **Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi**, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 480.

[601] COA, C. ML.168/7087, 1225; "… Kızıl adaya İngiltere … hurucı esnâsında … kırk iki nefer reaya asakir-i İslama hizmet-i sadakatleri hasebiyle … cizye-i şer'îden muafiyetleri …". COA, C. ML.105/4659, 1229.

[602] Adıyeke, s. 149.

[603] Ercan, **Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar**, Ankara: TTKY, 1986, s. 1.

kimselerdir. Cizyeden muaf tutulmuşlardır[604]. Askeri-reaya taksiminde askeri sınıftan oldukları beyan edilmiştir[605]. Kendileri hakkında Voynuk Kanunnameleri çıkarılmıştır[606].

1545 tarihli Pojega Kanunnamesi'ne göre hudutlarda seferlere katılan ve casusluk hizmetinde bulunan voynuklar cizyeden muaf tutulmuştur[607]. 1605 tarihli vesikadan anlaşıldığı üzere Sofya, Şehirköy ve Preznik'teki voynuk taifesi, hizmetleri mukabili cizyeden muaf tutulmuştur[608].

Voynuklar cizyeden muaf olmakla beraber, ailelerinin cizye vermeye devam ettiği görülür. Nitekim 1516 tarihli Bosna Vilayeti Kanunnamesi'nde voynukların oğulları, kardeşleri ve akrabalarından otuz akçe cizye alınacağı hükmü mevcuttur[609]. Voynuk yakınları zaman zaman cizyeden çok daha düşük bir miktar bedel-i cizye verirdi[610]. Voynukların zaman zaman tüm vergilerden veya ispençe hariç tüm vergilerden muaf olduğu da görülür[611].

Askeri hizmetlerine karşılık cizyeden muaf tutulup tutulmadığı tartışılması gereken bir grup ise eflaklerdir. Sultan II. Bayezid'in Umumi Kanunnamesi'nde, Hersek Eflakleri Kanunnamesi'nde, Semendire (bugün Sırbistan'da) Eflakleri Kanunnamesi'nde eflaklerden bahsedilir. Seferlerde geri hizmette bulunma, normal zamanlarda kale ve köprü tamiri hizmetleri görme, belli yerlerde nöbet bekleme gibi vazifeleri vardır. Ahmed Akgündüz ve Ömer L. Barkan, bunların cizye karşılığında maktu miktar filori adlı bir vergi verdiğini söyler[612]. Nitekim 1542 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi'nin mukaddimesinde, açıkça eflaklerin üzerinden cizye ve diğer vergilerin kaldırıldığı ve buna mukabil üzerlerine filori konulduğu söylenir[613]. Halil İnalcık da eflaklerin toptan bir resim ödemeleri sebebiyle ispençe ödemediklerini söyler[614]. Hersek'te ise 1530'a kadar cizye muafiyeti olan eflaklerin bu seneden sonra statüsü değiştirilmiş, artık mükellef olacakları hükme bağlanmıştır[615]. Ömer L. Barkan, eflaklerin

---

[604] Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, s. 75; Nicolas de Nicolay, **Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda**, trc. Şirin Tekeli ve Menekşe Tokyay, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 225.

[605] Halil İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, c. 1, Ankara: TTKY, 1987, s. 163; Sultan II. Bayezid'in Umumi Kanunnamesi'ndeki hüküm şöyledir: "… eşer yaya ve müsellem ve canbaz ve yörük ve tatar ve voynuk tâifeleri dahi askerîdir …" Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 60.

[606] Voynuklar hakkındaki kanunnameler için bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 652.

[607] Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 306.

[608] Ahmed Refik, **Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989, s. 27.

[609] " Bu vilayetin voynuklarının oğullarına ve karındaşlarına ve tevâbi'ine kadim-ül-eyyâmdan bedel-i cizye deyü her nefere otuzar akçe tayin olunmışdır … ispence ve gayrı nesne teklif olunmaya …". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 398; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 3, s. 378.

[610] Darling, s. 83.

[611] Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, s. 75-77; Nicolas de Nicolay, s. 223.

[612] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 73, 407, 491; Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 4.

[613] Hüküm şöyledir: " … Eflak diye bilinen keferenin üzerinden cizye ve rüsümı kaldırdım. Cizye ve rüsüm mukâbilinde onlar üzerine filori vaz' eyledim …". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 442.

[614] İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 608.

[615] Hüküm şöyledir: " … Eflak Tâifesinin sabıkan vaz' olunan rüsumları nesh olunmak hatır-ı akd-i küşay ve tab'-ı gevher-zebanilerine halecan edüb sair Memalik-i Mahrusede vaki' olan harac-güzâr kefere gibi cizye ve âdet-i ağnam ve rüsum-ı saire vaz' olunmak üzere fikr-i saib ve re'y-i sakıbları mukarrer oldukda …". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 550.

zabit ve çeribaşları statüsünde olan primikür ve knezlerin de oturdukları oğulları ve kardeşleri ile beraber cizyeden muaf olabildiklerini söyler[616].

Askeri hizmeti görülen diğer bir grup martoloslardır. Sınır boylarında civarın emniyetini temin etmek, keşifler yapmak ve akınlara katılmak gibi vazifeleri vardır. Ancak 17. asır sonlarında ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Daha ziyade maaşlı olurlar, cizye ve aşar dışındaki vergilerden muaf tutulurlardı. Zaman zaman cizyeden muaf tutuldukları da görülür[617]. Bugün Bulgaristan Vidin'de olan Çerne-Raka'ya ait Kanunname'de (Sultan III. Murad devri) buna dair hüküm mevcuttur[618]. Ayrıca bazı yerlerde cizye, âşar ve küçükbaş hayvan vergisi yerine hane başına maktu bir miktar ödedikleri de görülebilmektedir[619]. Memleket muhafazasında ve vergi tahsilinde hizmetleri bulunduğu için zaman zaman beylerbeyleri tarafından cizye muafiyetlerinin devam etmesi için merkeze yazılar gönderilmiştir[620].

Bunlarla beraber muafiyeti olan *husar* adlı bir asker grubuna da rastlanmaktadır[621]. Ayrıca, yuvalardan şahin ve doğan temin eden *doğancı* adlı bir gruba da cizye muafiyeti tanınabilmektedir[622]. 1667-68 tarihli bir vesikaya göre, bugün Romanya'da olan Temeşvar ve Semendere'de hizmetlerine mukabil cizyeden muaf olan martolos, doğancı ve husarlar mevcuttur. Muafiyetleri kısmen ferman, kısmen temessükler ile tanınabilmektedir[623].

Devşirme olarak askeri ve idari hizmetlere alınan gayrimüslimler olabiliyordu. Devşirmelerin cizye mükellefiyeti sona eriyordu. Bu husus cizye mükellefiyetinin sona ermesi başlığında ele alınacaktır. Bundan ayrı olarak, devşirmelerin ailelerinin cizye mükellefiyeti esas olarak devam etmelidir. Ancak bunlara cizye muafiyeti tanınabiliyordu. Halil İnalcık, bu ailelerin devlete sundukları hizmet karşılığında cizyeden muaf tutulduğunu söylemektedir[624].

İmtiyazlı eyaletlere de askeri hizmete mukabil cizye muafiyeti tanınması mümkündür. Mesela 1593-1606 Osmanlı-Habsburg harpleri esnasında Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa, Boğdan Voyvodası'na bir telhis göndermiştir. Harbe katılarak bu sene için cizyeden muaf olma veya harbe katılmayıp cizye

---

616 Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 4.

617 Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı**, İstanbul: İÜEFY, 1967, s. 86; Darling, s. 83; Abdülkadir Özcan, "Martolos", **DİA**, c. 28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 64-66; Daha ilk devirlerde Osman Gazi'nin bir martolosu olduğu bilinmektedir. Neşrî, c. 1, s. 81.

618 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 571.

619 Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", **Türkiyat Mecmuası**, c. 7, 1942, s. 295.

620 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 121, s. 66.

621 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 121, s. 66.

622 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 121, s. 66, hk.nr. 195, s. 104.

623 Anhegger, "Martoloslar Hakkında", s. 295.

624 Halil İnalcık, "Djizya", **The Encyclopaedia of Islam**, c. 2, Leiden: E.J. Brill, 1991, s. 564.

vermeye devam etme opsiyonları sunmuştur. Farklı zamanlarda nakit sıkıntısı çeken Eflak ve Boğdan'a askeri hizmetlere yaptıkları masraflar karşılığında cizye tenzilatı (indirim) yapıldığı görülür[625].

6.2.4. Fevkalade Hal Sebebiyle Muafiyet

Bazı yerlerdeki halk, yaşadığı zorluklar veya coğrafi şartlar sebebiyle bir miktar cizyeden muaf tutulmuştur. Mesela Sivas civarındaki Yeni İl kazasının cizye miktarı 1583 yılında kırk akçeye çıkarılmak istenmiştir. Ancak seyahat güzergahı üzerinde bulunan birkaç karye (köy), gelip geçenlerin misafirlikleri sebebiyle verdikleri ezâdan muzdarip olduğu için yalnızca otuz beş akçe vermekle mükellef tutulmuştur[626]. Bitlis Vilayeti Kanunnamesi'ne göre ise vilayetin umumunda kişi başı elli beş akçe cizye tayin olunurken Âdilcevaz nahiyesinin hudutta bulunması sebebiyle otuz beş akçe vermesi hükme bağlanmıştır[627]. Bosna-Hersek, Karadağ ve Sırbistan gibi hudut yerlerinde bulunan mükelleflerden de en alt seviyeden cizye alınmaktaydı[628]. Kuraklık ve kıtlık sebebiyle muafiyet tanınması da mümkündü. 18. asırda Sivas, Diyarbakır ve Kıbrıs'ta bazı senelerde bu sebeple halk cizyeden muaf tutulmuştu[629].

Bir isyanı bastırmak üzere asilere cizye muafiyeti teklif edilebildiği görülür. Mora'daki Manya dağı civarında yaşayan aslen Venedikli yirmi bin kişi isyan etmiştir. Bunun üzerine 1669 tarihinde merkezden bir mektup gönderilerek itaate ve cizye vermeye davet edilmişlerdir. İtaat etmeleri halinde, asi oldukları vakitten itibaren üzerlerine lazım gelen cizyenin kendilerinden talep olunmayacağı bildirilmiştir[630]. Ancak 1770 tarihindeki isyanları neticesinde hem üzerlerindeki borçlarını ödemiş hem de cizyelerini artırmayı taahhüt etmişlerdir[631].

Kimi reayanın harp tahribatı sebebiyle cizyeden muaf tutulduğu bilinmektedir. Alman harpleri akabinde bununla alakalı çokça misal görülür. Harp sonrası sınır boyundaki halk iktisaden zora düşmüştü. Belgrad sahrasındaki ordunun kışlık zahire ihtiyacı da civar yerlerden karşılanmaktaydı. Bu sebeple 1699 yılında Temeşvar ve Belgrad reayalarının birer cizyesi[632] ile Bosna vilayetinin iki cizyesi bağışlanmıştır[633]. Erdel Krallığı'na 1684 yılında Osmanlı ordusuna zahire temin etmeleri karşılığında

---

625 Panaite, s. 306-307.

626 Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 83; " ... Kalkanlu ve Turna Çayırı ve Ağaç Kal'a ve Kara Hacılu nam karyeler gayet ile uğrak yer olub her gün ve her gece ayende ve revendenin teaddi ve ezalarından hâlîler olmayub gerü bu cümle ile anların meunetlerine tahammül eyleyüb yemlerine ve yemeklerinde bulunmakdan hâlî değiller imiş …". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 451.

627 "… Âdilcevaz nahiyesi dahi serhadde olmağın cizyeleri otuz beş akçe takdir olunmuşdır ziyade alınmaya". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 193.

628 İnalcık, "Cizye", s. 47.

629 Özkök, s. 116-117.

630 Mühürdar Hasan Ağa, **Cevâhirü't-Tevârîh**, haz. Ebubekir Sıddık Yücel, Sivas: Asitan Kitap, 2013, s. 400.

631 Neslihan Alfıstık, "18. Yüzyıl Osmanlı İdaresinde Manya", **Turkish Studies**, c. 18, sy. 2, 2023, s. 373; Abdullah Zararsız, "1770 Mora İsyanının Gelişimi ve Sonuçları", **XVIII. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 6, Ankara: TTKY, 2018, s. 461.

632 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 678.

633 Tabakoğlu, s. 354.

cizye muafiyeti tanınmıştır. Erdel, 1685 ve 1686 cizyelerini vermiş, 1687'de ise Avusturya'nın eline geçmiştir[634]. Bu devirde Boğdan'ın kimi yerleri Leh ve Kazak saldırısına ve Tatarların tahribine uğradığından 1680-1693 yılları arasında voyvodaların zimmetinde kalan cizye reayadan tekrar istenmemiş, barış zamanında azar azar ödenmesi kararlaştırılmıştır[635].

Harp tahribatı sebebiyle Niğbolu, Silistre, Vidin gibi yerlerdeki halkın yurdunu terkettiği görülür. Devlet bunun önünü almak ve halkı geri getirmek için üç yıllık cizye ve diğer bazı vergilerden muafiyet tanımıştır[636]. Harp akabinde sınır boylarında dağınık halde olan Çingenelerin daha önce cizye ve ispençeye karşılık veregeldikleri 650 ve 725 akçe olarak alınan maktu vergileri, 1691 yılında kişi başına 340 akçe olarak tahsil edilmiştir[637]. 1821 Yunan isyanı sonrasında civar yerlere dağılan halkın geri dönmesi için bir ferman neşrolunmuştur. Buna göre geri dönenler tekrar cizye mükellefi olacak, kaçış ve dönüşleri arasındaki devreye ait cizyeleri affedilecek ve af tarihinden itibaren bir yıl daha cizye muafiyeti tanınacaktı[638].

Cizyede tedahül olmasıyla alakalı misallere de rastlanır. Tedahül, cizyesini vermeksizin bir seneyi geçiren mükellefin geçmiş senedeki cizyesinin, yeni senenin girmesiyle düşmesi demektir. Fetvalarda, bir senelik cizyesi üzerine lazım geldikten sonra ölen zimmîlerin cizyesinin düşeceği söylenmiştir. Ancak birkaç sene cizyesini vermeyen ve hayatta olan zimmînin cizyesinin İmameyn kavline göre düşmeyeceği ifade edilmiştir[639]. 1683 sonrasında Venediklilerle olan harp sebebiyle Dubrovnikliler birkaç yıl cizyelerini ödeyememiştir. Harp hali def edilene kadar zimmetlerinde kalan cizyeleri bağışlanmıştır. Buna mukabil seksen beş kese akçe vermeleri kâfi görülmüştür[640]. Senelik vermeleri gereken 12.500 filorilik cizyelerini üç yılda bir ödemeye başlamışlardır. 1699 Karlofça barışından sonra da cizyelerini üç yılda bir ödemeye devam etmişlerdir[641].

Pasarofça muahedesinde (1718) Belgrad ve çevresi Avusturya'ya bırakılmıştı. Türk toprakları dışında kalan halk, Niş taraflarına gelmiş ve Osmanlı ülkesine sığınmıştı. Bu halkın üç sene cizyeden muaf tutulmasına karar verilmiştir. Üç seneden sonra iktisadi halleri düzeldiğinde kendilerinden senelik edna cizyesi alınacağı hükme bağlanmıştır[642]. Belgrad ve çevresindeki gayrimüslim halkın, bu

---

634 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, **Silâhdar Tarihi**, c. 2, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928, s. 133, 192, 232; Tabakoğlu, s. 363.

635 Tabakoğlu, s. 362.

636 Tabakoğlu, s. 484.

637 Tabakoğlu, s. 363.

638 Mübahat Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara: Genelkurmay ATSE Yayınları, 1986, s. 152-153, 156; H. Veli Aydın, s. 327.

639 Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, c. 1, s. 76; Demirtaş, s. 616.

640 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 490.

641 Tabakoğlu, s. 362.

642 "Niş vesâir memâlik-i mahrûsamda vaki mahallerin reâyâsından başka hariçten gelub Niş hududu dahilinde sakin olmak murâd idenlerden üç seneye dek cizye, öşür vs. tekâliften bir akçe ve bir habbe taleb olunmayub bu üç sene tamamında

toprakların yeni sahibi olan Hristiyan Avusturyalılar ile kalmayıp Osmanlı ülkesine gelmesi ayrıca dikkat çekicidir.

18. asırda Osmanlı-Rus harbi neticesinde Eflak ve Boğdan, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Ancak Küçük Kaynarca Muahedesi (1774) ile Osmanlı'ya iade edilmiştir. Muahede'den anlaşıldığı üzere harp tahribatı sebebiyle Eflak ve Boğdan'a iki senelik cizye muafiyeti tanınmıştır. İki seneden sonra ise imkan derecesinde az olması kararlaştırılmıştır[643].

7. Cizye Miktarı

7.1. Üç Sınıflı Cizye

Hanefi mezhebine göre cizye, mükelleflerin iktisadi statüsüne göre üç farklı miktarda tahsil olunur. Kimi Osmanlı vesikalarında cizye mükelleflerinin fıkıh kitaplarındaki tasnife göre âlâ, evsat ve edna olmak üzere üçe tasnif edildiği görülmektedir[644]. Nitekim 1670 tarihli Kandiye Kanunnamesi'nde zenginlerden kırk sekiz dirhem, orta hallilerden yirmi dört dirhem ve çalışmaya muktedir fakirden on iki dirhem alınacağı hükme bağlanmıştır[645]. Osmanlı Devleti'nde daha ziyade câri olan para birimleri ile tahsilat yapılmaktadır. İlk zamanlar akçe bunların en yaygınıdır. Miktarlar ise vilayet ve sancaklara göre değişebilmektedir. Zira her yerde paranın kıymeti ve halkın iktisadi statüsü aynı olmayabilir.

Mükellefin iktisadi statüsünün tespitinde, mal varlığını kadı ve ayan karşısında bizzat kendisinin beyan etmesi esas alınmaktadır. Yine de devlet tarafından, mükellefin beyanını destekleyecek bir kefil ya da şahit istendiği olmaktadır. Modern nüfus sayımları yapıldığı zaman da bu esas gözetilmiştir[646]. Ancak görünüşe itibar edildiği de oluyordu. Mesela 1730 İstanbul'unda büyük tüccar, marangoz, dülger kalfası, sıvacı, hamamcı, kuyumcu, kürkçü, kalpakçı, su yolcu gibi mesleklerle uğraşıp da güzel elbiseler

---

kendilerine kuvvet ve yesâr hasıl oldukta senede bir defa ancak ednâ cizye virub…". Tabakoğlu, s. 533; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 320.

643 Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 63; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 424.

644 Mesela 1709 senesi İstanbul ve civarında yaşayan mükelleflere tayin edilen cizye bu şekilde gösterilmiştir. İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 541, H. 617); Sultan II. Mustafa'ya ait 27 Eylül 1699 tarihli beratta Vidin sancağındaki mükelleflere konulan cizye de benzer kelimelerle ifade edilmiştir: "… beyt ül-malın usul-ü emval-i meşruasında olan mal-i cizye mezheb-i eimme-i Hanefiyyeye muvafık vech-i vecih üzere fakirinden on iki dirhem fıdda bedeli bir dinar ve mütevassıtü'l-halden yirmi dört dirhem fidda bedeli iki dinar ve zâhirü'l-ginâ olanlardan kırk sekiz dirhem fidda bedeli dört dinar alınmak …". Nedkoff, s. 641.

645 "Hâla kütüb-i şer'iyede tasrih ve ta'yin olunduğı nesek üzere keferenin rü'ûs cizyeleri üç kısma münkasimdir. Ganî olan zimmîden kırk sekiz dirhem-i şer'î ve mütevassıtulhalden yiğirmi dört dirhem-i şer'i ve fakir-i kâsibden on iki dirhem-i şer'i rü'ûs cizyeleri tahrir ve vech-i şer'î üzere tahsil olunub ziyade ve noksan taleb olunmaz". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 351; Önceki kısımda bahsedildiği üzere Ebussuud Efendi zenginlik kıstaslarını şöyle sıralıyordu: İki yüz dirhemi olmayan ancak çalışmaya muktedir olan kişiler fakirdir ve on iki dirhem verecektir. On bin dirhem ile iki yüz dirhem arasında bir miktara sahip olanlar orta hallidir ve yirmi dört dirhem verecektir. On bin dirhemden fazlaya sahip olan kişiler zengindir ve kırk sekiz dirhem verecektir. Düzdağ, s. 97.

646 Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, trc. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 65.

giyen kişilerin âlâ cizyesi vermesi gerekiyordu. Tuvana rençberlerin ise evsat cizyesi vermesi gerekiyordu[647]. Ayrıca bir mükellefin iktisadi statüsü mahalledeki kişilere de sorulabiliyordu. İstanbul'da yaşayan ve 1731 senesindeki ahvalini tespit için arzıhal veren Yorgi'nin iktisadi statüsü sekiz Müslüman kişiden sorulmuş ve bunun üzerine evsat cizyesine müstehak olduğu tespit edilmiştir[648].

Cizye veren kimi yerlerde fakir sınıfın, kimi yerlerde orta sınıfın çoğunlukta olduğu görülür. Mükelleflerin iktisadi statüleri seneye ve mekana göre değişebilmektedir. Ancak 17. ve 18. asırlarda orta sınıf cizye tatbikatının fazla olduğuna sık rastlanmaktadır. Vidin'de 1693 ve 1694 yıllarında her yüz cizye kağıdından yirmisinin zengin, altmışının orta, yirmisinin fakir mükelleflere isabet ettiği görülmektedir. Ancak 1695 yılına gelindiğinde bu nisbet on zengin, yetmiş orta ve yirmi fakir şeklindedir. Sakız adasında ise on zengin, seksen orta halli ve on fakir şeklindeydi[649]. Girit'te 17. ve 18. asır boyunca evsat cizyesi verenlerin nisbeti %80 civarında olmuştur[650]. Kayseri'de 17. asır sonunda reayanın %80'i evsat cizyesi vermektedir[651]. 18. asır başında İstanbul Kartal'da halkın %80'i evsat cizyesi veriyordu[652]. Hususi bir statüye sahip olduğu anlaşılan Kudüs'te ise 17. asır sonlarında Hristiyan nüfusun %81'inin edna cizyesi verdiği, %18.5'inin evsat cizyesi verdiği bilinmektedir[653].

7.2. Maktu Cizye

Devletin, mükellefleri sınıflara ayırmayıp tek bir miktar üzerinden cizye tarh ettiği de görülür. Buna maktu cizye denir. Bazı yazarlar bunun İslamiyet'e aykırı olduğunu ileri sürse de[654], şer'î çerçevede Hanefi ve Şafii mezhebine göre maktu cizye tayininin mümkün ve meşru olduğu, önceki kısımda ele alınmıştı. Ayrıca, Osmanlı pratiğinde görülen padişah fermanlarında zaman zaman İmam Muhammed kavline atıf yapılarak maktu cizye tayininin meşru olduğu ifade edilmiştir. Fermanlarda, müteahhir imamlardan bu hususta çokça kavl olduğu, çoğunun âlâ, evsat ve edna diye ayrı ayrı seviyeler değil, tek seviye cizye alınmasını tercih ettiği de ifade edilmiştir. Bunda kolaylık, zulmun engellenmesi, beytülmalin zarar etmemesi gibi esaslar gözetilmiştir[655]. Bununla beraber, maktu cizyenin iktisadi olarak

[647] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.100b/1, (s. 420, H. 433).
[648] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.126a/6, (s. 530, H. 669).
[649] Nedkoff, s. 622-623. Müellif, adaya ait bu bilginin vesika tarihini vermemiştir.
[650] Adıyeke, s. 142.
[651] Selçuk, s. 97.
[652] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 62, Kartal, Sic. 150, v.90b/2, (s. 296, H. 460).
[653] Oded Peri, **Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times**, Leiden : E.J. Brill, 2001, s. 29.
[654] Gerber, s. 60.
[655] "…sahib-i mezheb-i âhır olan İmâm Muhammed'in kavli ile amel câiz idiğine mezhebimizin eimme-i müte'ehhirînden akvâl-i kesîre vardır, cizye husûsu ise bir emr-i azîme olmağla eimme-i dîn müctehidlerinden çoğu merâtib-i mezbûre üzere cem' olunmayıp fakīr ve ganîden ale's-seviye yegān alınmağa râhîlerdir, cizye husûsu bu vechile şer'-i şerîfe müstenid olmağla bu takdîrce fakīr ve ganîden ale's-seviye ikişer eşrefî alınıp evsat evrâkıyla tahsîl ve cibâyet olunmak mîrîye nâfi' ve fukarâyı

bazı avantajları vardır. Mükellefler ile devlet arasında pazarlık yapma imkanı sağlaması, iktisadi ve coğrafi statüsü iyi olmayan yerlerde en düşük miktardan cizye tayini, tahsilatın zor olduğu ve tahsildarlarca usulsüzlük yapılma imkanının olduğu yerlerde bu problemlerin en baştan çözülmesi gibi avantajlar bunların başında gelir.

Mesela Sivas civarındaki Yeni İl kazasına ait 1583 tarihli kanunnamede mükellefler zengin, orta halli ve fakir şeklinde sınıflara ayrılmamıştır. Kendilerinden kişi başı maktu kırk akçe cizye alınacağı hükme bağlanmıştır[656]. Sultan III. Murad devrine ait Musul Livâsı Kanunnamesi'nde de her kişiden maktu kırk altı akçe cizye alınacağı hükmü mevcuttur[657]. 1548 tarihli Şam Vilayeti Kanunnamesi'nde ise kişi başı kırk para (80 osmanî) cizye takdir edilmiştir[658].

Tahsilatta problemlerin yaşandığı yerlerde ortalama miktarda cizye tespit edilebilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Musul Sancağı'nda mükelleflerin iktisadi statüleri üzerinde ihtilaflar olmuş, kiminden otuz, kiminden altmış akçe tahsil edilmiştir. Neticede fakirlerden çok zenginlerden az cizye alındığı görülmüştür. Bunun üzerine herkese kırk altı akçe maktu cizye konulmuştur[659].

Halkın çoğunluğunun iktisadi statüsü iyi olmadığı hallerde en düşük miktardan maktu cizye konulabilmektedir. Mesela 1695 senesinde Vidin'de yaşayan ahali fakir olduğu için edna cizyesi esas alınmış ve herkes için en düşük miktar maktu cizye konmuştur[660]. 16. asırda Kudüs Yahudileri en düşük miktardan şer'î bir dinar (80 akçe) maktu cizye vermekteydi[661]. Kıbrıs'ın fethinden sonra buradaki halka kişi başı bir altın cizye konmuştur ki bu miktar fıkhen cizyenin alt sınırıdır[662]. Daha önce Latin idaresinde bulunan Kıbrıs gayrimüslimleri vergi yükü yönüyle rahatlamıştır[663]. Bitlis Vilayeti Kanunnamesi'nde (tarihsiz) bazı nahiye halkının çoğunun fakir, arazinin kötü ve ziraatin az olması

---

ta'cîz ve te'addîden halâsa bâ'is olduğu mütehakkık olup…". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.170b/1, (s. 652, H. 513).

656 " … sultan Süleyman han tâbe serâh zemanında zikr olınan nâhiyede mütemekkin olan kefere tâifesi üzerlerine bervech-i maktu' yirmi beşer akçe cizye vaz' olınmak ile anlardan fakir ve ganî ve mutavassıt fark olınmayub her reisden yirmi beşer akçe cizye alınurmış bu dahi şer'i şerif muktezâsı üzere haline göre vaz' olınmak gerek idi çünki terahhumen hallü hallerine göre tevzi' üzere cem' olınub agniyâsı vireceği mâli fukarâ ve zu'afâsı virmek lâzım gelmeye deyü mukayyed olub ol zemandan berü iki def'a cülus-i hümâyûn vâkı' olmağın cizyeleri otuz beşer akçe olub lâkin harac-ı şer'îden ekall-i kalil olmağla cizyeleri kırkar akçe hisabı üzere kayd-ı defter olundı". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 83.

657 "Livâ-i mezbûre keferesinin cizyesi mukaddemâ ziyade alınmakla reaya mâbeyninde ihtilaf olub ağniyâ ve fukarâmız i'tibarı olunmaz diyü şikâyet itmişler imiş ol sebebden her nefere kırk altışar harac vaz' olunub min ba'd bu veçhile cem' olunub ...". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 180.

658 Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 226.

659 Kenanoğlu, s. 450; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 224.

660 Mehmet Topal, "II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi", **Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk**, ed. Meral Bayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 81.

661 Cohen, s. 21; Gerber, s. 60.

662 Mustafa Nuri Paşa, c. 1, s. 100.

663 Münir Yıldırım, **Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi**, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2008, s. 51; Sonyel, s. 122.

sebebiyle bu halka maktu otuz beş ve diğerlerine elli beş akçe cizye takdir edilmiştir[664]. Karadağ'ın fethinden sonra buranın zor ve kayalık bir coğrafya olduğu anlaşılmış ve halkın vergileri edaya kadir olamayacağı göz önüne alınmıştır. Bu sebeple âdet-i Eflakiyye adıyla elli beş akçelik maktu bir vergi konulmuş ve bunun iki akçesi cizyeye sayılmıştır[665].

Maktu miktar tayin edilen yerlerde, mükellefin cizye vermeye kâdir olup olmadığının tespiti için sahip olduğu mal miktarı gözetilmektedir. Bu miktara sahip olmayanlardan cizye alınmamaktadır. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman devrine ait Budin, Estergon, Hatvan ve Novigrad Kanunnamesi'nde ve Hatvan Kanunnamesi'nde, kişinin evi ve bağı hariç olmak üzere sahip olduğu hayvan ve şarap miktarının üç yüz akçe kıymetinde olması aranmaktadır. Bu halde kendisinden elli akçe alınacaktır[666]. Sultan III. Murad devrine ait Segedin Sancağı Kanunnamesi'nde ise on sığır ve elli koyuna sahip olanlardan birer kuruş cizye tahsil edileceği hükmü mevcuttur[667].

1673 yılında Kıbrıs adasında cizye, baş üzerinden değil hane üzerinden toplanmaktadır. Her ev için 450 akçe, tahsildarlar için iaşe bedeli olarak 40 akçe ve her kuruş başına 2 akçe fark alınmaktadır. Nedkoff, o sene için toplam 12029 evden 5413050 akçe toplandığını söyler. Yine Macaristan'da cizye evlere veya kapılara tarhedilmektedir. Nedkoff'a göre bu sebeple orada cizyeye *kapı resmi* adı da verilmektedir[668].

Bir yerdeki halkın tamamına götürü cizye konması da mümkün olabilir. İslam tarihindeki misalleri önceki bölümde verilmişti. Zira bazı kayıtlarda, kayıp olan mükelleflerin cizyelerinin o yerdeki diğer mükelleflerden talep edilmesi[669] bu ihtimali akla getirmektedir. Baştan belli olan toplu miktardaki (mesela beş bin akçe) cizye, belli bir yerdeki mükellef sayısına göre tevzi edilmektedir. Buna göre o yerdeki bir mükellefin tevzi vaktinden sonra ortadan kaybolması halinde, bahsi geçen toplu miktar, tahsil zamanında mevcut olan mükellef sayısına bölünecektir. Mevcut mükellefler, orada olmayan kişiye isabet edecek cizyeyi de ödemek zorunda kalacaklardır. Bununla alakalı ihtilaflar yaşanmıştır. Mükellefiyetin sona ermesi kısmında görülecektir.

---

[664] "Hoyt ve ... Umur bey nâhiyeleri ve Kevaş nahiyesi ziyade sa'b ve sengistân olmakla ziraatleri şey-i kalil olub ekser reayası fakr üzere olmağın cizyeleri her nefere otuz beşer akçe takdir olundı a'la ve ednâ itibârınca te'âdül üzre cem' olunub otuz beşerden ziyade akçe alınmaya ve zikrolunan nahiyelerden gayrı nahiyelerde elli beşer akçe takdir olunmuşdır anlardan dahi a'lâ ve ednâ i'tibarınca te'adül üzere cem' oluna". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 193.

[665] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 6, s. 562.

[666] "Kâdir dedikleri şol kimesnedir ki, evinden, bağından, tarlasından gayrı davarlarından ve evi içinde olan esbabından ve fuçusı içinde olan hamrinden hesab edüb ki, üç yüz akçelik mikdarı hasılı ola, ol kimesneden elli akçe harac alına. Kâdir olmasalar nesne alınmaz". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 272 ve c. 7, s. 445.

[667] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 300.

[668] Nedkoff, s. 625.

[669] Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili…", s. 296; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 40, Galata, Sic. 90, v.45a/1, (s. 266, H. 326); Akgündüz, Kanunnâmeler, c. 2, s. 384; Kenanoğlu, s. 449.

7.3. İmtiyazlı Eyaletler ve Tâbi Devletler

Maktu sistem, imtiyazlı eyaletler-tâbi devletler gibi kimi yerlerde halk üzerinde iyi intiba uyandırmak, otonomiyi korumak ve tahsilde suistimalleri engellemek için kullanılmaktadır[670]. İmtiyazlı eyaletlerin maktu cizye verdiği bilinmektedir. Cizye verip darülislam sayılmakla beraber idarecileri daha ziyade gayrimüslimlerdir. Bu eyaletlere darüzzimme adı da verilir[671]. Haracgüzâr dendiği de olmuştur[672]. Eflak, Boğdan, Erdel, Dubrovnik gibi yerler buna misaldir[673]. Bunlar hem 1691 cizye ıslahatından önce hem de sonra maktu miktar cizye vermekteydi. Günümüz Gürcistan'ında bulunan Açıkbaş (İmereti) Melikliği gibi bazı diğer tâbi devletçikler de her sene cizyelerini maktu olarak vermekteydi[674]. Aynı civardaki Dadyan (Mingreli), Gürel ve Abhazya Meliklikleri de böyledir[675]. Bunların cizyelerinin takibi ve İstanbul'a gönderilmesi işiyle Çıldır beylerbeyi alakadar olmaktaydı. 18. asırda meşhur İshak Paşa'ya gönderilen hükümler vardır[676].

Panaite'ye göre Sultan Kanuni devrine kadar Eflak ve Boğdan tam manasıyla darüzzimme statüsüne girmemiştir. Bu zamana kadar, akınların durdurulması karşılığında Osmanlılara sulh bedeli verileceğine dair birçok geçici anlaşma yapılmıştı. Bu sulh bedelinin cizye olup olamayacağı hususu netleşmemiştir. Ancak 15. asır sonunda Eflak, 16. asır başlarında Boğdan ve 16. asır ortalarında Erdel prenslikleri kalıcı anlaşmalarla darüzzimme olmuş, memalik-i mahruseden sayılmış ve cizye vermişlerdir[677]. Buralarda yaşayan halk Osmanlı tebası ve cizye mükellefi olarak kabul edilmelidir. Nitekim bazı kayıtlarda Eflak ve Boğdan halkı, doğrudan sultanın reayası olarak isimlendirilmektedir[678].

---

[670] Panaite, s. 340.

[671] Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler", **THTAD**, c. 5, 2008, s. 18.

[672] Osman Safa Bursalı, "Viorel Panaite, The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers, Columbia University Press, New York 2000, III+561 s.", **THTAD**, c. 6, 2008, s. 121.

[673] Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 112.

[674] Tabakoğlu, s. 363; Mesela Boğdan, Sultan II. Bayezid devrinde kesin olarak Osmanlı hakimiyetini tanımış, cizye karşılığında Osmanlı zimmetini kabul etmiştir. Karaçelebizade, Boğdan'ın verdiği bu vergiye açıkça cizye der. Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, **Kitab-ı Süleymanname**, Bulak: Bulak Matbaası, 1248, s. 126; Viorel Panaite, **Ottoman Law of War and Peace The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers From the North of the Danube**, Leiden: Brill, 2019, s. 119; Ahmed Hasîb Efendi ise Çelebi Sultan Mehmed'in Eflak'ı cizyeye bağladığını ve burayı darülislama hudut yaptığını söylemektedir. Ahmed Hasîb Efendi, c. 1, s. 505; Kazıklı Voyvoda'nın cizyeyi kabul etmesi ve sonra isyanı ile bir taraftan cizye verip bir taraftan reayaya zulm etmesi hakkında bkz. A.e., c. 2, s. 1092, 1095.

[675] Orhan Kılıç, "Osmanlı İdari Taksimatında Bir Diğer Unsur: Dadyan, Açıkbaş, Gürel ve Abhaza Meliklikleri", **XVIII. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 11, Ankara: TTKY, 2018, s. 238; Bu Meliklikler Osmanlı-İran arasında gidip gelmiş ve zaman zaman Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir. A.e., s. 226 vd; Evliya Çelebi, bütün Gürcistan'ın Dadyan ve Açıkbaş beylerine itaat ettiğini ve bunların başpapaz mesabesinde olduğunu söyler. Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, c. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 372; 1703 senesinde Şeyhülislam efendi kendisi için Gürel'i mâlikane haline getirmek istemiş ve voyvoda tayin etmiştir. Halk ise memleketlerinin eskiden beri bir krallık olarak Osmanlı Devleti'ne cizyelerini ödediklerini söylemiş ve yeni statüyü kabul etmeyerek gelen vazifelileri kovmuştur. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, **Nusretnâme**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 2, İstanbul: MEB, 1969, s. 132.

[676] Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 6, s. 126.

[677] Bursalı, "Viorel Panaite…", s. 122-123; Panaite, s. 360, 381.

[678] Panaite, s. 290.

Mesela 1564 tarihli kayıtta Kanuni Sultan Süleyman, Boğdan için *memâlik-i mahrusemdendir* demiş ve halkından *harâcgüzâr raiyyetim* olarak bahsetmiştir[679].

Osmanlı ve Rusya himayesinde Napolyon'a karşı kurulan Yedi Adalar Cumhuriyeti'nin de 19. asrın başında, üç yılda bir yetmiş beş bin kuruş maktu cizye verdiği bilinmektedir[680]. Kırım Hanlığı vasıtasıyla 16 ve 17. asırlarda Polonya ve Rusya'nın vergiye bağlandığı bilinmektedir. Polonya ve Rusya'dan alınan vergilere vesikalarda daha ziyade vergi veya âdet denmektedir. Ancak, bazı Rumence vesikalardan anlaşıldığı üzere 1520 senesinde Kırım Hanı I. Mehmed Giray tarafından bunlara harac ve cizye de denmektedir. Bu devletler ile tam manasıyla tabiiyet münasebeti kurulmasa da, Osmanlılar ve Kırım Tatarları bu vergileri zaman zaman cizye ve harac olarak isimlendirmiştir[681]. Hezarfen Hüseyin Efendi, Eflak, Boğdan ve Dubrovnik'ten bahsettiği yerde Venedik, Nemçe, Lehistan ve Çekya'dan maktu cizye alındığını söylemektedir[682]. Ancak vergi hukuku yönüyle bunları cizye olarak düşünmek zordur. Zira kendileriyle zimmet akdi ve tabiiyet münasebeti kurulduğu, halkının da reaya kılındığı söylenemeyecektir.

7.4. Miktarın Tayininde Mükellefler ile Devlet Arasında Pazarlık

Cizye miktarının, her zaman tek taraflı takdir edilmediği, zaman zaman mükellefler ile hükümet arasındaki müzakereler/pazarlıklar neticesinde sulh yoluyla tespit edildiği görülmektedir. Sulh yoluyla fethedilen yerlerde cizye miktarları karşılıklı rıza ile tayin edilmektedir. Buna aykırı harekette bulunmanın şeriat ve kanuna aykırı olduğu ifade edilmiş ve devlet vazifelileri bu hususta tenbih edilmiştir[683]. Eflak, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik cizyelerinin tayininde prensler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında müzakereler yapıldığı bilinmektedir[684].

Devlet ve prenslik bazında değil, şahıs ve cemaat bazında pazarlıklara da rastlanır. Mesela Yahudi cemaati ile Osmanlı devleti arasındaki pazarlıklarda, Gerber'in din adamı olarak değil, cemaatin işlerine bakan bir kişi olarak gördüğü "kahya" rol oynamaktadır[685]. Sultan III. Murad devri Kayseri Sancağı'nda mükellefler, civar sancaklardakinden daha düşük miktarda cizye vermek istemiş ve

---

[679] **6 Numaralı Mühimme Defteri: 972/1564-1565**, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., c. 1, Ankara: BDAGMOADB, 1995, hk.nr. 73, s. 63.

[680] İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara: Genelkurmay ATSE Yayınları, 1986, s. 164; Ekinci, "Osmanlı İdaresinde…İmtiyazlı Eyâletler", s. 72.

[681] Panaite, s. 88.

[682] Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 45.

[683] Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 180; Kenanoğlu, s. 450.

[684] Panaite, s. 294.

[685] Osman Safa Bursalı, "Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society (Haim Gerber)", **THTAD**, c. 7, 2009, s. 58; Gerber, s. 54; Bazı yazarlar kahyayı hahambaşı gibi merkezden atanan bir vazifeli olarak görür. Bunlar bir yerdeki Yahudi mahallesi olan "kahalların" işleriyle alakadar olur. Kenanoğlu, s. 157; Hahambaşı tayin edilmeyen küçük cemiyetlerde "rav ha-kahal" adı verilen mahallî hahamların Yahudi cemaatine reislik ettiği bilinmektedir. Bu da kahyayı akla getirmektedir. Hatice Doğan, "Hahambaşılık", **DİA**, c. EK-1, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 513-514.

idareciler ile problem yaşamıştır. Neticede iki tarafın rızası temin edilmiş ve mükellefler Beylerbeyi ile belli bir miktar üzerinde sulh olmuş, bu husus Konya mahkemesine tescil olunmuştur[686].

Girit'teki İsfakiye vakfı maktu cizyesinin beş bin kuruştan yedi bin beş yüz kuruşa yükseltilmesi üzerine nahiyenin ileri gelenleri İstanbul'a gitmiş ve artışa itiraz etmiştir. 1760 senesindeki bu müracaat netice vermiş ve cizye miktarları azaltılmıştır[687].

7.5. Cizye Miktarlarının Yeniden Tanzimi İhtiyacı

Cizye mükellefiyet sınıfları arasında geçiş, üç sınıflı tahsilat yapılan yerlerde her zaman mümkün olmuştur. Bu geçişin toplu veya kişiye has olması mümkündür. Yavuz Sultan Selim devrine ve Karaman Vilayeti'ne ait kanunnamede mükelleflerden fakir olup da zenginleşen veya zengin olup da fakirleşenlerin cizyesinin yeni hallerine göre takdir edilmesi gerektiği hükmü mevcuttur[688]. Mesela 1723'de Üsküdarlı bir mükellefin borçlu ve fakir düşmesi üzerine cizyesi âlâdan evsata indirilmiştir[689]. Mükelleflerin toplu olarak başvurarak ödeyecekleri cizye miktarının düşürülmesini talep ettikleri de görülür. Mesela 1620 senesinde İstanbul'daki Aya Yorgi köyündeki halk fakir olduklarından bahisle cizyelerinin düşürülmesini talep etmiş ve talepleri kabul edilmiştir[690].

Mükellefin iktisadi seviyesi sebebiyle değil, tedavüldeki paranın kıymeti sebebiyle tanzimler de yapılabilir. Osmanlı Devleti'nde akçelerin kıymeti ve vergi miktarları uzun zaman değişikliğe uğramamış, bu hal Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar devam etmiştir[691]. Bu sebeple cizye miktarının, her yerde ilk konulduğu miktar üzerinden devam etmediği görülür. Bazı yerlerde cizye miktarı ilk konulduğu vakte kıyasla alçak veya yüksek kalabilmektedir. Bunun sebebi mükelleflerin iktisadi seviyesinin değişmesi ve nüfusun değişmesi olabilir. Nitekim Sultan III. Murad devrinde Musul'da mükellefler, kendilerinden zengin ve fakir ayırt edilmeksizin cizye tahsil edildiğinden şikayet etmişler ve çıkarılan Musul Livâsı Kanunnamesi ile cizye miktarları yeniden takdir edilmiştir[692]. Sultan

---

[686] " … Kayseriyye Sancağı zimmileri Defatir-i Kadime muktezasınca yirmi altışar akçe vermek isteyüb Beğlerbeğiler fetva ve ahkam-ı şerife ile Karaman'da sair sancaklar zimmilerinden alındığı gibi almak isteyüb münazaât-ı kesîreleri vaki' oldukdan sonra kefere taifesi hüsn-i ihtiyarı ile her neferden otuz beşer akçe cizye eda etmeği ta'ahhüd edüb bu minval üzere sulhı Beğlerbeği Hazretleri dahi kabul edüb Konya Mahkemesinde ibraz eyledükleri sicil sureti mûcebince tarafeynin rızaları ile Defter-i Cedide her neferden otuz beşer akçe cizye kayd olundı". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 396.

[687] Adıyeke, s. 152.

[688] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 3, s. 330.

[689] Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Cizye", s. 60; " … üzerine edası lazım gelen cizye-i şer'iyyesi bu ana değin âlâ itibarıyla veregelüp lakin bu sene-i mübarekede medyûn düşüp fakirü'l-hâl olup âlâ cizyesine iktidarı olmamağla haline ve istihkakına göre eda eyledikde …". COA, C. ML. 58/2636, 1135.

[690] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 24, Eyüb, Sic. 19, v.81b/2, (s. 369, H. 468).

[691] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 106; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977, s. 49.

[692] Musul Livâsı Kanunnamesi'nde hüküm şöyledir: "Livâi- mezbûre keferesinin cizyesi mukaddemâ ziyade alınmakla reaya mâbeyninde ihtilaf olub ağniyâ ve fukarâmız i'tibarı olunmaz diyü şikâyet itmişler imiş ol sebebden her nefere kırk altışar harac vaz' olunub min ba'd bu veçhile cem' olunub …". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 180.

III. Murad devrinde, Şam eyaletine bağlı Safed sancağındaki Yahudilerin nüfus artışı sebebiyle Safed cizyesinin[693], Sultan II. Selim devrinde ise Vidin'den Eflak'e göç olması sebebiyle Eflak cizyesinin artırıldığı görülür[694].

Paranın değerinin düşmesi cizye miktarının değiştirilmesi için bir sebeptir. Çıkarılan fetvalar ile, paranın değer kaybı nispetinde cizye miktarı yükseltilebiliyordu[695]. Fetvalar cizyenin ilk konulduğu zamandaki miktarını esas alarak günün parası ile karşılığını takdir edip bu şekilde hasılatı sabit tutmayı hedef edinirlerdi. Zamanla paraların değerlerinde ve ayarlarında büyük değişmeler kendini gösterince cizye de münasip seviyelere yükseltilirdi. Bu, umumiyetle basılan yeni altın para karşısında akçenin ve kuruşun değerinin düşürülmesiyle olurdu[696]. Sultan II. Selim devrinde tüm cizyelerin beşer veya onar akçe artırıldığı görülmektedir[697]. Sultan III. Murad devrinde kuvvetli para darlığı yaşanmıştır. Bu devirde cizyelere yüzde elli civarı zam yapıldığı kanaati vardır[698]. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman devrinde Yeni İl kazasında kişi başı cizye miktarı yirmi beş akçe iken Sultan III. Murad devrinde düşük kalması sebebiyle kırk akçeye yükseltilmiştir[699]. Tarsus Kanunnamesi'nde de benzer hüküm mevcuttur. Şeriata ve kanuna muhalif olduğu ifade edilen miktar yükseltilmiştir[700]. Sultan IV. Murad devrine gelindiğinde, cizye miktarlarının Kanuni Sultan Süleyman devrindekinin dört katına[701], Sultan III. Murad devrindekinin ise altı katına yakın olduğu düşünülmektedir. Tecrübeli devlet adamlarından Koçi Bey, Sultan III. Murad devrinde 40-50 akçe olan miktarların 240 akçeye çıktığını söyler[702].

7.6. Hane Başına Cizye ve Kişi Başına Cizye: 1691 Köprülü Fazıl Mustafa Paşa Islahatı

7.6.1. Islahat Öncesi Manzara

Ülkedeki cizye miktarları ve tahsil edilen cizyelerin merkezde toplanacağı maliye kaleminin tespiti yönüyle klasik devirdeki başlıca ıslahat Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ıslahatıdır. Islahat öncesinde cizye tahsili, yâve cizyesi hariç olmak üzere daha ziyade hane başına ve ortalama alınarak

693 Uriel Heyd, **Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615**, Oxford: Clarendon Press, 1960, s. 121-122.
694 Panaite, s. 301.
695 Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100.
696 Tabakoğlu, s. 351.
697 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 10.
698 Mustafa Nuri Paşa, c. 1, s. 148.
699 Yeni İl Kanunnamesi'nde hüküm şöyledir: "… sultan Süleyman han tâbe serâh zemanında … bervech-i maktu' yirmi beşer akçe cizye vaz' olınmak ile ... ol zemandan berü iki def'a cülus-i hümâyûn vâkı' olmağın cizyeleri otuz beşer akçe olub lâkin harac-ı şer'îden ekall-i kalil olmağla cizyeleri kırkar akçe hisabı üzere kayd-ı defter olundı.". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 83.
700 " ... keferenin cizyeleri şey'-i kalil olmağın şer'a ve kanuna muhalifdir. Gerekdir ki, kefere-i mezbüreye harâc-ı şer'i vaz' edesin ...". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 200.
701 Bruce McGowan, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, c. 2, Ankara, 1981, s. 1328; Ünal, s. 153. Ancak müelliflerce bunun hakkında bir delil ileri sürülmemiştir.
702 Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, Kostantiniye : Matbaa-i Ebüzziya, 1303, s. 65.

maktu şekilde yapılmaktaydı[703]. Bu usulün daha ziyade Rumeli'de takip edildiği anlaşılmaktadır. Hane başına cizye tahsilinde, her kişiye tek tek cizye koymak yerine hane içinde yaşayanların tümüne tek bir cizye konmaktadır. Hane içinde birkaç aile bulunması hâlinde, yemekleri, ekinleri ve ticaretleri diğerlerinden ayrı olanlar, kardeş veya oğul dahi olsalar cizye mükellefiyetinde de ayrı tutulmaktadır. Yine diğerlerinden ayrı oturmasına rağmen yemeği ve ekininin bunlar ile bir olduğunu iddia edenden de, ayrı oturması sebebiyle cizye alınır. Dışarıdan gelip de reyadan bir kız ile evlenerek aynı yerde oturduğunu iddia edenden de ayrı cizye alınmaktadır[704]. Ayrıca, birkaç biganenin (birbirleriyle oğul-kardeş olmayan bekar) bir arada oturması ve yemeği ile kazançlarının bir arada olması halinde, sırf tek sayıldıkları için bunların ayrı ayrı cizye mükellefiyetleri doğmaktadır[705].

Islahat öncesi devirde hane başına tahsil yaygındı. Mesela 17. asırda İstanbul Eyüp'e bağlı yerlerde hane başına cizye tahsili yapıldığını gösteren çokça misal vardır[706]. Halkın ödemeyi tercih ettiği vergi de buydu. Hatta zaman zaman mükellefler, mükellefiyetin kişi başına ayrı ayrı hesap edilmesinden korkup, kralları zamanında olduğu gibi hane başına hesap yapılmasını istemişlerdir. Kendileri için daha elverişli olanın da bu olduğunu düşünmüşlerdir[707]. Mesela 16. asırda Macaristan topraklarının fethedilmesiyle Temeşvar'a hane başına cizye konmuştur. Sırbistan ve Bosna'daki bazı sancaklarda yaşayan ve kişi başına cizye veren halk, hane başına cizye verilen Temeşvar'a göç etmeye başlamıştır. Zira burada bir hanede birçok kişi yaşayıp tek cizye vermektedir. Devlet ise bu intizamsız nüfus hareketini engellemek için tedbirler almış ve göçü yasaklamıştır[708].

Islahat öncesinde esas olan hane başına tahsil olmakla beraber, kişi başına tahsile de rastlanır. Bunda, daha ziyade vergi mükellefi olan yerin kendi hususi statüsü rol oynamaktadır. Mesela İstanbul'un fethinden sonra 1455 yılında Galata'da mükelleflerin iktisadi statüsüne göre tahsil

[703] Tabakoğlu, s. 527; Kenanoğlu, s. 447.

[704] 1566 tarihli Kanunnâme-i Reaya-yı Livâ-yi Çanad Ma'a Livâ-yı Gûla'da mevcut olan hüküm şöyledir: " ... ol hane içinde olan eğer biraderler ve eğer ataları oğullarıdır ki yemekleri ve ekinleri ve ticaretleri başka başka ola her birinden başka cizye alına cümlemiz bir hane içindeyiz dimek fayda itmez oğulları yahud biraderleri olmayub bigâne olandan dahi cizye alalar etmegümiz ve ekinümiz bir yerdedir didüğüne i'tibar yokdur bigâne olduğı için alınur hariçden gelüb reaya kızın almakla bir yerde oluruz didüği fayda virmez cizyesi alınur ... ". Sultan II. Selim devrine ait Kanunname-i Livâ-i Kopan ve Şamanturna'da ise hüküm şöyledir: "... bir evde üç dört birader veyahud daha ziyade olsa her biri başka başka olub kârları ve kisibleri ayru olub üçer yüz akçeye kadir olsalar anlar dahi kezâlik ellişer akçe virürlerdi ve oğulları veyadur birader olmıyacak bigâne ola andan cizye alalar bigâne oldığıyçün etmegümiz bir yeredir didüklerine amel olunmaya". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 319-320; Benzer hüküm 1554 tarihli Seçan Sancağı Kanunnamesi'nde de mevcuttur. Bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 339.

[705] Sultan II. Selim devrine ait Segedin Sancağı Kanunnamesi'nde hüküm şöyledir: "Ve şol hane ki, anun içinde bir iki üç bigane bir yere gelüb sakin olub karları ve kisbleri ve yemekleri ve içmekleri bir yerden olduğu takdirce, anun gibilerin her birinin başka cizyesi alınur. Bir yerde ve bir etmekdeyüz demek faide etmez. Bigane oldukları için alınur". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 459.

[706] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 24, Eyüb, Sic. 19, v.81b/2, 95b/1, (s. 368, H. 468; s. 433, H.578); c. 25, Eyüb, Sic. 37, v.92b/1, (s. 442, H. 586); c. 29, Eyüb, Sic. 82, v.39a/1, (s. 172, H. 205).

[707] Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 6; Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 304.

[708] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 449, s. 233.

yapılmaktaydı[709]. Islahattan sonra da İstanbul ve civarında bu usul devam etmiştir[710]. Yavuz Sultan Selim devrine ve Karaman Vilayeti'ne ait Kanunnamede mükelleflerin iktisadi statüsüne göre cizyelerinin âlâ, evsat ve ednâ olarak tahsil edilmesi ve zamanla statüsü değişenlerin cizye miktarının yeniden takdiri hükmü mevcuttur[711]. Kanuni Sultan Süleyman devrine ait Musul Kanunnamesi'nde de başlarda mükelleflerin iktisadi statülerine göre tahsil yapıldığı görülür[712]. Girit'te ıslahat öncesinde dahi mükelleflerin iktisadi statüsüne göre ve kişi başına tahsilat yapılıyordu[713].

Ancak kat'i olan şudur ki, 17. asır sonuna gelindiğinde mükelleflerin verdiği cizye miktarı gerçekten düşük kalmıştı[714]. Mevcut usulde problemler yaşanmıştı. Hane başına tahsilde bilhassa nüfus değişimleri hesaba katılmadığından bazı yerlerde kişi başına düşen cizye 30-40 akçede kalırken bazı yerlerde 2000-3000 akçeye kadar çıkmıştır. Bu sebeple yeni bir tanzime ihtiyaç duyulmuştur[715]. Cizyenin tek elden toplanması ve maliye içindeki gelir kalemlerinde dağınık olan cizyenin tamamını Cizye Muhasebesi Kalemi'ne dahil etmek ve suistimali önlemek arzusu, ıslahatın başlıca âmili olmuştur[716]. Ayrıca Halil İnalcık'a göre Fatih Sultan Mehmed zamanında ve sonrasında bir köyden kaçan mükelleflerin cizyelerinin yarısı tımar sahibine tazmin ettiriliyor, diğer yarısı köylülere paylaştırılıyordu. Fakat tımar sisteminin bozulmasıyla bütün yük ikinci grubun üzerine kalmıştı. Bu sebeple, vergi dağılımındaki eşitsizliğin düzeltilmesi arzu edilmiş, hane başına tahsil yerine kişi başına tahsil usulüne geçilmek istenmiştir[717]. Ancak bu tazmin ve paylaştırma tatbikatının cizye için değil, toprak haracı için olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

7.6.2. Islahatın Gerçekleştirilmesi ve Islahat Sonrası Manzara

1689 yılında iktidara gelen Köprülü Fazıl Mustafa Paşa devrinde ıslahatlar yapılmıştır. Bunlardan biri de cizyeyi klasik tatbikatta olduğu gibi gelir ve servete göre farklılaştırmak ve tahsilini tek bir kalemde tanzim etmektir[718]. Bunun için 1688 yılından itibaren hazırlıklar yapılagelmiştir. 26 Ekim 1688'de İstanbul'daki zimmilerin sayımı için sadaret kaymakamına ve İstanbul'un üç mollasına bir ferman gönderilerek ıslahat hazırlıkları başlamıştır[719]. Nihayet 1691 yılına gelindiğinde cizye sistemindeki ıslahat gerçekleşmiş, vükelanın ittifakı ve verilen fetva neticesinde bir hatt-ı hümayun

[709] Halil İnalcık, **The Survey Of Istanbul**, İstanbul: İBKY, 2012, s. 476; Emecen, "1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları", s. 296.
[710] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 541, H. 617).
[711] Kenanoğlu, s. 450; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 3, s. 330.
[712] Kenanoğlu, s. 450; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 224.
[713] Adıyeke, s. 138.
[714] Akdağ, c. 2, s. 56.
[715] Tabakoğlu, s. 527.
[716] **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTKY, 2000, s. 19; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 387.
[717] İnalcık, "Cizye", s. 48; Kenanoğlu, s. 449; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 349.
[718] Sabri Şakir Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, Ankara: AÜİFY, 1958, s. 312; Tabakoğlu, s. 322.
[719] Tabakoğlu, s. 528.

neşredilmiştir[720]. Bundan sonra cizye yeni usulle tahsil edilmeye başlanmıştır. Islahat ile mükellefler için cizye üç sınıfa ayrılmış ve üç ayrı mükellefiyet seviyesi tespit edilmiştir. Rumeli eyaletlerinde fetih zamanından beri yürürlükte olan hane vergisi terk edilmiştir. İlk zamanlardaki şahıs başına vergi sistemi olan tatbikata dönülmüştür. Buna göre mükellefler iktisadi statülerine göre âlâ (yüksek), evsat (orta) ve ednâ (düşük) olarak tasnif edilmiştir[721].

Islahat ile beraber cizye miktarı mükelleflerin iktisadi statüsüne göre değiştirilmiştir. Âlâ olanlarından 4, evsat olanlarından 2, ednâ olanlarından 1 şerifi altın tahsil edilmesine karar verilmiştir. Başta altın veya gümüşten biri ile eda şartı konulmuşken, sonrasında tedavüldeki paralarla eda edilmesine müsaade gösterilmiştir[722]. 1696 yılında bu miktarlar 10, 5 ve 2,5 kuruşa ve 1200, 600 ve 300 akçeye denk gelmektedir[723]. Yeni tatbikat, önceden maktu cizye veren gruplara menfi tesir etmiştir. Zira bazı yerlerde kişi başına düşen cizye miktarı şer'en cizyenin alt sınırı olan 1 dinar altının altında kalıyordu. Manisa bunlardan biridir. Ancak ıslahat ile beraber şer'i hesaba göre cizye verilmesi isteniyordu. Herkesin iktisadi statüsü de ayrı ayrı tespit ediliyordu[724]. Bu ise eskisinden daha yüksek miktarda cizye vermek manasına geliyordu.

Yeni tatbikat ile, ilk tespitlere göre hazineye yılda 240 milyon akçe ek gelir temin edilmiş oldu. Mükelleflerin büyük ekseriyeti ise evsat kategorisinde yer aldı. Cizyedara düşen harç ise sırasıyla 30, 24 ve 12 akçe olmuştur[725]. Islahat neticesinde garip hadiseler de yaşanmıştır. Bazı yerlerde zengin mükellefler edna ve evsat kağıdı almayı küçüklük sayarak âlâ kağıdı almaya çalışmış ve bununla övünmüşlerdir. Bu sayede devlet hazinesi fazla gelir elde etmiştir[726]. Bazı yerlerde iktisadi statüleri tespit etmekte zorluk yaşandığından halkın tamamına evsat kağıdı verilmiştir[727].

Osmanlı devlet adamı ve tarihçi Mustafa Nuri Paşa'ya (v. 1890) göre, cizyenin yeni sistemle toplanması Mısır hariç hemen hemen tüm ülkede hayata geçmiştir. Mısır'da bazı problemler yaşanmış ve bu usul tatbik olunamamışsa da Sultan I. Mahmud devrinde 1147 (1734-35) tarihinde defter emini

---

[720] Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, c. 2, s. 559.

[721] Tabakoğlu, s. 527; Bu tatbikata dönülmesinin sebebi kimilerine göre pratik sebepler, kimilerine göre dini ve içtimai hareket başlatan ve fundamentalist fikirleri olan vaizler zümresi Kadızadeli hareketinin tesiridir. Buna göre fundamentalist fikirler, Hanefi fıkhında esas olan üç sınıflı cizye tatbikatına dönülmesi gerektiği yönündedir. Marinos Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, v. 54, 2011, s. 40. Ancak harplerin getirdiği mali darlık ve kaybedilen topraklardaki reayanın sürekli yer değiştirmesi sebebiyle ıslahat yapıldığı anlaşılmaktadır. Kadızadeli hareketinin tesiri için de geç bir tarihtir. Kaldı ki, maktu sistemin fıkıhta temeli olduğundan daha önce bahsedilmişti. O halde, fundamentalist fikirlerin bu hususta muhalif oluşunu izah etmek zorlaşır.

[722] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 125-126.

[723] Tabakoğlu, s. 352.

[724] Feridun Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997, s. 72-76.

[725] Tabakoğlu, s. 529.

[726] Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, c. 2, s. 559.

[727] *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, s. 19.

Ali Efendi'nin gönderilmesiyle bu sisteme geçilmiştir[728]. Eldeki vesikalardan anlaşıldığı üzere Sultan I. Mahmud devrinde Mısır cizyesi üç sınıf üzerinden toplanmaktadır. Ancak bu devir öncesinde de, problemler yaşanmakla birlikte Mısır cizyesinin üç sınıf üzerinden tahsiline çalışıldığı görülür[729]. İstanbul'da 1691 yılından itibaren birkaç sene üç sınıflı tahsilat yapılmıştır. Ancak 1696 senesine gelindiğinde, bu tatbikatta zorluk yaşandığı, reayaya eziyet edildiği, beytülmale de zarar olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple İstanbul, Galata, Kocaeli ve Üsküdar gibi yerlerde herkesin evsat cizyesi vereceği ilan edilmiştir[730].

Islahattan sonra kimi yerlerde tek tür cizye alınmaya devam edilmiştir. Mesela 1695 yılında Selanik sancak merkezi ve buna bağlı yerlerde evsat üzerinden ikişer şerifi altın alınmaktaydı[731]. Ege adalarında ziraat mahsulünün az olması sebebiyle, 1734'e kadar devlet reayayı fakir kabul ediyor ve edna cizyesi alıyordu. Bu yıldan itibaren ise eski maktu sisteme dönülmüştü[732]. Mesela Midilli adasında cizyenin maktu verildiği bilinmektedir[733]. 18. asır başında Kıbrıs cizyesinin de maktu olduğu görülür[734].

7.6.3. Tanzimat Devrine Doğru

Sultan III. Selim devrinde mükelleflerden ednâ olanlara on, orta olanlara yirmi ve âlâ olanlara kırk para zam yapılmıştır[735]. Sultan II. Mahmut devrinde 1246, 1249 ve 1255 tarihli fermanlar neşredilmiş ve tahsilattaki yolsuzlukların men edilmesine çalışılmıştır[736].

Dünya ticaretinin seyrinin değişmesi ve Osmanlı ülkesinde para darlığının yaşanması sebebiyle hazineye giren cizye gelirlerinde bazı problemler yaşandığı bilinmektedir. Nitekim düşük ayarlı veya tağşiş edilmiş (ayarı bozulmuş) paralar piyasada dolaşmaktadır. Mültezim ve tahsildarların ise cizyeyi ayarı iyi para ile tahsil edip hazineye tağşiş edilmiş para ile teslim etme temayülünde oldukları görülür. Bu sebeple 18. asrın ortalarına doğru devlet ödemelerinde tıkanmalar yaşanmıştır[737].

---

[728] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100; Süleyman Sûdî, c. 1, s. 127.

[729] "... kıpt ve erâmine-i acem ve nasârâ ve yehûd … ehl-i zimmet reayanın cizye-i şer'iyyelerinin sâir memalik-i mahrûse reayası misillü esnâf-ı selâse ...". COA, C. ML. 39/1762, 1117; "Ekâlim-i Mısrda sâkin ve mevcud ve murûr-ı ubûr eden kefere-i kıpt ve yehûd ve erâmine ve sâir tavaif-i nasârânın şer'an rakabelerine madrûbe olan cizyeleri memâlik-i mahruse-i sâire reayaları misillü ala vech-i'ş şer'î hâl-i istihkaklarına göre esnâf-ı selâse üzere cânib-i devlet-i aliyyeden gönderilen evrak ile cibayet ve tahsil hususuna mukaddema defterdar-ı esbak merhum cânibi Ali efendi ... marifetleriyle verilen nizam ...". COA, C. ML. 562/23061, 1181.

[730] "…eimme-i dîn müctehidlerinden çoğu merâtib-i mezbûre üzere cem' olunmayıp fakīr ve ganîden ale's-seviye yegān alınmağa râhîlerdir, cizye husûsu bu vechile şer'-i şerîfe müstenid olmağla bu takdîrce fakīr ve ganîden ale's-seviye ikişer eşrefî alınıp evsat evrâkıyla tahsîl ve cibâyet olunmak mîrîye nâfi' ve fukarâyı ta'cîz ve te'addîden halâsa bâ'is olduğu mütehakkık olup…". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.170b/1, (s. 652, H. 513).

[731] Tabakoğlu, s. 353.

[732] Sariyannis, s. 57.

[733] Kenanoğlu, s. 450; Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 337.

[734] COA, C. ADL. 13/833, 1118; Kenanoğlu, s. 450.

[735] Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, c. 7, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309, s. 262.

[736] Ansay, s. 312.

[737] Tabakoğlu, s. 500.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun ihdası sırasında (1820-1830 arası) Rumeli'de, başta Yunan isyanı olmak üzere çeşitli karışıklıklar vardı. Öte yandan, Rusya ile yeni bir harp tehlikesi vardı. Teşkil edilen yeni askeri birliklerin maaş, iaşe ve teçhizatı için de yeni gelir kaynakları gerekiyordu. Hazine gelirlerini arttırmak ve bilhassa yeni ordunun masraflarını karşılamak için 1241 yılı sonunda (Temmuz 1826) cizyeye zam kararı alınmıştır. Ancak, zam kararı bir müddet gizli tutulup zamlı tahsilata 1243 Muharreminde (1827) başlanmıştır. Zam kararı için şeyhülislamdan fetva alınmıştır. Buna göre klasik tatbikat esas tutulmuş ve Hristiyan reaya gelirlerine göre üç sınıfa ayrılmıştır. Her sınıfın şer'î dirhem üzerinden ödemekle mükellef olacağı cizye miktarları tesbit edilmiştir. Günün rayicine göre âlâdan 36 gram, evsatdan 18 gram ve ednâdan ise 9 gram cizye tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Yeni ayarlama neticesinde, cizyeye ortalama % 30 civarında bir zam yapılmış oluyordu[738].

Sultan II. Mahmud devrinde mükelleflere bir kolaylık temin edilmiştir. Saf gümüşün bir dirhemi bir kuruş olarak kabul edilmiş, mükellefler sınıflarına göre on iki, yirmi dört ve kırk sekiz kuruş cizye vermeye başlamışlardır. Bu tatbikat 1250 (1834-35)'e kadar sürmüştür. Bu senede yeni bir hesap yapılmış, cizyelerin yetmiş iki, otuz altı ve on sekiz kuruş olarak takdir edilmesi gerekirken hususi bir müsaade gösterilmiş ve yeni bir ayar ile cizyeler on beş, otuz ve altmış kuruşa çıkarılmakla yetinilmiştir. Bu tatbikat 1855 yılında cizyenin bedel-i askeriye çevrilmesine kadar devam etmiştir. Kaime-i nakdiyenin tedavüle çıkmasına rağmen cizyeler başta yine kuruş olarak tahsil edilmiştir. Ancak sonraları bu usulde zorluk olabileceği düşünülerek başka paralarla ödeme yapılmasına müsaade edilmiştir[739].

Tarihçi Kemal Karpat (v.2019), 19. asrın ilk yarısındaki cizye miktarlarını senelere göre bir tablo halinde vermiştir. Buna göre 1804-1816 arasında cizye miktarları 3:6:12, 1816-1824 arasında 4:8:16, 1824-1827 arasında 6:12:24, 1827-1829 arasında 12:24:48 ve 1834'den itibaren ise 15:30:60 akçedir[740].

7.7. Cizyeye İlave Olarak Alınan Miktarlar

Mükelleflerin, çıplak cizye borcuna ilave olarak memurlara da bazı ödemeler yaptıkları görülür. 1476 tarihli Grebena ve Premeti (Manastır'a bağlı) Harâcîler Kanunnamesi'nde bu hususta hüküm mevcuttur. Ahmed Akgündüz'e göre bu kanunname, aynı zamanda bütün Rumeli'deki tahsildarların vazife esaslarını tanzim etmektedir. Kanunname'de, tahsilde çalışanların her evden *resm-i kitabet* (katiplik hizmeti karşılığında verilir) için ikişer akçe alınacağı hükmü mevcuttur. Ayrıca, defterde yazılandan daha fazlasını vermek isteyen mükellefin fazla verdiği miktarın kabul edilmesi gerektiği

[738] Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 247.
[739] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 126-127; Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100.
[740] Karpat, s. 69.

belirtilmiştir[741]. 1499 tarihli Rumeli Hârâcîleri Kanunnamesi'nde bu meblağ üç akçedir. Fazlasını almak yasaktır[742]. Seyyah Tournefort, Sisam (Samos) adası halkının, her biri 5 ekü değerinde bin iki yüz doksan cizye makbuzu ödediğini söyler. Her makbuza mührünü basan ağaya da bir ekü verilmektedir. Makbuzları dağıtan papazlar da 10 metelik almaktadır[743]. 16. asırda yaşayan Alman seyyah Gerlach, cizyedar ve adamlarının 10-14 gün boyunca tahsilat yapılacak yerde ikamet ettiğini ve bu müddet boyunca iaşelerinin köy halkı tarafından karşılandığını söyler. Ayrılma vaktinde de köylüler tarafından ayrı bir miktar para verildiğini söyler[744].

Bunlara sınır getirildiği veya bunlardan bir kısmını tahsil etmenin devletçe yasaklandığı görülmektedir. Sultan II. Selim devrine ait Segedin Kanunnamesi'nde, tahsildarların cizye başına altı penez (üç akçe) tahsil edeceği, fazlasının tahsil edilmemesi gerektiği hükmü mevcuttur[745]. Sultan III. Murad devrine ait Musul Livâsı Kanunnamesi'nde geçtiği üzere cizye tahsilinde tahsildarın kendisi için bir para aldığı, bir akçesini emine, bir akçesini kâtibe verdiği ve kadılara imzaları karşılığında vermek üzere mükelleflerden akçe tahsil edildiği görülmektedir. Kadı için artık akçe alınmaması hükme bağlanmıştır[746].

Sultan II. Mahmud devrine kadar mükelleflerden cizye ile birlikte alınan bu ödemelere mübaşiriyye, tahsildariyye, kefilleme ve küşadiye gibi isimler verilmekteydi. 1246 (1830-31) tarihli bir kararnameye göre artık cizyeye ilave herhangi bir şey alınmayacağı kararlaştırılmıştır[747]. Yalnızca zenginden iki buçuk, orta halliden bir buçuk ve fakirden bir kuruş alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca tahsilatla vazifeli olanların kaza, nahiye ve köylerde ikametleri müddetince zaruri masrafları için reaya tarafından her kişi için yüz dirhem ekmek ve binek hayvanları için bir kutu arpa ve dört kıyye saman verilmesi kararlaştırılmıştır[748]. Zamanla bu fazlalıklar sebebiyle şikayetler vâki olmuştur. Bunları ortadan kaldırmak için 1249 (1833-34) tarihli bir hatt-ı hümayun sadır olmuştur. Buna göre ne isimle

[741] Kanunname hükmü şöyledir: "... harâccı dahi asıl malumı zabt eyledükden sonra, resm-i kitâbet içün evden eve ikişer akçe ala, ziyade bir akçe ve bir habbe almaya ... Eğer defterde yazılandan ziyade nesne verürlerse, ayruca ala ...". Anhegger ve İnalcık, s. 77-78; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 510.

[742] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 348.

[743] Tournefort, s. 258. Ekü, Fransa'da kullanılan para birimidir.

[744] Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü: 1577-1578**, trc. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, c. 2, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 658.

[745] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 459.

[746] Musul Livâsı Kanunnamesi'ne göre: "... mirî içün alınan haraçdan ma'da kendüler içün birer para alub bir akçesin emin ve bir akçesin kâtib mutasarrıf ola ve kuzât imzalarıyçün ziyâde akçe alurlar imiş alınmamak üzere ferman-ı 'âli vârid olmağın ...". Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. 1, s. 180.

[747] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 127-128; Kenanoğlu, s. 446; Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, s. 108.

[748] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 128; Abdurrahman Vefik, c. 1, s. 45-46; Bu husus, Hz. Ömer'in Şam Hristiyanları ile yaptığı anlaşmayı hatırlatmaktadır. Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, s. 108. Şafii mezhebinin tahsildarın konaklama masraflarının karşılanması hakkındaki görüşü için önceki kısma bkz.

olursa olsun mükelleflerden çıplak cizye borcuna ilave olarak herhangi bir şey talep edilmeyeceği ve yalnız asıl cizyenin alınacağı kararlaştırılmıştır[749].

7.8. Para Dışında Başka Meta ile Cizye Ödeme İmkanı

İslam hukukunda cizyenin nakit para dışında başka metalar ile ödenmesine cevaz verildiğinden önceki kısımda bahsedilmişti. Osmanlı devrinde buna dair kayıtlar görülmektedir. Mesela 1662 senesinde matbah-ı amire için acil odun ihtiyacı olmuş, bu sebeple İstanbul civarındaki Istranca, Yeniköy, Fener gibi yerlerden odun getirilmesine karar verilmiştir. Bu karyelerin cizyelerine mukabil odun vermeleri daha faydalı görülmüştür. Karyelerden odun hakkında vukufu olan kişilerin İstanbul'a gelmesi istenmiştir. İstanbul'daki görüşmelerde iki tarafın rızasıyla cizye mukabilinde ne kadar odun verileceğinin kararlaştırılması ve zulme sebebiyet verilmemesi emredilmiştir[750]. Seyyah Tournefort, bir padişahın İstanbul'da avlanırken kaybolduğu ve yolunun bir keşiş manastırına çıktığını, burada kendisine ikram edilen kirazları çok beğendiğini ve keşişlerin cizye olarak artık saraya bu kirazdan getirmelerini istediğini nakletmektedir[751]. 18. asırda Sömbeki adası reayasının cizye ve avarızlarına mukabil saray için sünger gönderdikleri bilinmektedir[752].

Osmanlı Devleti'ne tâbi Gürel Melikliği, birkaç sene sene cizye borcunu göndermemiştir. 1702 senesinde hediye olarak sekiz köle ve dört cariye göndermiştir. Gönderdikleri hediyeler devlet tarafından sattırılmış ve cizye borçlarına sayılmıştır[753]. Bunu da cizyenin para dışında başka bir meta ile ödendiği misal olarak saymak mümkündür.

7.9. Cizye Miktarlarının Piyasadaki Fiyat ve Ücretler ile Kıyası

Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye miktarlarının yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Alman seyyah Gerlach, Ermenistan'ın Osmanlı sınırları içindeki kısmında yaşayanların, İran sınırları içinde yaşayanlardan daha az cizye ödediğini söyler[754]. İslam tarihçisi Ziya Kazıcı, kısmen iktisadi statünün ve büyük nispette devlet müsamahasının bir neticesi olarak edna sınıf cizye verenlerin sayısının her zaman diğer sınıflardan daha fazla olduğunu söyler[755]. Nitekim daha önce bahsedildiği üzere birçok yerde arazi ziraate elverişli değildi ve bu sebeple halktan edna cizyesi alınıyordu. İstanbul ve Selanik gibi limana

[749] Abdurrahman Vefik, c. 1, s. 46.
[750] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 28, Eyüb, Sic. 74, v.4b/1, (s. 57, H. 15).
[751] Tournefort, s. 95.
[752] Karakoç Sarkis, c. 1, s. 62.
[753] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 753-754.
[754] Gerlach, c. 2, s. 568.
[755] Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Cizye", s. 60.

sahip ticaret şehirlerinde dahi evsat cizyesi alınmaktaydı. Zimmîlerin çoğunun ekonomik statüsünün yüksek olmadığı anlaşılmaktadır.

Cizye miktarını piyasadaki fiyat ve ücretler ile karşılaştırmak mümkündür. Mesela İstanbul'da 1553 senesinde bir akçeye iki ekmek alınabilmektedir. Şekerin okkası (1,3 kg) 17, pirincin kilesi (25,6 kg) 10-12, tuzun kilesi 12, şarabın metrası 9-12 akçedir[756]. 1582 senesinde şekerin okkası 20-30 akçedir. Aynı senelerde cami inşaatında çalışan ustalar 16 akçe, ameleler 8-12 akçe yevmiye almaktadır. Buna göre yıllık cizye olarak verilen para ile iki okka şeker alınabilmekte, usta ve ameleler 4 ila 8 gün çalışarak bir senelik cizyelerini çıkarabilmektedir[757]. Daha önce bahsedildiği üzere, 1830'lu yıllarda mükellefler sınıflarına göre on iki, yirmi dört ve kırk sekiz kuruş cizye vermekteydi. Aynı yıllarda Tokat'ta tohumluk buğdayın kilesi kırk kuruş, arpanın kilesi yirmi beş kuruş civarındadır. Bir yüzbaşının yevmiyesi 5-7 kuruş arasındadır[758]. Görülmektedir ki birkaç günlük yevmiye veya yarım-bir kile buğday parası senelik cizye miktarına denktir.

Din değiştirmelerde cizye miktarının tesiri olup olmadığı da merak edilmektedir. Zira, zaman zaman bazı gayrimüslimlerin cizyeden kurtulmak için Müslüman olduğu iddia edilmektedir. Görüldüğü üzere piyasadaki fiyat ve ücretlere kıyasla cizye miktarları çok düşüktür. O halde erkeklerin din değiştirme saikleri arasında cizyenin birinci sırada yer almayacağı açıktır. Kadınlar da zaten cizye mükellefi olmadığı için din değiştirmelerinde iktisadi olarak cizyenin hiçbir tesiri yoktur[759].

Seyyah Tournefort, 17. asırda Girit'te din değiştirmenin gayrimüslimlere pek bir imtiyaz tanımadığından bahseder. Din değiştirince cizyeden muaf olmak ve bir cepken dışında zimmîlerin eline bir şey geçmediğini ve cizye miktarının da zaten çok düşük olduğunu söyler[760].

Din değiştiren kişi kendi cemaatinden ayrılacak ve yeni bir cemaate dahil olacaktır. Çevre baskısı yaşayacaktır. Yalnızca birkaç günlük yevmiyesiyle ödeyebileceği, birkaç okka şekere denk gelen bir bedelden kurtulmak için bu yola girişmesi mantıklı değildir. Din değiştirmelerdeki daha farklı saikler araştırılmalıdır.

Cizye, hazine gelirinin belli başlı kaynaklarından biridir. Toptan din değiştirmelerin devlet maliyesinin zararına olabileceği de düşünülmelidir[761].

---

[756] Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, trc. Yaşar Önen, Ankara: KBY, 1992, s. 71-73.

[757] Ahmed Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, haz. Abdullah Uysal, Ankara: KBY, 1987, s. 109-111; Kamil Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri", **Hacettepe Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2000, s. 88.

[758] Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Fiyatlar", **Belleten**, c. 74, sy. 270, 2010, s. 479, 481, 509.

[759] Jennings, s. 141.

[760] Tournefort, s. 89.

[761] Selim Deringil, **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, trc. Ayşen Anadol ve Taciser Ulaş Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 42.

8. Cizye Tahsil Usulü

8.1. Merkezin Tahsilatı Kontrolü

Cizye gelirleri hazineye gelmiş ve başdefterdarlıkça kontrol edilmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere başdefterdarın yardımcısı mevkiinde Cizye Başbakı Kulu, koordinatör bürolardan Tarihçi Kalemi ve merkez gelir bürolarından Cizye Muhasebesi, Ziyade-i Cizye ve Maden Mukataası Kalemleri cizye gelirlerini kontrol ederdi.

Hukukçu Sabri Şakir Ansay (v.1962), cizye mukataacısı isimli bir vazifeliden daha bahseder. Birçok yazara göre, cizye tahsili daima ve doğrudan doğruya hazine adına yapılagelmiş ve merkezî hazineye gelmiştir. Cizye gelirleri, tımar gelirleri arasında mütalaa edilmemiş, tımar ve zeamet sahiplerine terkedilmemiştir[762]. Muhtemelen cizye gelirinin hazineye ait olduğunun hissettirilmesi maksadıyla kimi zaman kanunnamelerde "cizye-i şâhî" tabirinin geçtiği görülür[763]. Tarihçi Şinasi Altundağ, her eyaletin merkezden bir nebze müstakil olduğunu ve kendi bütçesini tanzim ettiğini söyler. Ancak cizyesi bundan müstesnaydı ve İstanbul'a gönderiliyordu[764]. Malikane olarak verilen yerlerin cizyesi de cizyedar tarafından tahsil ediliyordu. Ayrıca, malikane idarecisinin tahsilatta cizyedara engel olmayıp yardım etmesi gerektiği yazışmalarda ifade edilebiliyordu[765].

Ancak Ömer L. Barkan'a göre, geç devirlerde merkezden uzak ve mali olarak hususi idareye sahip olan bazı eyaletlerin cizye muhasebeleri eyalet merkezindeki maliye daireleri tarafından tutulmaktadır. Merkeze ise sadece eyalet dahilindeki bazı ihtiyaçlar için sarf edilenden arda kalan varidat fazlaları gönderilmektedir. Hatta bu sebeple buralardaki cizye mükellef sayılarını gösteren rakamlar her zaman merkezi devlet arşivinde bulunamamaktadır[766]. Anlaşıldığı üzere bazı yerlerde cizye gelirleri İstanbul'a gönderilmemektedir.

Cizye tahsilinin doğrudan hazine adına yapılmadığı ve hazineye gönderilmediği misaller vardır. Bazı has ve vakıf arazilerinin cizye gelirleri böyledir[767]. Mesela vakfa ait arazilerde yaşayan reaya, cizyesini merkezi hazine yerine daha ziyade vakfa ödüyordu. Bu sayede vakıfların cizye gelirleri merkeze gönderilmeyebiliyor ve doğrudan vakfa gelebiliyordu[768]. 16. asırda Kudüs cizyesinin

---

[762] Ansay, s. 312; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 509; Ünal, s. 89; Ziya Karamursal, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara: TTKY, 1989, s. 172; Pakalın, c. 1, s. 302; Sharkey, s. 86.

[763] Sultan II. Selim devri İlbasan Kanunnamesi ve Sultan I. Ahmed devri Ohri Kanunnamesindeki " ... cizye-i şâhî ve ispençe-i sipahi ... ". ifadeleri dikkat çekicidir. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 678, c. 9, s. 584.

[764] Altundağ, s. 196.

[765] Özkök, s. 53.

[766] Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 3.

[767] Darling, s. 162.

[768] Darling, s. 83.

Kubbetü's Sahra vakfına tahsis edildiği, tahsilatın vakıf tarafından yapıldığı ve merkeze gönderilmediği bilinmektedir[769]. Ancak vakıflara ait bazı cizye gelirleri ise merkeze gönderiliyordu. Mesela 17. asırda Haremeyn vakıflarına ait bazı karyelerin cizye geliri böyleydi[770].

1691 tarihli cizye ıslahatından sonra yeni sistemde cizye gelirleri müstakil olarak tek elden toplanmaya başlamıştır. Maktu olan cizyeler hariç Cizye Muhasebesi Kalemi bu hususta vazifeli olmuştur. Cizyenin müstakil bir gelir kaynağı olmasıyla mukataaların gelirleri düşmüştür. Haliyle mukataaların iltizama verilmesi de zorlaşmıştır. Mesela Girit'te bunu önlemek için cizyenin tekrar mukataa gelirleri içinde toplanmasına karar verilmiştir[771]. 1779 senesinde Cizye Kalemi'nden ayrılarak Girit defterdarlığıyla birlikte mukataa haline getirilmiş ve malikane olarak verilmiştir[772]. Özkök, 19. asır başlarında birçok yerde cizyenin mukataa olarak diğer vergilerle beraber iltizam edildiğini söyler[773].

8.2. Tahsil Usulü ve Tahsildarlar

8.2.1. İltizam Usulü

Cizye tahsilinde iltizam, emanet ve malikane usulleri kullanılmaktadır. İltizam, senelik muayyen gelir getiren yere (mukataa) ait tahsil hakkının mezat yoluyla ihale olunmasıdır. Emanet, hükümetin vazifelendirdiği *emin* adlı maaşlı bir kişinin tahsilat yapmasıdır. Malikane ise mukataanın kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesidir[774]. Bunlar arasından daha ziyade iltizam usulü tercih edilmektedir. İltizam taliplisi bulunamaması, kıtlık, kuraklık, hastalık ve isyanların yaşanması gibi tahsil vazifesinin bir mültezime ihale edilemediği hallerde emanet usulüne başvurulmaktadır. Normal şartlarda ise iltizam usulü tercih edilmektedir. Zira iltizam usulünde daha fazla gelir elde edileceği düşünülmektedir. Mültezimin kazanç elde etme ve sonraki senelerde bunu devam ettirme arzusu vardır. Halka zulmetmesi halinde halkın kaçmasına ve kazancının azalmasına sebebiyet vereceğini de biliyordu. Emanet alanın ise böyle bir kaygısı yoktu[775].

İltizamda muayyen bir prosedür işler. Önceden hazırlanan cizye evrakı mühürlenir ve önceki senelere kıyasla peşin bedeller tespit edilerek talipler araştırılır[776]. İltizama talip olan kişi arzıhal ile

[769] Cohen, s. 21; 18. asırda, yani 1691 reformundan sonra, bu gelirlerin merkeze gönderildiği ve sonrasında vakıf karşılığı olarak ayrılıp vakfa geri gönderildiği bilinmektedir. Oded Peri, "The Muslim Waqf and the Collection of Jizya in Late Eighteenth-Century Jerusalem", **Ottoman Palestine (1800-1914): Studies in Economic and Social History**, ed. Gad. G. Gilbar, Leiden: E.J. Brill, 1990, s. 293.
[770] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 45, Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği, Sic. 1, v.116a/1, (s. 412, H. 356).
[771] Tabakoğlu, s. 529.
[772] Adıyeke, s. 146.
[773] Özkök, s. 62.
[774] Ekinci, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 192-193.
[775] Özkök, s. 49-50, 55-56, 61.
[776] Özkök, s. 50.

müracaat eder, müracaatı münasip görülürse kendisinden güvenilir bir kefil ile bir miktar peşin para istenir[777]. Mültezimde itidal (ölçülülük), raiyyetperverlik (halkı gözetme) ve insaf, kefilde ise mutemedlik (güvenilirlik) vasıfları aranmaktadır[778]. Müracaatı kabul edilen mültezimin eline bir berat ve mültezimi olduğu yerin cizye bohçaları verilirdi. Bazen cizyelerin vilayetlerdeki her kalemi ayrı ayrı ihale olunur, bazen ise toptan talip olana verilirdi. Ancak kalem kalem ihale edilmesi usulü hazine için daha faydalı görülmüştür[779]. Birden fazla kişinin ortak olarak iltizam alması da mümkündür. Bunlar isterlerse sonradan ortaklıklarını bozarak vazifelerini birbirlerine devredebilirdi[780]. Mültezimler bir yıl için vazife yapar. Önceki mültezimler tekrar ihaleye katılabilir. Ancak iltizam, iflas etmiş ya da etmesi muhtemel olan riskli kişilere verilmez. Defterdar, iltizam alan kişilere ait dosyayı padişaha takdim eder, padişahın tasdikinden sonra vazifeler resmiyet kazanırdı[781].

8.2.2. Tahsilatı Yapan Kişiler

Cizye, umumiyetle cizyedar, mültezim, emin isimli kişiler vasıtasıyla hazine adına tahsil olunmaktadır. Tahsil usulü, Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar geçen zamanda, kırılmaya sebep olacak bir değişikliğe uğramamıştır[782]. Bunların yanı sıra, tahsilat vazifelisi olarak silahtar, cizye kalemi memuru, âmil ve muhassıl gibi isimlere de rastlanmaktadır. Cizye tahsildarına ayrıca harâcî veya haraççı[783] dendiği görülür. Tahsil ile vazifelendirilecek kişilerde emin ve mutemed olma vasıfları aranmaktadır[784].

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kullandığı 16. asır ortasına tarihlenen vesikalara göre, ilk devirlerde biri emin biri katip olmak üzere kapıkulu süvarileri vasıtasıyla tahsil yapılmaktaydı. Hizmetlerine mukabil mükelleflerden asıl cizyeye ilave olarak ücret alırlardı[785]. Nedkoff'a göre de ilk devirlerde cizye tahsili devlet memurları tarafından yapılmaktaydı. Bu usulde çokça suistimal meydana geldiği için Sultan Fatih devrinde iltizam sistemine geçilmiştir. Koçi Bey ise bu usule Sultan Kanuni devrinde geçildiğini söyler. Bu usulde cizyenin tahsili bir baş mültezime verilmiş olup, bu baş mültezim de takriben yüz seksen civarındaki tahsildarlarını farklı mahallere tayin etmekteydi[786]. 17. asır sonunda Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın ıslahatından sonra, tahsilde kolaylık sağlamak için zaman zaman bazı sancaklar birleştirilmiştir. Bu sancaklarda cizye tahsil işi bir kişiye ihale yoluyla verilmeye

[777] COA, C.ML. 530/21734, 1159; COA, C.ML. 588/24247, 1218.
[778] COA, HAT. 119/4819, 1212; COA, HAT. 1496/9, 1221.
[779] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 349.
[780] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 25, Eyüb, Sic. 37, v.76a/4, (s. 368, H. 471).
[781] Özkök, s. 49-51.
[782] Kenanoğlu, s. 446; Tabakoğlu, s. 706.
[783] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 509.
[784] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 255.
[785] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 348.
[786] Nedkoff, s. 622; Halil İnalcık, cizyenin mültezimler vasıtasıyla hazine adına toplandığına dair Fatih Sultan Mehmed devrine ait bir mufassal mukataa defterinin bugüne intikal ettiğini söyler. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", s. 605.

başlanmıştır. Ancak tek bir kişinin bu işi yapmakta zorlanması sebebiyle bu kişinin uhdesinde bulunan yerlerin daha küçük memurlara iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Baş mültezime ait cizye tahsil işi, onun vasıtasıyla daha küçük memurlara intikal etmiştir[787].

İltizam usulüne geçilmesi, devletin tahsilatı bizzat idare edişinin tamamıyla sona erdiğini göstermez. Memleketin bazı kısımlarında bu iki sistem, ihtiyaç görüldüğü nispette kullanılmıştır. Sultan I. Ahmed devrine ait bir fermanda voynuk cizyesinin toplanmasına devlet tarafından maaşları verilen bir emin ve bir katibin baktığı ve her ikisinin de bulundukları yer kadısının nezareti altında oldukları ifade edilir[788]. Tahsil usulünün tayininde eyaletlere seçim hakkı tanındığı da görülür. Mesela Diyarbekir'de tahsil işini alanların bunu başkalarına satması sebebiyle gelirler düşmüş, bunun üzerine beylerbeyi ve defterdara gönderilen hükümde hangi yol faydalı ise onun tercih edilmesi ve reayaya zarar verilmemesi tenbih edilmiştir[789]. Harplerin yaşandığı yerlerde cizye iltizamına rağbetin azaldığı görülmektedir[790]. İsyan görülen yerlerde iltizamlar emanete çevrilebiliyordu. Ayrıca ikisinin ortası bir yol da bulunabiliyordu. Mesela cizye iltizam olarak veriliyor, ancak mültezim zarar ederse zararını İstanbul karşılıyordu[791].

Tahsil esnasında cizyedara yardımcı olacak bazı kişiler vardır. Aslı Fatih Sultan Mehmed devrine ait olan 1476 tarihli Harâcîler Kanunnamesi'nde ve 1499 tarihli Rumeli Harâcîleri Kanunnamesi'nde, bu kişilerden bahsedilir. Bunlar sancakbeyi, kadı, subaşı, naip, kethüda ve bunların maiyyetinde çalışanlar ile tımar erleridir (tımarlı sipahiler). Mükelleflerin toplanması ve cizyedarın huzuruna getirilmesi hususunda vazife yaparlar. Kadı, cizyedar üzerinde nâzırdır. Tahsil boyunca cizyedara nezaret eder ve onun fiillerini kontrol eder. Kadı ve dellal olmaksızın tahsilat yapılamayacaktır. Toplanan cizye miktarı en son kadının tasvibinden geçecektir. Ayrıca, tahsilatta ruhban ve cemaat vazifelilerinin doğrudan devreye girmedikleri anlaşılmaktadır[792].

Bir yerin cizye tahsilinde problem yaşandığında, mesela ahali cizye vermekten kaçındığında, o yerdeki memurlara ve bilhassa kadılara merkezden yazı gönderilebiliyor ve tahsildara yardım etmeleri istenebiliyordu[793]. Bazı yerlerde gayrimüslimlerin iltizam elde etmeleri mümkündür. Bunun dışında, bazı mahallî idarecilerin dahli de görülür. Mesela Rumeli'de knez adı verilen nahiye kethüdaları da cizye

[787] Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, s. 63.
[788] Nedkoff, s. 626.
[789] Kenanoğlu, s. 452.
[790] Yavuz Cezar, s. 124.
[791] COA, HAT. 540/26643, 1245; Özkök, s. 61.
[792] Kanunname'de mevcut hüküm şöyledir: " ol yerin sancağı beğleri ve kadıları ve dahi subaşıları ve yerlerinde duran adamları ve nâibleri ve kethüdâları ve süvarileri, gerekdür ki, taht-ı hükümetlerinde olan kafirleri cem' edüb harâccum katına getürüb harâcların bitürmekde sa'y edüb ihtimâm göstereler ... ol vilayetin dellâlı ve hükkâmı mezkûr harâcî üzerine nâzır olub bunların ma'rifetinsüz harâccı bir akçe ve bir habbe almaya. Her gün cem' olan akçeyi ittifak ile vezn edeler". Anhegger ve İnalcık, s. 77; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 510, c. 2, s. 348; Kenanoğlu, s. 448.
[793] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 26, Eyüb, Sic. 49, v.57b/1, (s. 270, H. 312).

tahsilinde vazife yapmakta ve bunun karşılığında Kral Yanoş ve Petrovik devrindeki gibi vergilerden muaf olmaktadırlar[794].

Seyyah Tournefort'a göre 17. asır sonunda Girit'teki Kandiye, Ege adalarından Kimolos (Gümüş) ve Milos'un (Değirmenlik) cizye gelirleri kaptanıderya ve vazifelendirdiği kişiler tarafından toplanmaktadır[795]. Batnoz, Siroz ve Mikonos adalarında ise kaptanıderya ile mükellefler arasında aracılar mevcuttur. Halkın seçtiği bir veya iki idareci, cizyeyi toplayıp kaptan paşaya veya onun memurlarına teslim etmektedirler[796]. Ancak bunlar mültezim de olabilir. Zira 16. asrın ikinci yarısında mültezimlerin ekseriyetini kapıkullarının, yani doğrudan padişaha bağlı askerî kişilerin teşkil ettiğini dikkate almak lazımdır[797]. İltizam sistemi mevcut olmakla birlikte, aslında tahsilatı yerine getiren kişiler büyük nispette yine devlet vazifelileridir.

Kapıkulu askerlerinin zaman zaman cizye tahsilatı yapmalarının sebebi daha ziyade iktisadidir. Maaşları az olan ve farklı gelir kaynağı arayan askerler, diğer birçok iş yanında, kârlı bir iş olan cizye tahsildarlığında da rol almışlardır. Sipahi ve silahtar bölükleri bu hususta daha imtiyazlıdır[798]. Cizye tahsilinde mukavemet görülen ve güç kullanılması gereken yerlerde sipahilerin tahsilat yaptığı görülür. Ayrıca Harem-i Hümayun ağalarının tahsilat yaptığı da olmuştur[799]. Kanuni Sultan Süleyman sefere çıktığında mülazım adı ile süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırmakta ve bunları sarayın emniyet işleriyle vazifelendirmekteydi. Seferden sonra bunlara mükafat olarak cizye tahsildarlığı vazifesi verdiği görülür[800]. 18. asırda Girit cizyesi, başlarda Hanya muhafızı tarafından, sonraları Girit defterdarları tarafından tahsil edilmekteydi. Tahsilat, kethüdaları vasıtasıyla yapılıyordu. Vesikalarda zaman zaman bunların *taraf-ı mirîden* tayin olundukları ifade ediliyordu[801]. 18. asırda Kudüs cizyesinin tahsil işi Şam valisi ve emir-i hac olan Abdullah Paşa'ya tevdi edilmişti[802].

8.2.3. İmtiyazlı Yer ve Grupların Tahsildarları

Bazı grupların cizyesi kendilerine has yollarla tahsil edilirdi. Mesela Lübnan'da Marunilerin oturduğu yerlerde, köy papazı kıyafetinde olan ve mukaddemîn olarak adlandırılan kişiler cizye tahsilinde vazife yapar ve devletin tayin ettiği mültezime bağlı hareket ederlerdi[803]. Yahudilerin cizye

[794] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 7, s. 134.
[795] Tournefort, s. 89, 127, 131.
[796] Tournefort, s. 200, 218, 275.
[797] Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık**, Ankara: AÜDTCF, 1977, s. 112.
[798] Akdağ, c. 2, s. 109.
[799] Bu hususta 16. asır sonuna ait kayıtlar mevcuttur. Kenanoğlu, s. 451.
[800] Mustafa Nuri Paşa, c. 1, s. 145.
[801] Adıyeke, s. 144.
[802] Peri, "The Muslim Waqf…", s. 297.
[803] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 255; Bazı yerli ailelerin rekabeti ve vergi toplama arzuları karşısında mukaddemînlik teşlilatı 1655 senesinde kaldırılmış ve bu vazifeyi yerli aileler yapmaya başlamıştır. Yavuz Ercan, "Osmanlı

tahsilinde ise cemaat başıları ve kahyaların rol oynadıkları görülür. Kahya, önceden geçtiği üzere cemaatin işlerine bakan kişidir. Cizye hususunda Yahudiler ile devlet arasındaki bağlantı ve bir nevi ara adamdır. Cizye miktarının tayini için devletle pazarlık yaparlar. Her şehirde Yahudiler için takdir edilmiş cizye yükünün dağıtımında rol oynarlar. Ayrıca tahsilat yaptıkları ve bunu tahsildarlara teslim ettikleri de görülür[804]. 18. asır sonunda Mora kazalarındaki cizyenin tahsili için cemaat kocabaşılarına vazife verilmiştir[805]. 19. asır başında Selanik'e bağlı Aynaroz kazasındaki yirmi manastırın cizyesi kendi idarecileri tarafından tahsil edilir ve alakalı yerlere teslim edilirdi[806].

16. asır sonu kayıtlarından anlaşıldığı üzere bazı adalarda, o adanın cizyesini iltizam alan gayrimüslimlerce tahsilat yapılmaktadır. Mültezimler cizyeyi hazineye peşin ödemekte, sonrasında ise mükelleflerden tahsilat yapmaktaydı[807]. Girit'te manastırlardan cizye tahsil işi 1698 senesinden itibaren papazlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Cizye tahsili için Resmo'ya gönderilen tüm emirlerde, Arkadi Manastırı ve Milopotamu nahiyesi manastırlarının, Resmo'da tahsil için vazifelendirilen kişinin salahiyet sahası dışında bırakıldığı tekrar edilmektedir[808].

1497 tarihli Cingâne Sancağı Kanunnamesi'ne göre, Rumeli'deki çingenelerin cizyesi bir subaşı tarafından tahsil edilmektedir[809]. Kıbtiyan cizyesi iltizam yoluyla toplanmaktaydı. Ancak hazineye büyük faydası olacağı düşünüldüğünden 1695'den itibaren emanet yoluyla toplandığı düşünülmektedir[810].

İmtiyazlı eyaletlerden olan Eflak, Boğdan ve Erdel'in maktu cizyeleri, bir nevi cizye tahsildarı olarak görülen voyvodalar tarafından İstanbul'a gönderilmekteydi. Diğer sancaklardaki cizye tahsildarlarının buralardan cizye toplaması ise yasaklanmıştı[811]. Eflak ve Boğdan voyvodaları üç seneliğine tayin ediliyordu. Verecekleri cizye de bu müddet üzerinden hesap ediliyordu. Taksitle ödenmesi imkanı vardı. İhtiyaca göre hazineye alınmayıp sarf edilecek yerine doğrudan teslim edilebiliyordu[812]. Küçük Kaynarca Muahedesi'nden anlaşıldığı üzere Eflak ve Boğdan, bu devirde cizyelerini iki yılda bir elçileri vasıtasıyla göndermektedir. Miktarın tayininde ise kolaylık

İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Belleten**, c. 55, sy. 213, 1991, s. 375.

[804] Gerber, *Crossing Borders*, s. 54.

[805] COA, HAT. 850/38105, 1207; Özkök, s. 60.

[806] COA, C.ML. 46/2116, 1220; Özkök, s. 54.

[807] Kenanoğlu, s. 452.

[808] Adıyeke, s. 148.

[809] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 384.

[810] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 548; Tabakoğlu, s. 363.

[811] Panaite, s. 141, 233, 295.

[812] Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 6, s. 98, 101.

gösterilmektedir[813]. Cizye yükünün halk üzerine nasıl dağıtılacağı ve tahsilin ne şekilde yapılacağı ise voyvodaların imtiyazında olan bir iç işleri meselesidir[814].

Dubrovnik Dukalığı da, cizyesini üç yılda bir elçi göndererek mutad teşrifat usulüyle Divan-ı Hümayun'da takdim etmektedir[815]. Dubrovnik cizyesinin teslimi büyük bir merasimle gerçekleşirdi[816].

18. asrın ikinci yarısında, vergi tahsili gibi bazı işleri yerine getiren yerli ailelerin zamanla ayan haline geldiği görülür. Ayanlar bazen cizye tahsili işini üstlerine almıştır. Bazen de, tahsilatı yapacak mültezime yardım etmeleri devlet tarafından emrolunmuştur. Bu sayede kendilerine sıkça başvurulan bir güç haline gelmişlerdir. Cizye tahsilinde suistimali görülen memur veya mültezimler için, devletin ayanlardan yardım istediğine dair çokça misal vardır[817].

Erken devirlerde bazı büyük sultan ve vezir vakıflarının cizyeleri vakıf idareleri tarafından tahsil edilmekteydi[818]. 16. asırda Kudüs cizyesinin bu şekilde tahsil edildiğinden bahsedilmişti. 17. asırda Girit'teki İsfakiye vakfı cizyesinde de bu usul câridir[819]. Aynı asırda Üsküdar Valide-i Atik Camii vakfına ait cizye gelirleri[820] ve Fatih Sultan Mehmed Camii vakfına ait cizye gelirleri, vakıf mütevellileri tarafından tahsil edilmekteydi[821].

8.2.4. Malikane Usulü

Sultan II. Mustafa, Defterdar Köse Halil'in tavsiyesiyle aksaklıkları düzeltmek üzere vergi iltizamının kaydı hayat şartıyla verilmesini denemiştir. Ancak istenen netice elde edilememiştir. Bu sebeple kaydı hayat şartıyla verilen iltizam Sultan III. Ahmed devrinde kaldırılmış, sonrasında bir

---

[813] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 63.

[814] Panaite, s. 295.

[815] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 101; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, c. 2, s. 231; Karlofça Muahedesi'nden sonra bu usulün tamamen yerleştiği anlaşılıyor. Tabakoğlu, s. 362.

[816] Detaylarını İsmail Hakkı Uzunçarşılı 18. asra ait teşrifat defterlerinden faydalanarak vermektedir. Buna göre cizye ve gümrük vergileri iki arabaya konulurdu. Elçi ve maiyyeti kendi atlarıyla bahçeden içeri girince, divan çavuşu ile beraber hareket edilip alay köşkü önüne gelindikten sonra durulur, arabalar cebehane önüne gönderilirdi. Divan-ı Hümayun'a giden sadrazamın alayı seyredildikten sonra hareket edilirdi. Elçiler Bâb-ı Hümayun'dan içeri girip bir müddet has fırın önünde bekletildikten sonra attan indirilirdi. Kubbe altına geldikten sonra çavuşlar elçileri alarak divan yerine götürür ve sadrazam tarafından ayakta kabul edilerek etek öperlerdi. Oradan ikinci kubbe altına götürülüp ruznamçecinin yanındaki iskemlelere oturtulurlardı. Getirdikleri paraları ikinci kubbenin altında veznedarlar sayıp tartardı. Sonra cizye Babüssaade'ye götürülür pişkeşçi ağaya teslim edilirdi. Müzakere sonunda reisülküttabın hazırladığı telhisi sadrazam mühr-i hümayunu ile mühürlerdi. Sonra padişaha takdim olunur ve müsaadesini havi hatt-ı hümayunu sadrazam teslim alırdı. Yemek yenir, elçiler ve maiyyetine hil'at giydirilir, bunlar padişah tarafından huzura kabul olunur ve getirdikleri akçeler padişaha arzolunurdu. Sonra elçiler kendi konaklarına dönerdi. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 6, s. 118-120.

[817] Özkaya, s. 152-153.

[818] Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 3; 1691 ıslahatından sonra vakfedilen cizye varidatının da hükümetçe tahsil edilmeye başlandığı ve bunun hazinede vakıf karşılığı olarak ayrılıp mütevellilere verilerek vakfa sarf olunduğu yukarıda geçmişti.

[819] Adıyeke, s. 152.

[820] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 23, Hasköy, Sic. 5, v.157/2, (s. 227, H. 284).

[821] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 18, İstanbul, Sic. 18, v.76b/2, (s. 319, H. 301).

devirde tekrar konmuş ve tekrar kaldırılmıştır. 1839 yılına kadar tahsil usulü bu şekilde devam etmiştir[822].

Sultan III. Selim devrinde cizyenin malikane usulüyle toplandığı görülür. Ancak bu hususta bazı tenkitler olmuştur. Penah Efendi ve Abdullah Molla, kaleme aldıkları risale ve raporlarında malikane sahiplerini tenkit etmiş ve sistemdeki problemlere dikkat çekmiştir. Penah Efendi, yolsuzlukları önlemek için yeni tahrirler yapılması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca defterlerde kayıtlı olan ve ödenmesi gereken vergi miktarları hakkında reayanın bilgi sahibi olması gerektiğini düşünür[823]. Abdullah Molla ise cizye tahsilinde tahsilattan anlamayan kişilerin yer aldığını ve malikane sahiplerinin gerçek cizye hasılatını gizleyip merkez hazineye bundan daha az miktarlar gönderdiklerini yazar. Ona göre cizyeleri malikanelere, voyvodalıklara ve gümrüklere bağlamaktan vazgeçmek gerekmektedir[824].

9. Tahsilde Takip Edilen Yol ve Şekli Hususlar

Cizyenin toplanacağı yerlerdeki mükelleflerin tespiti işine Cizye Muhasebesi Kalemi bakmaktadır. Kalemdeki memur tarafından mükelleflerin isimleri deftere yazılır, daha sonra bu defter ile bir önceki senenin defteri karşılaştırılır ve aradaki farklar mukayese edilirdi[825]. Cizye gelirlerinin tahlili ve ödemelerin yapılması için padişaha bir telhis (özet/rapor) sunulur, padişahın bunu tasvip ettiğine dair bir hatt-ı hümayunla ferman neşredilirdi. Bu fermanların aslı defterdarlık içindeki Muhasebe-i Evvel Kalemi'nde korunurdu[826]. Fermanda cizyesi tahsil edilecek yer, miktar, tahsildarın ismi, tahsil tarihi, tahsile yardımcı olacak memurlar ve usulsüzlük yapılmaması hakkında ikaz gibi hususlar bulunurdu. Bu fermanların tahsil yerindeki kadılara da gönderildiği görülmektedir[827]. Fermanın neşrinden sonra tahsile başlanırdı.

Cizyedar, hazırlanan kayıt defteri ile mükellefe gelir ve emr-i şerif (ferman) ile tespit edilmiş olan cizyeyi ödemesini isterdi. Cizye tahsili esnasında yolsuzlukların artması üzerine Cizye Muhasebesi Kalemi tarafından, ödenen cizyeye verilecek makbuz manasına gelen cizye kağıtları tertip edilmiş ve bohçalar içinde tahsildarlara verilmiştir. Cizyesini ödeyen mükellefe bu kağıtlar verilmeye başlanmıştır. Kalem, her sene alâ, evsat ve ednâ olarak tasnif ettiği bu kağıtları hazırlar ve bohçalar içinde o yerin mültezimine verirdi[828]. Üçe tasnif edilmiş olan cizye kağıtlarından her bir sınıfın kağıt rengi ayrıdır.

---

[822] Nedkoff, s. 627; Mehmet Genç, "Mâlikâne", **DİA**, c. 27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 517.
[823] Tabakoğlu, s. 614-616.
[824] Yavuz Cezar, s. 147.
[825] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 256.
[826] Tabakoğlu, s. 250.
[827] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 25, Eyüb, Sic. 37, v.92b/1, 93a/2, (s. 442, H. 586; s. 444, H. 589); c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 541, H. 617).
[828] Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, İstanbul: Kubbealtı A. Kültür ve Sanat Vakfı, 1994, s. 259; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 256; Nedkoff, s. 622.

Hileye mahal vermemek için zaman zaman bu renklerin değiştirildiği de olmuştur[829]. Cizye kağıdına cizye varakası veya cizye tezkiresi de denir. Üzerinde, mükellefin ait olduğu gruba göre "Tâbi'-i cizye-i gebran/kıptiyan/yahudiyan" yazıları bulunur[830]. Muharrem ayı başında o yerin kadısı huzurunda bohçalar açılır ve kağıtlar dağıtılmaya başlanırdı[831]. Bu usulün 17. asır sonunda Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa ıslahatıyla tamamen yerleştiği anlaşılmaktadır[832].

Nedkoff ve Yavuz Ercan bu makbuzlara cizye kağıdı der. Bu makbuzda cizye tahsiline ait bir kağıt olduğunu belli edecek bir yazı bulunurdu. Ayrıca beş adet mühür mevcuttur. Bunlar cizyenin sınıfını, senesini, başdefterdarın, cizye muhasebecisinin ve cizye umum mülteziminin isimlerini içermekteydi. Tahsildar, makbuza cizye tahsil edilen mevkiin ismini, mükellefin adını ve dış görünüşünü tarif edecek alametleri yazmaktadır. Mesela uzun boylu oluşu, kaşlarının aralıklı olması, matruş, kır bıyıklı olması gibi hususlar yazılmaktadır. Mükellef cizyesini verdikten sonra makbuzunu alır ve saklardı. Gerektiği hallerde vergi memurlarının talebiyle bunları gösterirdi[833]. Ancak bu cizye kağıtlarının mükellefler arasında elden ele dolaştığı görülmektedir. Bu hususta 18. asra ait misaller vardır. Mesela bir mükellef, karz akdinden doğan borcu karşılığında alacaklısına cizye kağıdı verebiliyordu. Cizye kağıdını rehne vermek mümkündü. Bunlar hukuka aykırı değildi. Ancak kağıtlar hukuka aykırı şekilde dolaşıma sokulabiliyordu. Mesela vefat eden bir kişiye ait cizye kağıdı, başkaları tarafından haksız şekilde kullanılarak memurlara ibraz ediliyor ve memurlar aldatılabiliyordu[834]. Bazen mahalle veya köye, cizyesini verdiğine dair tek bir vesika verildiği de olurdu. Bu vesikaya temessük veya tezkire ismi verilmektedir[835].

Tahsil esnasında tahsildar ile mükellefler arasında lisan bariyerinin olup olmadığı da ele alınabilir. Mükellefler, gayrimüslimdir. Türkçe bilmeme ihtimalleri yüksektir. Tahsildarın Türkçe konuşması halinde, tahsil esnasında aralarında tercümanlık yapılmasına ihtiyaç olacaktır. Yukarıda bahsedildiği üzere, tahsil esnasında kadı, subaşı, naip, kethüda ve bunların maiyyetinde çalışanlar tahsildara yardım etmekle vazifelendirilmişlerdir. Tercümanlık faaliyetinin bunlar vasıtasıyla yerine getirilmiş olma ihtimali vardır. Bunun yanında, tahsildarın maiyyetinde tercüman olarak çalışmak üzere

[829] Süleyman Sûdî, c. 1, s. 125; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 350; Kütükoğlu, s. 259.
[830] Kütükoğlu, s. 259.
[831] Kütükoğlu, s. 259; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 357.
[832] Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, s. 106; Kenanoğlu, s. 446; Nedkoff, s. 622; Nitekim 1696'da Kıbtiyan cizyesinin de diğer ehl-i zimmet reayası cizyesi gibi cizye kağıdı ile tahsil edilmesine karar verilmiştir. İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.188b/2, (s. 712, H. 553).
[833] Nedkoff, s. 623; Tabakoğlu, s. 354; Kütükoğlu, s. 259-260.
[834] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 63, Galata, Sic. 259, v.48b/4, (s. 310, H. 337); c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.184a/1, (s. 698, H. 536); İbrahim Enes Onat, "18. Asır İstanbul'unda Şeriye Sicillerine Göre Öldürme (Katl) Suçu", **İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2019, s. 93; Cizye mükellefiyetinin sona ermesi kısmında bu meseleye tekrar değinilecektir.
[835] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 256.

muayyen bir kişinin tayin edilmiş olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır[836]. Ancak buna dair kayıtlara ulaşılamamıştır.

Tahsilden sonra cizyesini verenler defterde işaretlenir, defter cizyedar tarafından imzalanır ve mühürlenirdi. Toplanan para ise ağzı mühürlü torbalara konulur ve defterle beraber İstanbul'a gönderilirdi. Vilayet kadısının da mührünün bulunduğu görülmektedir[837]. 1476 tarihli Harâcîler ve 1499 tarihli Rumeli Harâcîleri Kanunnamesi'nde kadıların da ayrıca defter tutması gerektiğine dair hüküm bulunmaktadır[838].

Sene başında çıkarılan cizye kağıtlarına göre tahsil edilecek cizye miktarı tespit edilmektedir. Eldeki kayıtlardan anlaşıldığına göre bu meblağların her zaman tamamı tahsil edilemiyordu. Bir kısmı hiç tahsil edilemiyor, bir kısmı mahsup ediliyor, büyük kısmı irsaliyye olarak merkeze gönderiliyordu. Cizyedar ve katiplerin ücreti ile bazı vakıflara geri verilen cizyeler irsaliyyeden düşülüyordu[839].

Tahsildarlar, merkeze dönüşlerinde hesap vermek üzere tuttukları defterleri-bilançoları kontrol edilmek üzere Cizye Muhasebesi Kalemi'ne verirlerdi. Bu kayıtlar sayesinde, hiç olmazsa ilk devirler için, İmparatorluğun tahsil mahallerinin neredeyse tamamını ve o seneye ait cizye gelirlerini yan yana bulmak mümkündür[840].

16. asra ait kayıtlardan anlaşıldığı üzere İstanbul'a gönderilen cizyeler, Cizye Muhasebesi defterine kaydedilirdi. Sonrasında bir tahrir yazılır ve sureti Ruznamçe Kalemi'ne verilirdi. Ruznamçe Kalemi de bunu aynen defterine kaydedip bir suretini varidatçıya verirdi. Bu şekilde defterdarlıkta üç kademeli bir kayıt sistemi kurulmuştur[841]. Varidatçı, daha önce geçtiği üzere defterdar yardımcılarındandır ve Ruznamçe Kalemi maiyyetinde çalışmaktadır.

---

[836] Sakız adasıyla alakalı 18. asra ait bir arşiv vesikasında ada reayasından "cizyedar tercümanı" ismiyle bir kişinin vazifelendirildiği görülmektedir: "Sakız ceziresinde cizyedar tercümanı olan Dimitri nam zimminin su-i hareketi zuhurundan nâşî zikrolunan tercümanlık mesfurun üzerinden ref' olunup hizmet-i merkûme hâli kalmakla … cizyedar tercümanlığı mesfûrun ref'inden merkûm Nikola'ya tevcih ve yedine emr-i âlîşân i'tâ buyurulmak bâbında emrüferman…". COA, C. BH. 76/3623, 1150.

[837] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 256. "... babalarının ve kendilerinin isim ve resimleri ile ve şöhretleriyle ale'l-esâmî defter edip hâli görüldükde Cizye Muhâsebesi kalemine teslîm eylemek üzere hıfz edip getireler ve cizyedârlar mahalline getirecekleri cizye evrâkını ne tarîk ile getirmek murâd eder ise vaz' edeceği şeyi sene-i mezbûrenin evrâkı mühürlenen dört aded mühür ile memhûr götürüp ve memûr olduğu kazâya varıp Şa'bâni'l-mu'azzam gurresinden hâkimü'l-vakt muvâcehesinde ve ahâlî-i vilâyet ve iş erleri ma'rifetleri ile mühürleri kat' ve evrâkda olan mühürler ile tatbîk olundukdan sonra bir kîseye vaz' ve vilâyet kādısı mühürleyip Dersa'âdetime irsâl oluna ...". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 544, H. 617); Nedkoff, s. 649; Mühürlerin bir sene beyaz, bir sene sarı ve bir sene kırmızı olmasına karar verilmiştir. Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s. 19; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 387.

[838] " Siz ki kâdîsiz, ayruca defter edesiz ... yazduğunuz defterün suretin karye be karye yazub harâccuma veresiz ve bile mektûbı kapuma gönderüb bildüresiz ..." Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 510, c. 2, s. 348; Anhegger ve İnalcık, s. 77.

[839] Tabakoğlu, s. 360.

[840] Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", s. 2.

[841] Günalan, s. 81.

Sehven fazla miktar cizye tahsil edilmesi halinde fazla alınan miktarın iade edildiği görülmektedir. Limni'ye ait 1839 tarihli bir vesikada reayanın âlâ, evsat ve edna sınıfında olanlarından sehven fazla tahsil edilen iki, bir ve yarım kuruşun marifet-i şer ile kendilerine iade edildiği görülür[842].

Mükellefin cizyesini kendisi elinden almak kaide ise de, şekli bir zorunluluk olmadığı anlaşılıyor. Bir mükellefin cizyesini başka bir kişi eda edebilmektedir. Nitekim 1499 tarihli Rumeli Harâcîleri Kanunnamesi'nden anlaşıldığı üzere, bir maslahat için başka bir yere giden mükellefin cizyesi cemaat içinden başka biri tarafından verilebilmektedir. Mükellef yerine ödeme yapan kişinin ismi deftere kaydedilmelidir[843]. 17. asırdan misaller vermek de mümkündür. Mesela Eğin'deki (bugün Erzincan-Kemaliye) Ermeniler, cizyelerini kendi aralarından Mercan adlı bir kişiye teslim ederek onu vekil kılmıştır. Buna göre Mercan, kasaba cizyesini götürüp cizyedara teslim edecektir. Ancak işi hakkıyla yerine getirmediği için kasaba halkı kendisini vekaletten azletmiştir[844]. Aynı asırda Galata'da, ustasından 300 akçe alacağı olan Mühtedi Ali Beşe adında bir demir işçisi vardı. İşçinin aynı zamanda cizyedara 300 akçe cizye borcu vardı. İşçi, hak ettiği işçilik ücretinin 300 akçelik kısmını cizyedara teslim etmesini patronu Mihal'e söylemişti. Patronu teslim etmiş ve cizyedar bu ödemeyi kabul etmiştir. Mahkeme de bu muamelenin hukuka uygun olduğunu tasdik etmiştir[845]. Bu misaller, cizyenin vekil vasıtasıyla ödenebileceğini gösterdiği gibi borcun nakli yoluyla ödenebileceğini de göstermektedir. Nitekim Hanefi mezhebinde İmameyn kavli, cizyenin vekil vasıtasıyla ödenmesini mümkün görmektedir.

Cizye tahsili esnasında, mükellefleri küçük düşürücü davranışlarda bulunulmadığı kanaati vardır. Esas olan cizyenin yumuşak yollarla tahsil edilmesidir. Hatta zaman zaman, mükelleften fazla para alınmaması ve mükellefe hakaret edilmemesi için emirler verilmiştir[846]. Bunların bazılarından önceki kısımlarda bahsedilmişti. Borcunu ödemeyenlerin karşılaşacağı cezai müeyyideler ise farklı statüdedir. Ceza hukuku bahislerinde ele alınacaktır.

10. Tahsil Zamanı ve Yeri

10.1. Tahsil Zamanı

Osmanlı Devleti'nde kimi vergilerin güneş yılı, kimi vergilerin ay yılı esasına göre toplandıkları bilinmektedir. Cizye ise ay yılına ve hicri takvime göre tahsil edilmektedir. Muharrem ayı başında tahsile

[842] COA, C. ML. 86/3948, 1255; Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Cizye", s. 60.
[843] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 348; Kenanoğlu, s. 449.
[844] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 23, Hasköy, Sic. 5, v.169/1, (s. 237, H. 303).
[845] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 40, Galata, Sic. 90, v.73a/4, (s. 370, H. 485).
[846] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 257.

başlanması esastır[847]. Tahsilattan önce tüm ülke topraklarında geçerli olacak bir Hatt-ı Hümayun çıkarılır, bundan sonra her bir yerdeki cizyenin tahsili için vazifelendirmeler başlardı[848]. Muharrem ayı gelince tahsildarlar, tahsil yapacakları kazaya gelip, maliyeden almış oldukları bohçalı mühürleri kadı huzurunda açarlardı. Bir iki ay içinde ise mükelleflerin kağıtlarını tevzi eder ve cizyeleri toplardı[849].

Kanunnamelerde cizyenin Rûz-ı Kasım ve Rûz-ı Hızırilyas gününde tahsil edildiği de görülmektedir. Rûz-ı Kasım ve Rûz-ı Hızırilyas bir yılı takriben iki eş kısma ayıran ifadelerdir. Rûz-ı Kasım kış mevsiminin başlangıcı kabul edilir. Miladi takvimde 7-8 Kasım'a denk gelir. Rûz-ı Hızırilyas ise miladi olarak 5-6 Mayıs'a denk gelir. Kainatın yeşillenmeye başladığı tarihtir[850].

Sultan III. Murad devrine ait Pojega (bugün Doğu Hırvatistan'da) Sancağı Kanunnamesi'nde Rûz-ı Hızırilyas gününde tahsil yönünde hüküm mevcuttur[851]. Yine aynı devre ait, bugün Macaristan topraklarında olan Solnok Sancağı Kanunnamesi'nde ise Rûz-ı Kasım, yani "koç katımı" zamanında cizyelerin tahsil edildiği bildirilmektedir. Rûz-ı Hızırilyas ve Rûz-ı Kasım farklı zamanlardır[852]. Bugün Romanya topraklarında bulunan Temeşvar cizyesinin 1567'de Rûz-ı Kasım'da muaccelen tahsili için hüküm yazılmıştır[853]. Kanuni Sultan Süleyman devrine ait Çukurabad Kanunnamesi'nde ise cizyenin nevruz-ı sultanîde tahsil edileceği hükmü mevcuttur[854]. Rûz-ı Hızırilyas ve Kasım'da tahsilat usulünün Balkanlar'da eski devirlere ait bir tahsil usulü olduğu bilinmektedir. Göçebe hayat süren Çingeneler'in Kakava Festivali dediği günde tahsilat yapılması normal görülmektedir. Zira vergi toplamak için kendilerini bulmak zordur. Bu günde ise bir aradadırlar[855]. Tahsil edilen cizyelerin hazineye teslim tarihi olarak ise zaman zaman nevruz tayin edilmektedir[856].

Hazine sıkışıklığı sebebiyle cizyenin her zamanki tahsil vaktinden önce tahsil edildiği misaller mevcuttur. Hatta bu sebeple 1694'te Hersek'te büyük bir ayaklanma olmuş, Sakız adasının Venedikliler tarafından işgali kolaylaşmıştır[857]. Osmanlı Devleti'nde 1106 (1694-95) yılının cizyesi 7 ay önce tahsil

---

[847] Nedkoff, s. 623.

[848] COA, HAT. 119/4819, 1212; COA, HAT. 1496/9, 1221; Özkök, s. 51.

[849] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100; Tevzi, umumi servetten alınacak vergi hissesinin mükelleflere taksim edilmesi manasına gelir. İki şekilde olur. Hükümet cemaat üzerine bir muayyen miktar tarh edererek herkesin hissesine düşecek miktarın aralarında komşuca (kendi tespit ettikleri esaslara göre adilce) tevzi edilmesini kendilerine bırakabilir. Ya da hükümet, mükelleflerden her ferdin hissesini tespit ettiği kaidelere göre kendisi tayin eder. Abdurrahman Vefik, c. 2, s. 53.

[850] Şık, s. 317.

[851] " ... bedel-i cizye resm-i filori deyü ... Ruz-ı Hızırilyas mevsiminde veregeldikleri ecilden üslub-ı sabık üzere kayd olundu ..." Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 264.

[852] " ... Ruz-ı Kasım ki, Türk dilince koç katımı derler, her senede rûz-ı mezburda Padişaha birer kuruş cizye vere-gelüb ... ". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 8, s. 311-312; Koç katımı, koçların çiftleştirildiği tarihtir. Bahaeddin Ögel, Kars için bu tarihi 30 Ekim olarak verir. Yavrulama tarihlerine de döl dökümü denir ve ona göre bu tarih 20 Mart'tır. Yavruların sıcak havada doğması istendiğinden bu usule müracaat edilir. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, c. 1, Ankara: TTKY, 2022, s. 85.

[853] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 416, s. 215-216.

[854] Kenanoğlu, s. 450; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 614.

[855] Altınöz, s. 14.

[856] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 436, s. 225.

[857] Tabakoğlu, s. 354.

edilmek istenmiştir. Bu sebeple Ege adaları halkı düşman Venedik ile ittifak yapmaya karar vermiştir[858]. 1107 (1695-96) yılının cizyesi vaktinden 3 ay, 1108 (1696-97) yılının cizyesi 4 ay, 1116 (1704-05) yılının cizyesi 5 ay, 1130 (1717-18) yılının cizyesi ise 6 ay önce tahsil edilmiş ve bu erken tahsiller 1147 (1734-35) senesine kadar sürmüştür[859]. Tahsilatın kış aylarına rastlaması sebebiyle cizyenin uzak eyaletlerden toplanıp hazineye girmesi çok geç oluyordu. Bu sebeple 1147 yılının cizye kağıtlarının dağıtılmasına Cemaziyelevvel ayında, yani 7 ay önceden başlanmıştır[860]. Bundan sonra tahsilat tarihinde normalleşme yoluna gidilmiştir.

Harplerin getirdiği mali darlıkta cizyeye mahsuben cizyedarlardan peşin bir miktar alındığı bilinmektedir. Hatta kapıkulu mevaciblerinin (maaşlarının) bir önceki yılın cizye peşinlerinden ödendiği olmuştur. Cizyedarlar ise bunun için reayadan ek vergiler almaktaydı. Reaya da tefecilere müracaat etmek zorunda kalmıştı. Sonrasında bu usulden vazgeçilmiş, 1706'da cizyedar peşinleri kaldırılmıştır. Bununla halkın rahata kavuşması ve yurdunu terkedenlerin geri dönmesi arzu edilmiştir[861].

Ödemede kolaylık sağlamak için cizyenin taksitle alındığı misaller de mevcuttur[862]. Avrupa'daki harpler neticesinde iktisaden zorda kalan halktan, 1709 tarihli ferman ile cizyeyi bir defada ödeyemeyenlerin azar azar ödeyebilecekleri bildirilmiştir. Cizyedarlar da bunları hazineye dört taksitte teslim edeceklerdi. Taksitler 15 Ramazan, Kurban Bayramı, 15 Rebiülevvel ve 15 Cemaziyelahirde teslim edilecekti[863]. Bu usul daha sonraki yıllarda kaleme alınan fermanlarda da tekrarlanmıştır[864]. 18. asır boyunca Girit'te dört taksitli ödeme mevcut olmuştur[865].

10.2. Tahsil Yeri

Cizye, bir yerdeki gayrimüslimlerin Osmanlı tebaası olduğunu gösteren en mühim alametlerdendir[866]. Cizyenin eda edileceği yer, mükellefin yaşadığı yerdir. Orada devlet teşkilatı ne kadar zayıf olsa da, tahsilat her mahalde ayrı yapılır. Seyyah Tournefort, Santorini adasında

[858] Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 576.
[859] Pakalın, c. 1, s. 301; Tabakoğlu, s. 355.
[860] Tabakoğlu, s. 355.
[861] Tabakoğlu, s. 356.
[862] Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 256.
[863] Ferman hükmü şöyledir: "… işbu sene-i mübârekede ehl-i zimmet kefere ve Yahûdinin cizyeleri âyende ve revendelerden ve def 'aten edâya iktidârı olanlardan mâ'adâsı tedrîciyle tahsîl ve cizyedârları dahi dört taksît ile Hazîne-i âmire'me teslîm eylemek şartıyla fermânım olup bu vechile sûret-i nizâm verilmeğin inşâallâhu te'âlâ taksît-i evveli ve Ramazan-ı şerîf 'in on beşinde ve taksît-i sânî îd-i edhâda ve taksît-i sâlis Rebî'ülevvel'in on beşinci günü ve taksît-i râbi'i Cemâziyelâhirin on beşinci günü ber-vech-i tekmîl Hazîne-i âmire'me teslîm eyleyeler ...". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 541, H. 617).
[864] Nedkoff, s. 647; Tabakoğlu, s. 356. Bu fermanın İstanbul ve etrafındaki yerlere hitaben kaleme alındığı, ancak diğer yerlere de şamil kılındığı anlaşılmaktadır. Vidin arşivinde de mevcut olması buna işaret etmektedir.
[865] Adıyeke, s. 143.
[866] Kenanoğlu, s. 445.

gayrimüslimlerin kendi halinde yaşadığını, sadece cizye ve aşardan bahsedilince Türklerin adının geçtiğini söyler[867]. Ancak maktu cizyeye bağlanan imtiyazlı eyaletler olan Eflak, Boğdan, Dubrovnik gibi yerlerin cizyesi, kendi elçileri vasıtasıyla İstanbul'a getirilmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere ülke içinde tevzi edilecek cizyeyi nerede ve ne zaman tahsil edecekleri kendi iç işleri meselesidir.

Ticaret ve seyahat gibi maksatlarla başka yerlere gidip gelen mükellefin, asıl defterine kayıtlı olduğu memlekette cizyesini ödemesi esastır[868]. Bir köyde sakin olan, ancak yakındaki kasabada dükkanı olan ve burada ticaret yapan zimmînin cizyesinin nerede verileceği hususu fetvalarda *emr-i âlîye menût* (hükümet kararına bağlı) görülmüştür[869]. Cizyenin nerede verileceği hususunda kadılar İstanbul ile yazışabiliyor, gelen ferman neticesinde mükellefin cizyesinin cizye defterine kayıtlı olduğu yerde ödenmesi emredilebiliyordu[870]. Mesela 1618 senesinde, aslen Trabzon'da cizye ödeyen ve İstanbul'a 6 aylığına rençberlik etmek için gelen mükelleflerden İstanbul'da tekrar cizye talep edilmişti. Bunun üzerine mükellefler mahkemeye başvurmuş, aslen Trabzon defterinde kayıtlı olduklarını tespit ettirmiş ve kendilerinden İstanbul'da haksız yere cizye talep edilmemesi için emr-i şerif almıştır[871]. Yâve statüsünde olanlar ise cizyelerini o yerdeki yâve cizyedarına vermekteydi. Bundan mükellef gruplar kısmında bahsedilmişti.

Nadiren de olsa, mükellefler cizyelerini gittikleri yerde eda edebiliyordu. Kayıtlarda bunlara *misafir cizyesi* deniyordu[872]. Tamamıyla başka bir yere yerleşip burada yaşamaya ve çalışmaya başlayan kişiler de olabiliyordu. Bunlar tabii ki yeni iskan yerlerinde ödeme yapıyordu. Ödeme yerinde ihtilaf yaşanması halinde ise mükellefin esas olarak yaşadığı yerin neresi olduğu, ihtilafın yaşandığı zamanda neredeki cizye defterine kayıtlı olduğu ve cizyesini nerede ödediği araştırılıyordu[873].

Mesela 17. asırda, Rumeli'de bulunan Sidrekapı'da yaşayan ve cizyesini burada ödeyen Duka adlı bir mükellef, Sidrekapı ile alakasını kesmiş ve Galata'ya taşınmıştır. Sultan Ahmed Han vakfına reaya olarak kaydedilmiştir. Cizyesini de vakfa ödemektedir. Ancak Sidrekapı'dan tanıdığı bazı gayrimüslimler, kendileri gibi Duka'nın da cizyesini Sidrekapı'da vermeye devam etmesini istemiştir. Bunun üzerine Duka Galata'da mahkemeye müracaat etmiş, Galata'yı vatan bellediğini, artık vakıf tahrir defterinde kayıtlı olduğunu ve bu taleplerin sona erdirilmesini istemiştir. Bunun için Şeyhülislam

[867] Tournefort, s. 195.
[868] COA, İ.MVL. 222/7493-5, 1267; **Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar**, haz. Pehlul Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 101.
[869] Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, c. 1, s. 77.
[870] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 19, Bab, Sic. 46, v.144a/2, (s. 637, H. 792); Selçuk, s. 86.
[871] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 13, İstanbul, Sic. 3, v.94b/1, (s. 487, H. 743).
[872] Yılmaz Kurt, "Osmanlılarda Cizye Toplanmasında Karşılaşılan Güçlükler", **XIX. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 3, Ankara: TTKY, 2022, s. 19.
[873] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 17, Bab, Sic. 3, v.82b/3, 92b/5, 112b/1, 131a/2, (s. 529, H. 646; s. 594, H. 738; s. 729, H. 942; s. 834, H. 1086); Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008, s. 112.

Yahya Efendi'den fetva da almıştır. Neticede mahkeme, mükellefin İstanbul'da yaşadığını ve vakıf tahrir defterine kaydolduğunu tespit etmiş, haksız taleplerin men edilmesine karar vermiştir[874].

Rumeli ve Anadolu'nun farklı coğrafyalarından İstanbul'a gelen ve aynı hadiseyi yaşayan çokça kişi oluyordu. Bu sebeple, mahkeme kayıtlarında neredeyse birebir aynı cümlelerin kullanıldığı, yalnızca taraf ve yer adlarının değiştiği benzer hükümlere rastlanmaktadır[875].

Harp ve isyan gibi haller sebebiyle toplu yer değiştirmeler olabiliyordu. Bunlar fevkalade hallerdendi. Mesela 1770 Mora isyanı sonrasında birçok mükellef yaşadığı yerden ayrılmıştı. Bu sebeple cizye tahsilinde problem yaşanmıştı. Mora'daki kazalar boş olmasına karşın cizye defterlerine göre mevcuttan çok daha fazla cizye toplanması gerekmişti. Anabolu'da 1960 cizye mükellefi kayıtlıyken fiilen 500 kişi cizye veriyordu. Mora muhassılı, problemi çözmek için bulundukları yerde ikamet edecek olanların cizyelerinin de oradaki defterlere kaydedilmesini ve Mora kazalarından silinmesini istemişti. Ancak Sultan I. Abdülhamid her kazanın reayasının tekrar kendi kazalarında iskan edilmesine karar vermiştir[876]. Bu sayede Mora gelirlerinin karışmaması ve azalmaması hedeflenmişti. Ancak bu gibi hadiselerde tahsil yeri probleminin ne nispette çözüldüğünü tespit etmek zordur.

Mükelleflerin tahsil yerlerinin değiştirilmemesi, hazinenin zarara uğramaması için mühimdir. Nitekim yerler değiştiğinde karışıklıklar yaşanabiliyordu. Göç yaşanması halinde göç eden ahalinin yeni yerinde daha fakir bir hale düşmesi de mümkündü. Nitekim 16. asır sonunda bir gayrimüslim grup başka bir yere sürgün edilmek istenmiştir. Ancak verecekleri cizye itibarıyla hazineyi zarara uğratacaklarından çekinildiği için sürgün kararından vazgeçilmiştir[877].

Kadılar, yer değiştiren mükellefler hususunda zaman zaman ikaz edilmektedir. Mesela kendi kazasında daha yüksek cizye vermekten kaçınan ve başka bir kaza cizyesinde edna cizyesi alındığı için kendisini buraya yazdıran mükellefler olabilmektedir[878]. Fransız seyyah Thevenot'a göre, sık sık yer değiştiren gayrimüslimlere gittiklere yerlerde cizyeleri sorulmaktadır. Mükellef, eğer bu sene cizyesini başka bir yerde ödemişse makbuzunu ibraz eder ve yoluna devam ederdi. Ödememişse orada ödemesi

[874] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 40, Galata, Sic. 90, v.4b/3, (s. 69, H. 33); Sidrekapı'lı gayrimüslimlerin, Duka'nın cizyesini Sidrekapı'da vermesini istemelerinin sebebi maktu cizye tatbikatı olmalıdır. Zira Sidrekapı halkına maktu cizye tayin edildiyse ve mükelleflerden biri olan Duka sonradan Galata'ya taşındıysa Duka'ya isabet etmesi gereken pay diğer mükelleflere isabet etmiştir. Duka'nın payını da ödemek zorunda kalan mükellefler buna hal çaresi bulmaya çalışmış olmalıdır. Nitekim bazı mahkeme kayıtlarında bu gibi şikayetler mevcuttur. Mesela Ürgüp'ten Galata'ya gelen Kır Agop hakkında böyle bir şikayet yaşanmıştır: "…kalkıp mahmiye-i mezbûrede gelip sâkin olmağla mezbûrun cizyesini câmi'-i cizye olanlar bizden alıp bize küllî gadr olmağın…". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 40, Galata, Sic. 90, v.45a/1, (s. 266, H. 326).

[875] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 50, Rumeli Sadâreti, Sic. 106, v.75a/1, (s. 499, H. 512); c. 40, Galata, Sic. 90, v.5a/3, 39a/3, (s. 73, H. 39; s. 240, H. 287); c. 53, Bab, Sic. 11, v.80a/2, 100b/1, (s. 354, H. 425; s. 445, H. 548).

[876] Zararsız, s. 464.

[877] Kenanoğlu, s. 452.

[878] Topal, s. 81.

gerekirdi[879]. Tahsil yerinde bu gibi karışıklıklar olmaması için bazı tedbirler alınabiliyordu. Mesela Girit'te tahsil zamanı yaklaştığında reayanın *mürur ettirilmemesi* ve hiçbir aracın iskeleden dışarı çıkarılmaması isteniyordu[880]. Bu sayede reaya, tahsilat esnasında farklı yerlere kaçıp cizye vermekten imtina edemiyordu.

1476 tarihli Harâcîler Kanunnamesi'nden anlaşıldığı üzere, tahsilat yapılacak yerdeki memurlar, mükellefleri tahsildarın huzuruna getirmekle vazifeli tutulmuşlardır. Diğer yandan, dellal ve kadı olmaksızın tahsilat yapılamayacaktır[881]. Anlaşılmaktadır ki tahsilat kapı kapı dolaşmakla değil, mükelleflerin tahsildar huzuruna gelmesiyle yapılmaktadır.

11. Cizye Mükellefiyetinin Sona Ermesi ve Başkası Üzerine Yüklenmesi İmkanı

1) Cizye mükellefiyenin pir-i fani yaşlılardan düştüğü daha önce söylenmişti. Bunun için yaş tayin etmek zordur. Ancak Nedkoff, muteber kaynak ve kâfi delil göstermeksizin, 75 yaşına gelince mükellefiyetin sona erdiğini söylemektedir[882].

2) Müslüman olmak cizye mükellefiyetini düşüren hallerden biridir. Bu sebeple, devşirme olarak alınan gayrimüslimler de artık Müslüman oldukları için cizye mükellefiyetleri düşmektedir[883].

3) Kişinin ölmesi mükellefiyeti sona erdirir. Mükellefin vefat etmesi halinde, kendisine verilmiş olan cizye makbuzunun hazineye iadesi istenebilmektedir. Vefat edenlere ait cizye makbuzlarının, papaz veya hahamlar tarafından cizyedara teslim ettirilmesi ve müteveffanın bundan sonra defnettirilmesi zaman zaman tenbih olunmaktadır[884]. Sonraki devirlerde de bu tatbikat devam etmiş, ölen mükelleflerin cizye evrakının devlete geri gönderilmesi istenmiştir[885]. Mükellefiyeti sona eren kişiye ait karşılıksız cizye kağıdının bu sayede dolaşımdan çekilmesi arzu edilmiştir.

Ölümden önce doğan borcun terekeden tahsil edilip edilemeyeceği tartışmalıdır. Ayrıca kişinin gaip olması, kaçması, tahsil esnasında ortada olmaması gibi hallerde cizye borcunun başkaları üzerine yüklenip yüklenemeyeceği tartışılmalıdır. Ebussuud Efendi, zimmetindeki cizyeyi vermeden ölen zimmînin cizye borcunun terekesinden veya mirasçılarından alınamayacağı yönünde fetva vermiştir[886].

---

879 Thevenot, a.y..
880 Adıyeke, s. 145.
881 Kenanoğlu, s. 448; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 510.
882 Nedkoff, s. 621.
883 Abdülkadir Özcan, "Devşirme", **DİA**, c. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 255.
884 Onat, s. 93.
885 Kenanoğlu, s. 204.
886 Demirtaş, s. 616.

1476 tarihli Harâcîler Kanunnamesi'nde, mükellefin ölmesi halinde cizyesinin terekesinden tahsil olunacağı hükmü mevcuttur. Terekenin kâfi gelmemesi halinde borç oradaki köylülerden tahsil edilecektir. Bir tımarda yaşayan ve kaçmış bulunan mükellefe ait cizye borcunun yarısı tımar erlerinden, yarısı ise orada yaşayan diğer mükelleflerden alınacaktır[887]. 1499 tarihli Rumeli Harâcîleri Kanunnamesi'ne göre ise kaçmasına kimse sebebiyet vermeyen mükellefin cizyesi köylü ve sipahilerden alınmayacaktır. Ancak kaçmasına tımar erleri sebep olmuşsa cizye borcu erlerden, köylüler sebep olmuşsa köylülerden alınacaktır. Ölen mükellefin cizyesi ise baştinası varsa bu baştinaya tasarruf edenden, yoksa terekesinden tahsil edilecektir[888]. Kocası ölen dul kadınlar da eğer kocasının toprağını işlemeye devam ediyorlarsa cizyesini vereceklerdir[889].

Şer'iye sicillerinde, gaip olan mükellefe ait cizye borcunun köydeki diğer mükelleflerden tahsil edildiği misaller vardır[890]. 1497 tarihli Cingâne Sancağı Kanunnamesi'nde, Rumeli'de yaşayan ve kaçan çingenelerin cemaatbaşı ve kethüdaları tarafından buldurulması, aksi halde cizyeleri onların ödeyeceği hükmü mevcuttur. Ayrıca buradaki sancak beyinin de aramalara yardım etmesi gerekmektedir[891].

Bu gibi misallerde mükellefe ait cizye borcunun köylülerden, tımar erlerinden veya baştinasına tasarruf edenlerden alınması ilk bakışta problemli gibi görünmektedir. Nitekim cizyenin kişiye bağlı bir borç olarak düşünülmesi halinde başkasına sirayet etmemesi gerekirdi. Ancak sayılan misallerde maktu cizye tatbikatı olduğu düşünüldüğünde, mesele anlaşılacaktır. Zira maktu cizye tatbikatında baştan belli olan toplu miktardaki (mesela beş bin akçe) cizye, belli bir yerdeki mükellef sayısına göre tevzi edilmektedir. Buna göre o yerdeki bir mükellefin tevzi vaktinden sonra ortadan kaybolması halinde, bahsi geçen toplu miktar, tahsil zamanında mevcut olan mükellef sayısına bölünecektir. Buna götürü cizye denebilir. O halde, aslında cizye borcunun sirayet etmesinden bahsedilemez. Yalnızca maktu miktarın eldeki mükellef sayısına bölündüğü söylenebilir. O yerden toplamda tahsil edilen cizye miktarı (beş bin akçe) aynıdır.

Fetvalarda, Rumeli vilayetindeki baştina adlı tarlalara mutasarrıf olan zimmîlerin üzerlerine lazım gelen cizyelerinin tarlaları üzerine maktu olarak konulmasının mümkün olduğu ifade edilir. Bu cizyeden ise açıkça cizye-i rüus olarak bahsedilir. Ayrıca tarlalarını Müslümanlara tefviz ettiklerinde

---

[887] Kanunname hükmü şöyledir: "... fevt olan kâfirlerün mevcud terekesi bulunursa, mukaddemâ andan ala; terekesi bulunmazsa, baştinasın dutandan ala. ve eğer baştinası kalmayub terekesi kalmış ola, irs cihetiyle hısmına ve kavmine değmiş ola, tereke vefâ eyledüği kadar haracı terekeden ala. Ve illa vefâ edemezse etdüği kadar haracı köylüsünden ala ve defterden ihrac ede; yalnız hısmından ve kavminden almaya". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 509; Anhegger ve İnalcık, s. 77; Kenanoğlu, s. 448; Ahmed Akgündüz ve M. Macit Kenanoğlu, bu kanunnamede harac olarak bahsedilen vergiyi cizye olarak ele almışlardır. Ancak borcun köylülere sirayet edeceği hususu düşünüldüğünde maktu cizye tatbikatı akla gelmektedir.

[888] Kenanoğlu, s. 449; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 349.

[889] Darling, s. 83.

[890] Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili…", s. 296.

[891] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 384; Kenanoğlu, s. 449.

yeni mutasarrıf olan Müslümanlardan bu cizyenin alınamayacağı vurgulanmıştır[892]. Daha önce görüldüğü üzere hane başına maktu cizye konulabilmekteydi. Baştina adlı tarlalar üzerine maktu cizye konulması da buna benzemektedir. Önceki kısımlarda bahdedildiği üzere, bu gibi usullerin daha ziyade 1691 tarihli ıslahattan önce Rumeli'nde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bununla beraber birçok fetvada, bir mükellefin cizyesinin babasından, komşularından veya karye ahalisinden talep edilemeyeceği ifade edilmiştir[893]. Bu fetvaların hane-baştina başına değil, kişi başına cizye tahakkuk ettirildiği yerler için verildiğini düşünmek mümkündür.

4) Cizyede tedahül olmasıyla alakalı misallere de rastlanır. Fetvalarda, bir senelik cizyesi üzerine lazım geldikten sonra ölen zimmîlerin cizyesinin düşeceği ifade edilmiştir. Ancak birkaç sene cizyesini vermeyen ve hayatta olan zimmînin cizyesinin İmameyn kavline göre düşmeyeceği ifade edilmiştir[894].

1683 sonrasında Venedikliler ile harp edilmesi sebebiyle Dubrovnik birkaç yıl cizyesini ödeyememiştir. Harp hali def edilene kadar zimmetlerinde kalan cizyeleri bağışlanmıştır[895].

5) Mükellefin sonradan kör olması, çalışamaz hale gelmesi ve Müslüman olması da mükellefiyetini sona erdirir. Buna benzer misallerden fevkalade hal sebebiyle cizye muafiyeti kısmında bahsedilmişti. Ancak bunları bir nevi mükellefiyetin sona erdiği hal olarak düşünmek de mümkündür.

6) Kefalet akdi, cizye mükellefiyetinin başkası üzerine yüklendiği hal olarak düşünülebilir. Bir mükellefin cizye borcuna kefil olmak mümkündür. Bu halde tahsildar, kefalete binaen cizyeyi kefilden talep edebilir[896].

7) Tahsil işini üzerine alan mültezimler de hazineye borçlu hale gelmiş oluyordu. Aslında bu borç, teknik olarak mükelleflerinki gibi bir cizye borcu değildi. Ancak neticede ellerinde cizyeye dair bir bedel vardı ve hazineye ödenmezse *beytülmal-i müslimin* zarara uğruyordu. Mültezimler, tahsil ettikleri paraları veya ellerindeki cizye kağıdı bedellerini vakti gelince hazineye ödemek zorundaydı. Öldüklerinde veya firar ettiklerinde ise borçları sona ermiyordu. Sağ iseler, üzerlerindeki borç kendilerinden tahsil ediliyordu. Sağ değillerse geride bıraktıkları mallardan, varislerinden veya kefillerinden marifet-i şer' ile tahsil ediliyordu[897]. Bunu da cizye mükellefiyetinin başkası üzerine yüklendiği hal olarak tartışmak mümkündür.

---

[892] Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, c. 1, s. 77.
[893] Şeyhülislam Feyzullah Efendi, s. 125; *Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar*, s. 112; Demirtaş, s. 616.
[894] Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi, c. 1, s. 76; Demirtaş, s. 616.
[895] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 490.
[896] *Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar*, s. 105.
[897] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 69, Bab, Sic. 172, v.55a/1, (s. 361, H. 361).

12. Cizye Tahsilinde Usulsüzlükler

12.1. Tahsildarların Usulsüzlükleri

1) Mükelleflerin tespitinde bazı usulsüzlüklerin yaşandığı bilinmektedir. Tahsildarların daha çok gelir elde etme hedefiyle cizye kağıtlarını ednadan evsata, evsattan âlâya çevirdikleri veya herhangi bir sebeple cizye kağıtlarının eksik dağıtıldığı görülebilmektedir[898].

2) Tahsildarlar, yerinde olmayan, hayatta olmayan veya din değiştiren kişileri cizye mükellefi sayabilmekteydi. Bunun için zaman zaman o yerdeki idareci ve kadılara yazılar gönderilmekteydi. Yazılarda haksız tahsilat yapılmaması hususunda fetvalar yer alabiliyordu. Mesela 1607 senesinde Kıbrıs'a Şeyhülislam Sünullah Efendi'nin fetvası gönderilmiş, usulsüzlüklere son verilmesi istenmiştir[899].

3) Tahsildar ve papazların anlaşıp merkezden gelen cizye evrak sayısını değiştirdikleri oluyordu[900]. 18. asırda Girit'te bazı misaller görülür. Reayaya fazladan evrak göndermek, edna olanlara evsat ve evsat olanlara âlâ kağıdı vermekle tehdit etmek, cizye dışında ilave ödemeler talep etmek, ölenlerin ve kaçanların cizyelerini zorla köy kaptanlarından almak, çocuklara cizye evrakı vermek gibi usulsüzlükler sebebiyle şikayetler olmuştur[901].

4) Tahsilatta rol alan gayrimüslim kocabaşıları da usulsüzlük yapabiliyordu. Her bir mükellefin kendi seviyesine göre cizye vermesi gerekirken bazı köylerde kocabaşılar kendi cizyelerini hafifletmek için toptan evrak alıp bunları kendi hesaplarına göre dağıtabiliyor ve haksız cizye tahsiline sebep olabiliyordu[902].

5) Gerçekte tahsildar olmamasına rağmen, tahsildar vekili olduğunu iddia ederek mükelleflerden haksız yere cizye talep eden kişiler olabiliyordu. Mükelleflerin bu miktarı istirdad etmesi ve sahte tahsildara tazir cezası verilmesi hakkında fetva mevcuttur[903]. Mesela 1664 senesinde Diyarbakır Çüngüş'te böyle bir hadise yaşanmış ve mükellefler Abrid adlı sahte tahsildarı mahkemeye şikayet etmişlerdi[904].

---

[898] Tabakoğlu, s. 354.

[899] Ronald C. Jennings, **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640**, New York: New York University Press, 1993, s. 87.

[900] Selçuk, s. 92.

[901] Adıyeke, s. 154, 155.

[902] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.99b/1, (s. 419, H. 432).

[903] Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, **Behcetü'l-Fetâvâ**, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 2011, s. 163.

[904] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 16, İstanbul, Sic. 12, v.67a/1, (s. 574, H. 746).

6) Tahsildarların zimmetlerine para geçirdiğine ve gereğinden fazla masraf göstererek cizye malının bir kısmını hazineye teslim etmediğine dair misaller de görülmektedir. Mesela 18. asırda Adana mütesellimin böyle bir hadiseye karıştığı bilinmektedir[905].

7) Tahsil vaktinde cizyedarın yanında bulunması gereken kadılar da bazı usulsüzlükler yapabiliyordu. Tahsildeki vazifeleri için mahkeme harcı namıyla bir ücret talep etmemeleri hususunda cizye beratlarında hükümler yazılmaktaydı. Buna rağmen cizye çuvallarını açtırmayan ve kendisi ile naibi için cizyedardan harçlık isteyen kadılar olabiliyordu. 18. asırda İznik, Adana ve Çorlu'da böyle misallere rastlanmaktadır[906].

12.2. Mükelleflerin Usulsüzlükleri

Mükellefler de cizyeyi hiç vermemek veya daha az miktarda vermek için bazı yollar deniyordu. Mali güçlerini olduğundan aşağı göstererek veya kendilerini gizleyerek vergi kaçırma yollarını deneyebiliyorlardı[907].

1) 18. asra ait ferman ve mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı üzere, mükellefler din adamı olduğu, beratlı tercüman olduğu, özür sahibi olduğu gibi bahanelerle muaf olduklarını iddia edebiliyorlardı.

2) Tahsil esnasında tahsildardan saklananlar, ehl-i örfün ahır ve avullarına girenler, hanlarda, mahzenlerde, değirmenlerde, bağlarda, bahçelerde, izbelerde ve dükkanlarda saklananlar olabiliyordu. Yine iktisadi halini olduğundan düşük göstererek az cizye vermeye çalışanlar veya civardaki kazalarda daha düşük cizye verildiği için buralardan cizye kağıdı alanlar oluyordu[908].

17. ve 18. asırda Girit'te misaller görülür. Mesela varlıklı reayadan yanlarında çoban, ter oğlanı ve gulam gibi çalışan zimmîlerin cizyelerini ödemekten kaçınanlar, kendi tahsildarından evrak almayıp etraftaki kazaların tahsildarlarından edna evrakı alanlar, tahsilat esnasında manastırlara ve limanda demirleyen gemilere saklananlar ve zengin olduğu halde iktisadi statüsünü gizleyip az cizye vermeye çalışanlar vardı.

3) Adada reayanın temsilcisi olan kaptan, kocabaşı ve kethüdaların kendilerine ait olan cizyeyi reaya üzerine taksim ettiklerinden yakınılmaktadır[909].

---

[905] Kurt, s. 27.
[906] Kurt, s. 28.
[907] Tabakoğlu, s. 354.
[908] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.99b/1, (s. 418-419, H. 432); c. 78, İstanbul, Sic. 44, v.77b/1, (s. 271, H. 252); Tabakoğlu, s. 354; Kurt, s. 24-25.
[909] Adıyeke, s. 139, 154.

4) Birkaç mükellefin tek bir cizye kağıdı ile gezdiği de oluyordu. Mesela 19. asır başlarındaki kayıtlara göre, aileden bir kişi cizye ödeyip kağıt alıyor, dışarı çıkan her bir fert bu kağıdı yanında taşıyor ve cizye ödeyip ödemediği sorulduğunda memura ibraz edebiliyordu[910]. Ayrıca bazı yerlerde, cizye makbuzlarını kaybettiklerini kadı önünde iddia edip bu hususta şahit getirenler oluyordu[911].

5) Cizye vermemek ve tahsildara yakalanmamak için devamlı hareket halinde olanlar ve farklı şehirlere gidenler oluyordu. Mesela 17. asırda Çukurova'da konargöçerler, cizyelerini vermemek için her gittikleri sancakta: "biz cizyemizi daha önce Maraş'ta (veya Ayıntab'ta) verdik, bizden ikinci defa vergi alınması zulümdür" diye itiraz ederlerdi[912]. Çingeneler de benzer yollara başvuruyordu. Sultan Kanuni devrinde Anadolu, Karaman ve Trabzon vilayetleri için Cingâne Kanunnamesi sadır olmuştur. Kanunname, cizye tahsilinde yaşanan zorluklardan bahseder. Mükellefler, tahsil esnasında adlarının cizye defterinde kayıtlı olmadığı, ellerinde cizyelerini verdiklerine dair kağıt olduğunu ama şu an bu kağıdın yanlarında olmadığı, aslen başka bir yerde yaşadıkları ve orada cizyelerini verdikleri gibi itirazlar ileri sürmektedir. Kanunnamede bu meselenin halli emredilmektedir[913]. Göçebe yaşayan Çingenelerin, cizye tahsildarı geleceği zaman bulundukları yeri terk ettikleri bilinmektedir. Vesikalarda bunların yakalanarak kendilerinden tahsilat yapılması istenmektedir. Zaman zaman Tersane'de, Baruthane'de, beylik bahçelerde çalıştıklarını iddia edip cizyeden kaçındıkları oluyordu. İddialarını delillendirmek için kendilerinden berat talep edilmekteydi. Müslüman olduklarını iddia edenler de vardı[914].

13. Usulsüzlüklere Verilen Cezalar

Cizyesini vermeyenlerin cizyelerinin zorla tahsili yoluna gidilmektedir. Mesela uzun müddetli gaip olan ve üzerinde cizye borcu olanların mülklerinden elde edilen mahsulün tahsildarlarca borca mahsuben zapt edildiği görülür[915]. Alman seyyah Gerlach, cizyesini zamanında veremeyenlerin ev eşyalarının haczedildiğini söylemektedir[916]. Cizyesini vermeden firar edenlerin mülkleri olan arsaları, kadı marifetiyle satılıp cizye borçları tahsil edilebilecektir. Müderris Pir Mehmed Efendi'nin (v. 1611), Osmanlı kanunnamelerinin şer'î tahlilini yaptığı Zahîrü'l Kudât adlı kavanin mecmuasında bu yönde fetva mevcuttur[917].

---

[910] COA, C.ML. 473/19274, 1216; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 88, İstanbul, Sic. 154, v.89b/1, (s. 446, H. 251).
[911] Selçuk, s. 92.
[912] Kurt, s. 23.
[913] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 47.
[914] Altınöz, s. 15-16; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 78, İstanbul, Sic. 44, v.77b/1, (s. 271, H. 252).
[915] Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili…", s. 263.
[916] Gerlach, s. 658.
[917] Pir Mehmed Üskübî, **Zahîrü'l-Kudât**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 852, s. 20; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 9, s. 306.

Cizyede usulsüzlükler yapıldığında usulsüzlük yapanlara ne gibi cezalar verileceği fıkıh kitaplarında tespit edilmemiştir. Bu sebeple örfi hukuk çerçevesinde çeşitli tazir cezaları verilmektedir. Cizyesini vermeyenlere hapis cezası verilebilir. Ebussuud Efendi fetvalarında, bu yolla beytülmali zarara uğratanlara uzun hapis cezası verileceği ifade edilmiştir[918].

Cizye borcunu vermemesi için gayrimüslim mükellefe telkinde bulunan ve kaçmasını, saklanmasını tavsiye eden Müslümanlara da uzun hapis ve dayak cezası tatbik olunacağı hem fermanlarda hem de fetvalarda haber verilmektedir[919]. Zaman zaman, cizye borcunu edadan imtina edenlerin kürek cezası ile karşılaşacakları tenbih edilmektedir[920].

Cizye evrakını saklayan mükellefler ve bunlara yardım eden cemaat reisleri, papazlar ve halktan ileri gelenlerin tutuklandığı da olmuştur. Mesela 17. asır Kayseri'sine ait mahkeme kayıtları vardır. Kayıtlara göre bu kişiler İstanbul'a gönderilmekte ve Tersane'de üç sene hizmetle mükellef tutulmaktaydı[921].

Tahsile engel olanlara ve halkı kışkırtanlara sürgün cezası verilmesi de mümkündü. 18. asırda Filibe, Süzebolu ve Rodos gibi yerlerde böyle misaller görülmektedir[922]. Yine cizye tahsiline mani olan zimmîlerin kalebend edilmelerinin emredildiği ve mükellef sayılarını eksik gösteren cemaat reislerinin tedib edildiği olmuştur. Kalebendlik cezasının affı için cizyedarın veya mükelleflerin kadı veya patrik vasıtasıyla doğrudan padişaha müracaat ettikleri görülür[923].

Bazı yerlerde cizye vermedikleri gibi silahlı mukavemette bulunanlar olmuştur. Kendisinden cizye talep edildikten sonra cizyesini vermeyip de kıtâle (silahlı mukavemete) teşebbüs edenlerin, başka yolla hizaya getirilmeleri mümkün değil ise öldürülmelerinin caiz olacağı fetvaları verilmiştir[924]. Ayrıca, bu sebeple zaman zaman silah taşıma yasağı getirildiği olmuştur. Mukavemet görülen yerlere cizye tahsili için sipahiler gönderilmektedir[925]. Karadağ ve Mora gibi tahsilin zor olduğu taşlık coğrafyada

[918] Mustafa Avcı, **Hukuk Tarihimizde Hapis**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2019, s. 243.

[919] Vidin arşivine ait 1709 tarihli fermanda hüküm şöyledir: "... siz ki kadılar ve a'yan-ı vilayet iş erlerisiz … ehl-i zimmetin bir ferdine cizyeyi verme ihtifa eyle ve yahut firar et diyen ehl-i islâma habs-i medid ve darb-i şedide müstahak olduğu zahir ve mübeyyen iken ...". Nedkoff, s. 643; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, s. 118.

[920] Bab Mahkemesi ve Vidin arşivinde mevcut 1709 tarihli fermanda hüküm şöyledir: "... üzerlerine edâsı lâzım gelen cizyelerin berât-ı âlî-şânımda ta'yîn olunduğu üzere edâ eyleyeler eğer edâ-yı cizyede muhâlefetleri ve şirretleri zuhûr eder ise müddet-i medîd kürek çekmekden kemâl-i mertebe hazer eyleyeler ...". Nedkoff, s. 648, İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 543, H. 617).

[921] Selçuk, s. 95.

[922] Özkök, s. 121; Kurt, s. 24.

[923] Kenanoğlu, s. 290, 453.

[924] Şeyhülislam Feyzullah Efendi, s. 125; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 179.

[925] Kenanoğlu, s. 451.

yaşayan, silahlı olan ve üzerlerine asker gönderilemeyen mükellefler için yakın kalelerden hisar erleri gönderilebilmektedir[926].

Cizyesini vermeyen, hatta tahrire dahi gelmeyenler olabilmektedir. Mesela 16. asırda Macaristan Göle'de fetihten beri bu gibi isyanlar yaşanmış, merkezden gönderilen memurların katledildiği olmuştur. Asilerin hakkından gelinmesi için hükümler yazılmıştır[927]. Mora civarındaki Manya'da 1770 tarihinde isyan olmuş, ancak isyan bastırılmıştır. Bunun üzerine isyancılar hem üzerlerindeki borçlarını ödemiş hem de cizyelerini artırmayı taahhüt etmişlerdir[928].

1821 tarihindeki Yunan isyanında Aynaroz (Selanik civarında) rahipleri af dilemiş ve iki kat cizye ödemeyi taahhüt etmişlerdir[929]. İngiltere ve Rusya baskısıyla isyana katılıp da sonradan pişman olan ve af dileyenler ise cizyelerini yeniden ödemek kaydıyla affedilmişlerdir[930]. Eflak, Boğdan ve Erdel prensliklerinin imtiyazlı eyaletlerden olduğu ve senelik maktu cizye verdiklerinden daha önce bahsedilmişti. Cizye vermeyi reddedip anlaşmayı/zimmet akdini ihlal ettikleri hallerde, Sultan Kanuni devrine kadar askeri seferler yoluyla tedip edilmişlerdir. Bundan sonraki devirlerde ise prenslerin azledilmesi yoluna gidilmiştir[931].

Çingenelerin cizye vermemek için ne gibi usulsüzlükler yaptıklarından daha önce bahsedilmişti. 1497 tarihli Cingâne Sancağı Kanunnamesi'nde, Rumeli'de yaşayan ve cizye vermemek için kaçan çingenelerin cemaatbaşı ve kethüdaları tarafından buldurulması, aksi halde cizyeleri onların ödeyeceği hükmü mevcuttur. Ayrıca buradaki sancak beyinin de aramalara yardım etmesi gerekmektedir[932]. 1499 tarihli Rumeli Harâcîleri Kanunnamesi'ne göre, kaçmasına kimse sebebiyet vermeyen mükellefin cizyesi köylü ve sipahilerden alınmayacaktır. Ancak kaçmasına tımar erleri sebep olmuşsa cizye borcu erlerden, köylüler sebep olmuşsa köylülerden alınacaktır[933]. Bu tatbikatlar, maktu cizyenin geride kalan kişilere tevzii gibi görülebileceği gibi bir nevi ceza olarak da kabul edilebilir. Benzer hükümler sonraki asırlarda da görülür. Ayrıca, 18. asırda İstanbul'da, cizye vermemek için firar eden Çingenelerden, ödeyecekleri cizye bedeline ek olarak üç yüz akçe cerime (para cezası) alınması emredilmişti[934].

Zaman zaman ehl-i şer' ve ehl-i örfün haksız hareketleri görülür. 1) Mükellef olmayanlardan cizye almak, 2) fakirden zengin cizyesi almak 3) cizye kağıtlarında tahrifat yapmak bunların

[926] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 459, s. 237; a.e., hk.nr. 582, s. 295.
[927] 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 432, s. 223.
[928] Alfıstık, s. 373; Zararsız, s. 461.
[929] H. Veli Aydın, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı Ve İsyana Karşı Alınan Önlemler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 33, sy. 2, 2018, s. 318.
[930] H. Veli Aydın, s. 322.
[931] Bursalı, "Viorel Panaite…", s. 121; Panaite, 227-228.
[932] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 384; Kenanoğlu, s. 449.
[933] Kenanoğlu, s. 449; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 2, s. 349.
[934] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 78, İstanbul, Sic. 44, v.77b/1, (s. 271, H. 252).

başlıcalarıdır[935]. Mükelleflerin malına göz diken veya fazla mal talep eden tahsildarlara vazifeden alma ve sâir cezaların verileceği bildirilmektedir[936]. Cizye tahsilinde uyanık olmayan, beytülmale ve ehl-i zimmetin fertlerine sahip çıkmayan kadı ve vilayet ayanlarına da tenbihlerde ve hatta tehditlerde bulunulmuş ve bazı cezalar getirilmiştir. Kanunname ve fermanlarda vazifeden alma, beldeden sürülme ve müsadere gibi bazı cezalar verileceğinden bahsedilir[937]. Mesela vazife yerinde durmadığı için cizye tahsilinin zorlaşması sebebiyle bir kadı tekdir edilmiştir[938]. 18. asırda İznik ve Adana gibi yerlerde usulsüzlük yapan ve cizyedardan ilave harçlık isteyen bazı kadıların azledildiği ve sürgün edildikleri görülmektedir[939]. 16. asır sonuna ait birçok kayıtta, haksız olarak fazla tahsilat yapan sipahilerin aldıkları akçelerin, onların tımar mahsullerinden alınarak sahiplerine verilmesi emredilmiştir[940]. 17. asır Beşiktaş Mahkemesi'ndeki bir kayda göre, tahsil ettiği Sisam adası cizyesini hazineye ısrarla teslim etmeyen tahsildara, imam marifetiyle evinin mühürlenmesi ve teslime kadar mührün açılmaması cezası verilmiştir[941].

14. Cizyeye Dair İhtilaflarda Salahiyetli Makamlar

Vergiye dair ihtilafların kadı mahkemelerinde çözüldüğü bilinmektedir. Mesela kayıtlarda tahsildarların, tahsil edemedikleri vergiler için kadıya müracaat ettikleri görülür[942]. Umum vergi için geçerli olan misaller cizye için de geçerlidir. Tahsildarlar ve mükellefler cizyeye dair ihtilaf yaşadıklarında mahkemeye müracaat edebiliyordu. Mahkeme bazen cizyenin edasına, bazen edaya

---

[935] Kenanoğlu, s. 452.

[936] Bab Mahkemesinde ve Vidin arşivinde bulunan 1709 tarihli fermanda hüküm şöyledir: "... cizyedârlar dahi berât-ı âlî-şânımda ta'yîn olunduğundan ziyâde ehl-i zimmetden bir nesne taleb etmeyip vechen mine'l-vücûh te'addî eylemeyeler eğer te'addîleri istimâ' olunur ise der-akab azl ve yerlerine âhar kimesneler nasb ve ta'yîn olunduğundan gayrı bilâ-tereddüd şer'an lâzım gelen cezâları tertîb olunacağını muhakkak bilip …". Nedkoff, s. 649; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 543, H. 617).

[937] Fatih Sultan Mehmed devrine ait Hârâcî Kanunnamesi'nde hüküm şöyledir: " … evvelkiler gibi tekâsül edüb bu emre itaat etmeyüb harâc tahsilinde bile olmayacak olurlarsa, Hudâvendigâr ruhiyçün bir dürlü dahi etmeyüb mansıbların almağile komazın, azim belalara uğradırın, bildüm bilmedüm demeyeler". Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 510; Vidin arşivine ait 1700 tarihli fermanda hüküm şöyledir: "… sizki kadılar ve a'yan-ı vilayet iş erlerisiz ... mütenebbih olmayub şöyleki her biriniz beyt ül-mala gadr tariki ile sahip çıkmayub ve bu babda müsamaha etmeyüb miriye gadr ve zarar tarafında olur her kim olur ise olsun elbette ukubet olunmakta tavakkuf olunmaz efrad-ı nasta bir kimesne ehl-i zimmetin bir ferdine sahib çıkmayub gerek bağ-u bahçelerde ve çiftlik ve değirmenlerde ter oğlanı namıyle sayir alakanızda olan ehl-i zimmetin cümlesinden fermanım olduğu vech üzere cizyelerin aldırub bir ferde himaye ve ketm u ihfayı ihtiyar eder iseniz mesmu'-u hümayunum oldukta kadısı azl-i ebed ve yeri hak olunur ve a'yan-ı vilayet nefy-i beled ve emval ve erzakı miriçün ahz olunur ol vecihle muateb olmanızı mukarrer bilesiz …". Nedkoff, s. 643; 1709 tarihli fermanda ise şu hüküm vardır: "… nefy-i beled ve azl-i ebed gibi muakabet ile mücazat olunalar …". İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 60, Bab, Sic. 92, v.91a/2, (s. 543, H. 617).

[938] Kenanoğlu, s. 451.

[939] Kurt, s. 28-29.

[940] Kenanoğlu, s. 452.

[941] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 48, Beşiktaş, Sic. 63, v.99b/3, (s. 276, H. 372)

[942] Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf - 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", trc. Mehmet Akman, **MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c. 8, sy. 1-3, 1994, s. 265-291.s. 271.

gerek olmadığına, bazen de tahsil edilen verginin haksız olduğuna ve iadesine hükmedebilmektedir. Borcun ikrarı ve tahsilinin kaydedildiği misaller de vardır[943].

Kişinin cizyesini verip vermediği, aslında hiç cizye mükellefi olmadığı, kendisinden fazla tahsilat yapıldığı gibi ihtilaf misalleri kayıtlarda görülmektedir[944]. Cizyeye dair ihtilaflarda zaman zaman İstanbul ile yazışıldığı ve ihtilafın halline yardım için mahalli mahkemeye bazı kişiler gönderildiği de olurdu[945]. Mühtediler, Müslüman olduklarını tespit için zaman zaman kadıya gitmektedir. Kayıtlarda, artık cizye mükellefi olmadıkları ile alakalı ifadelere de rastlanır. Ancak bu bir şart olmaktan ziyade yeni statüyü açıklığa kavuşturma yoludur[946].

Büyük ihtilaflar yaşandığında bunun başdefterdar huzurunda görülmesi de mümkündü. Mesela 1730 ve 1740 senelerinde İstanbul'da çoğu âlâ cizyeye müstehak olmasına rağmen evsat ve ednâ cizyesi vermeye çalışan mükellefler olmuştur. Bunlar, önceki sene aldıkları cizye kağıdını saklayarak başka yerlerden evsat veya edna cizye kağıdı alan kişilerdi. Çarşı pazarda kavga çıkarıp mahkemeleri de taciz etmişlerdi. Bunun üzerine, artık kenar mahkemelerde değil, bilfiil başdefterdar huzurunda davalarının dinlenmesi emrolunmuştur. Ellerindeki cizye kağıtlarına itibar edilmemesi, cizye muhasebesi defterleri gözden geçirilerek önceki senelerde aldıkları cizye kağıtlarının bulunması emrolunmuştur[947].

Tahsildarların kendi aralarındaki ihtilafları da kadılar tarafından çözülüyordu. Mesela cizye tahsil işini üzerine alan mültezim veya memur, bunu bir vekile havale edebiliyordu. Vekil onun yerine cizyeyi tahsil ediyor ve ona teslim ediyordu. Ayrıca cizye tahsil işini birkaç ortak beraber yürütebiliyordu. İşte bu periyotta ihtilaflar yaşanabiliyor, alacak verecek davası olabiliyordu. Bunun için mahkemelere başvuruluyordu[948].

İhtilaflarda Divan-ı Hümayun'a müracaat etmek de mümkündü. Cizye tahsili ile vazifeli kişilerin ihtilaflarının kadı mahkemesi yerine Divan-ı Hümayun'da görülmesi imkanı tanınmıştı. Mesela 1565 tarihinde, Ege'deki Nakşa, Siroz ve Milos (Değirmenlik) adalarına duka tayin edilen ve cizye tahsili vazifesi verilen Yakmo'ya (Giacomo), davası olduğu takdirde Divan-ı Hümayun'da görülmesi

[943] Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili…", s. 76; İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 27, Eyüb, Sic. 61, v.43b/1, (s. 204, H. 217); c. 29, Eyüb, Sic. 82, v.21a/1, (s. 103, H. 103); c. 72, Eyüb, Sic. 182, v.14b/3, 29b/4, 51b/1, (s. 147, H. 126; s. 214, H. 272; s. 316, H. 490).

[944] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 17, Bab, Sic. 3, v.58b/1, 59a/4, (s. 368, H. 421; s. 372, H. 427); Rossitsa Gradeva, **War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century**, İstanbul: The Isis Press, 2010, s. 164, 166; Jennings, s. 77, 80, 154, 155; Selçuk, s. 86.

[945] Gradeva, a.y..

[946] Deringil, s. 78; Jennings, s. 138, 139.

[947] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.100b/1, (s. 420-421, H. 433); c. 69, Bab, Sic. 172, v.54b/1, (s. 359, H. 360).

[948] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 65, Bab, Sic. 150, v.72a/1, 124a/4, (s. 327, H. 324; s. 521, H. 648); c. 25, Eyüb, Sic. 37, v.75b/6, 76a/4, (s. 366, H. 468; s. 368, H. 471); c. 86, İstanbul, Sic. 137, v.17b/1, (s. 114, H. 79).

imkanı tanınmıştır[949]. 18. asırda Bursa ayanının cizye tahsilinde halk ile anlaşmazlığı olduğu takdirde bunun mahallinde görülmeyip Divan-ı Hümayun'a getirilmesi münasip görülmüştü[950]. Hadiseler büyüdüğünde merkeze başvurulduğu da görülmektedir. Mesela Kayseri cizye tahsildarı Mehmet Efendi, 1703 senesinde buradaki cizye tahsilinde problemler yaşandığı, mükelleflerin huysuzluk edip cizye evraklarını teslim almadığı, diğer köyleri de provoke ettiğini Divan-ı Hümayun'a bildirmiştir[951]. Tahsildarlardan başka, mükellefler de Divan-ı Hümayun'a müracaat edebiliyordu. Mesela 17. asır sonunda Kayseri'deki gayrimüslimler maktu olarak âlâ sınıf cizyesine dahil sayılmıştı. Bunun üzerine reaya, kadı ve Divan-ı Hümayun'a şikayette bulunmuştu. Şikayetler neticesinde reayanın %80'i evsat sınıfına ve kalanlar %10'ar nispetlerle âlâ ve ednâ sınıfına dahil edilmiştir[952]. 1740 senesinde Santorini adası reayasından Yakomi, haksız cizye talebine maruz kalmaları sebebiyle Divan-ı Hümayun'a müracaat etmiş ve mesele halledilmişti[953]. İstanbul'da yaşayan ve cizye hakkında meselesi olan mükelleflerin çokça padişah fermanı aldıkları görülmektedir[954].

Cizye tahsili esnasında haksızlığa uğrayan reayanın, o yerdeki kadı vasıtasıyla hükümete şikayette bulunması mümkündür. Şikayetten sonra tahkikat yapılır ve haksızlık tespit edilmesi halinde düzeltilirdi[955]. Mesela bu hususta Ermeni Patriği'nin Bâbıâli'ye müracaat edebildiği görülür. Patrik, cizyelerini verip ellerinde kağıt olan ve ziyaret için yola çıkan bazı gayrimüslimlerden yollarda tekrar cizye talep edildiğini bildirmiş ve bunun engellenmesini istemiştir. Neticede talebi karşılanmıştır[956].

Kendi cemaat reisleri tarafından haksızlığa uğrayan mükellefler de vardır. Mesela Tanzimat devrinde bazı Yahudiler, cizyelerini hahambaşılarına verdikleri halde, sarraflarla bir olan hahamlarca kendilerinden tekrar cizye istendiğini söylerek hükümete şikayette bulunmuşlardır[957]. Mühtedi Çingene kişiler veya gruplar da kendilerinden haksız yere cizye talep edilmemesi için fetva alabiliyor, kadıya başvurabiliyor veya Divan-ı Hümayun'a arzıhal verebiliyordu[958].

---

[949] 6 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, hk.nr. 536, s. 305; Bu kişi IV. Giacomo'dur. Babası IV. Giovanni'den sonra vazife yapmıştır. Halkının kendisinden şikayetçi olması üzerine dukalıktan alınmış, Yasef Nasi tayin edilmiştir. Osmanlı hükümetinin, ada idarecilerini bir nevi vergi tahsildarı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kayıtlarda kendilerinden *haraç teslimatçısı* adıyla bahsedilir. Feridun Emecen, "Nakşa", **DİA**, c. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 332; Yasef Nasi zamanında da dukaların vergiye dair salahiyetleri ellerinden alınmamıştır. Onun ölümünden sonra eşi Reyna Mendes vergi toplama salahiyetini elinde tutmuştur. Osman Safa Bursalı, "Nakşa Kadısının Huzurunda Gayrimüslimler: Kişilerarası İlişkilere Dair Dava ve Şikayetler (17.-18.yy.)", **Adalet Dergisi**, sy. 69, 2022, s. 219-220.

[950] Özkaya, s. 153.

[951] Selçuk, s. 94.

[952] Selçuk, s. 97.

[953] Adıyeke, s. 145.

[954] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 51, İstanbul, Sic. 10, v.155a/3, (s. 902, H. 1116).

[955] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 349.

[956] Kenanoğlu, s. 452.

[957] Kenanoğlu, s. 168.

[958] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 20, Bab, Sic. 54, v.95b/2, (s. 436, H. 533); c. 16, İstanbul, Sic. 12, v.114b/1, (s. 816, H. 1112).

15. Cizye Gelirinin Tahsis Edildiği Yerler

15.1. Devlet Harcamaları ve Maaş Tahsisleri

Osmanlı mali nizamında bazı kamu gelirlerinin doğrudan bütçeye girmeyip hazineden alacaklı kişi veya yerlere tahsis edilmesi adettir. Daha önce geçtiği üzere, cizye daha ziyade bütçeye gelip buradan çeşitli yerlere sarf edilmektedir. Devlet harcamaları ve askerîlerin maaşları başlıca sarf yerlerindendir. Ayrıca, Hazine-i Hâssa'nın gelirlerinden biri cizyedir[959].

Saray ihtiyaçları için cizye gelirleri harcanabiliyordu. 17. asırda Edirne sarayının harcamaları için Kıbtiyan cizyesinden tahsisat yapıldığı görülmektedir[960].

Padişahların gelirlerinden biri haslardır. Haslardan tahsil edilen vergiler arasında cizye de vardır. Buradaki cizye gelirleri padişahın cep harçlığı olarak toplanmaktadır. Mesela 17. asırda Mardin ve ona bağlı karyelerin cizyesi böyledir[961].

1526 tarihli Çukur Âbâd Kanunnamesi'ne göre kasabalardan toplanan cizyeler sancak beylerine has olarak kaydolunmuştur[962]. 17. asır sonunda Mikonos adasının gelirleri, donanma için kadırga donatmakla mükellef olan İstanköy adası beyi Kel Mehmed Bey'e aittir[963]. 18. asırda Çamlıca ve Santorini adası cizyeleri kaptanıderya hassı olarak kaydolunmuştu[964]. Kırım hanına ulufe olarak cizye gelirinden senelik tahsis yapıldığı anlaşılmaktadır[965].

Devlet adamlarının ulufelerine (maaşlarına) karşılık, ocaklık olarak bir yerin cizye gelirinin verilmesi mümkündür[966]. Maaş tahsislerinde umumiyetle bir yerden elde edilen cizye gelirleri yine aynı yerdeki maaşlar için tahsis edilirdi. Bazı maaşlar doğrudan mahsup edilirken bazıları hazinede toplanır ve bundan sonra tahsis edilirdi[967]. Eyalet merkezi olan Bağdat, Mısır, Şam, Halep, Kıbrıs, Selanik, Bosna gibi yerlerde yerli kulu (eyalet askeri) ismiyle yeniçeri ve başka askeri sınıflardan bölükler, yeniçeri ağası, yeniçeri serdarı, kalelerdeki yamak adlı mustahfız gibi askerler mevcuttur. Bunların ulufeleri bazen ocaklık tahsis edilen cizye gelirinden verilirdi[968].

---

[959] Ünal, s. 91.
[960] 82 Numaralı Mühimme Defteri, hk.nr. 366, s. 241.
[961] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ankara: TTKY, 1984, s. 77.
[962] Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 5, s. 614.
[963] Tournefort, s. 201.
[964] Adıyeke, s. 145.
[965] Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 205.
[966] Mustafa Nuri Paşa, c. 1, s. 125; Devlet adamlarına tahsis edilen cizye gelirleri için bkz. Yavuz Cezar, s. 69.
[967] Özkök, s. 105, 107.
[968] Mustafa Nuri Paşa, c. 1, s. 146.

Cizye gelirlerinin çoğu serhat kalelerindeki muhafızların ulufelerine ve bazı mühim devlet harcamalarına gider. Bazılarından esham tertip edilir ve bunlardan fazla kalan meblağ hazineye gelir olur[969]. 1748 yılına ait hükümden anlaşıldığı üzere serhat kalelerinde vazife yapan yeniçerilerin mevacibi (maaşı), Tersane, Matbah ve Istabl-ı Amire eminleriyle kasapbaşının tahsisatının üçte bir veya üçte ikisi cizye gelirinden gönderilmekteydi[970]. Baruthanede çalışan neferlerin mevacibi cizye malından verilebilmektedir[971]. Ayrıca, cizye tahsildarı, muhasebecisi ve katipleri cizyeden pay alabiliyordu. Mesela 1696 yılında İstanbul'da her baş cizyeden dokuz para cizyedara, bir para cizye muhasebecisine ve katiplerine ücret-i kitabet olarak veriliyordu[972].

15.2. Harp Masraflarının Karşılanması

Harp masrafları için cizye gelirlerinin tahsis edildiği görülür. Mesela 16. asrın sonunda, donanmadaki gemilerin sefer masraflarının çoğu cizye gelirlerinden karşılanmaktaydı[973]. 1697-1698 senesine ait İstanbul cizye gelirleri donanmaya sarf olunmak üzere Tersane Emini Yusuf Efendi'ye tefviz olunmuştu[974]. Tophane, baruthane gibi masraflı müesseselerin ve büyük sefer hazırlıklarının masraflarında da cizye gelirleri kullanılmıştır[975]. Mesela 1703 Gürcistan seferi masrafları, başka birçok kaynak ile beraber İstanbul, Erzurum, Kıbrıs ve Trabzon cizyelerinden karşılanmıştır[976].

Yaşanan harpler sebebiyle devlet zaman zaman zenginlerden borç almıştır. İstenen bu borca karşılık bir yerin cizye gelirinin teminat olarak gösterildiği olmuştur. 1789 tarihli bir hükümde Bursa cizyesinin teminat olarak gösterildiğine rastlanır[977].

Darphane, 18. asrın sonlarına doğru bir ihtiyat hazinesi olarak harp giderlerini finanse etmek için devreye girmiştir. Bu sebeple bazı gelir kalemleri kendisine tahsis edilmiştir. Kimi cizye gelirlerinin Darphane-i Âmire tarafından zapt ve idare olunduğu bilinmektedir. Mesela Silistre cizyesi bunlardandır[978].

---

[969] Mustafa Nuri Paşa, c. 3, s. 100; Kale muhafızlarına tahsis edilen cizye geliri ve tertip edilen cizye esham misalleri için bkz. Yavuz Cezar, s. 69, 199 vd.; Evliya Çelebi de kale muhafızlarına cizyeden maaş verildiğini söyler. Evliya Çelebi, c. 5, s. 530, 581; Esham kelimesi "pay" manasındaki sehmin çoğuludur. Mukataa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarına ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belli kısımlarının sehimler halinde dilimlenerek şahıslara "muaccele" adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydıhayat şartı ile satılmasıdır. Mehmet Genç, "Esham", **DİA**, c. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 376.
[970] Tabakoğlu, s. 358.
[971] COA, C.AS. 626/26418-1, 1189.
[972] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 57, İstanbul, Sic. 22, v.170b/1, (s. 653, H. 513).
[973] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 494.
[974] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 607.
[975] Zafer Gölen, "1267 (1851) Cizye Nizâm-Nâmesi", **Belgeler**, c. 24, sy. 28, 2003, s. 44.
[976] Eyüp Kul, "1703-1704 Gürcistan-Abaza Seferi ve Seferin Maliyeti", **Türkiyat Mecmuası**, c. 33, sy. 2, 2023, s. 521.
[977] Yavuz Cezar, s. 136.
[978] Tabakoğlu, s. 601-603.

Nizam-ı Cedid devrinde çoklu hazine sistemine geçilmiştir. İrâd-ı Cedid, Zahire ve Tersane-i Âmire Hazineleri kurulmuştur. 1805 yılından sonra Hazine-i Âmire'den Tersane-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığı'na cizye gelir kalemleri nakledilmiştir. Bilhassa Mansure Hazinesi kurulduktan sonra, Tersane-i Amire Hazinesi buraya bağlı hale gelerek gelirlerinin bir kısmını tahsisat adı altında bu hazineden almaya başlayacaktır. Bu devirde artık fonksiyonunu kaybetmiş ve ilga edilmiş gibidir[979].

Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun teşkilinden sonra, 1834 tarihinde Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Hazinesi Defterdarlığı kurulmuştur. Darphane-i Âmire'nin kontrol ettiği cizye gelirleri, yeni kurulan bu ordunun masraflarına tahsis edilmiştir. 1835'de Cizye Muhasebesi Kalemi, memurlarıyla birlikte Mansure Hazinesi'ne nakledilmiştir. Cizye hasılatı Asakir-i Mansure'ye tahsis olunmuş bir kaynak haline gelmiştir[980].

15.3. Hayır Yoluna Tahsis

Cizye gelirlerinin hayır yoluna sarf edilmesi mümkündür. Bu ise vakıflar yoluyla olabilir. 16-17. asırda cizye gelirlerinin vakıflara tahsis edildiği çokça misal görülmektedir. Mesela Galata cizyesi, Sultan Ahmed Han vakıflarına tahsis olunmuştu[981]. Eğriboz-Livadiye (Atina civarında) perakende reayasından elde edilen cizye gelirleri, Mahpeyker Kösem Sultan vakıflarına aitti. Buradaki gayrimüslimler vakfın tahrir defterinde kayıtlıydı[982]. Hasköy'de yaşayan gayrimüslimlerin cizyeleri Üsküdar Valide-i Atik Camii vakfına gidiyordu[983]. İstanbul cizyesi Fatih Sultan Mehmed Camii vakfına tahsis edilmişti. Reayanın bazısı vakfın tahrir defterine kayıtlıydı[984]. İstanbul Tophane'deki Kılıç Ali paşa Camii için Edremit'teki Yund adasının cizye gelirleri tahsis edilmişti[985]. Sultan II. Osman, bugün Bağcılar ilçesi civarındaki Cuhud Burgaz köyüne bir cami inşa ettirmişti. Köyün cizye gelirleri camiye vakfedilmişti[986]. Haremeyn vakıflarına tahsis edilen cizye gelirleri de olabiliyordu. Mesela 1623 yılında Kayseri'deki bazı karyelere ait cizye gelirleri böyleydi[987]. Yine Girit'te Gazi Hüseyin Paşa vakıfları vardı. Vakfa ait bazı nahiye ve köylerin cizye gelirleri, Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere tahsis

[979] Tabakoğlu, s. 634-636.
[980] Yavuz Cezar, s. 261; Tabakoğlu, s. 661-662.
[981] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 40, Galata, Sic. 90, v.4b/3, 5a/3, 39a/3, (s. 69, H. 33; s. 73, H. 39; s. 240, H. 287).
[982] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 53, Bab, Sic. 11, v.80a/2, (s. 354, H. 425); Mücteba İlgürel "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", **Tarih Dergisi**, c. 16, sy. 21, 1966, s. 83.
[983] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 23, Hasköy, Sic. 5, v.157/2, (s. 227, H. 284).
[984] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 14, Rumeli Sadâreti, Sic. 56, v.26b/1, (s. 153, H. 137); c. 50, Rumeli Sadâreti, Sic. 106, v.75a/1, (s. 499, H. 512); c. 51, İstanbul, Sic. 10, v.55a/3, (s. 415, H. 440); c. 18, İstanbul, Sic. 18, v.76b/2, (s. 319, H. 301).
[985] COA, C.EV. 443/22418, 1255; Şık, s. 73.
[986] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 24, Eyüb, Sic. 19, v.95b/1, (s. 433, H. 578).
[987] İSAM Kadı Sicilleri Projesi, c. 45, Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği, Sic. 1, v.116a/1, (s. 412, H. 356).

edilmişti[988]. Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksa ve Haseki Sultan vakıflarına da Kudüs'ün cizye gelirleri tahsis edilmişti. 18. asra ait kayıtlardan anlaşıldığı üzere, bu gelirlerden Kudüs'teki sufi tarikatlara ve ulemaya tahsis yapıldığı anlaşılmaktadır[989].

Vakıf mallarının tamiri için cizye gelirlerinin kullanılması mümkündür. Osmanlı-Mukaddes İttifak harpleri sırasında harap olan Köstendil livasına tâbi Eğridere kasabasında bulunan vakıf malları için kasaba cizyesinden tahsis yapılmıştı. Yine aynı zamanlarda harap hale gelen Hersek livasındaki Kolaşin Kalesi'ndeki caminin tamiri için İstanbul cizyesinden ve Saraybosna'da bulunan Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği cami için Bosna cizyesinden tahsis yapılmıştı[990]. Mukaddes beldelerdeki mimari yapıların tamiri için lazım gelen meblağ da cizye gelirinden karşılanabiliyordu. Bunlar farklı statüdeki cizye gelirleriydi. Mesela Kabe'nin tamiri için 1631 senesinde Mısır Kıbtiyan cizyesinden belli bir meblağ gönderilmişti[991].

Dini hizmet görenlere cizye gelirinden tahsisat yapılması mümkündür. Mesela 1792 senesine ait bir vesikadan anlaşıldığı üzere, Harput Ağa camii imamının yevmî yedi akçelik maaşı Harput cizyesinden verilmekteydi[992]. Vakıflarda hizmet üstlenen, kendisine cizye gelirinden maaş bağlanan kişiler vardır. Vakfedenin şartı üzerine bir hizmet üstlenen ve bunun için takdir edilen ücreti alan kişilere vakıf mürtezikası denir. Tasarruf ettikleri hizmete "cihet" ve aldıkları meblağa "vazife" denir. Emekli ve duâgûlar, cihetleri için cizye malından ve diğer bazı gelir kalemlerinden maaş alabilmektedir[993].

[988] Adıyeke, s. 152; Simon R. F. Price vd., "Sphakia in Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production", **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840**, ed. Antonis Anastasopoulos, Rethymno: Crete University Press, 2008, s. 76-77.
[989] Peri, "The Muslim Waqf…", s. 288.
[990] Osman Safa Bursalı, "Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri", **Marmara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2019, s. 102-103.
[991] Altınöz, s. 21.
[992] COA, C.EV. 337/17135, 1206.
[993] Tabakoğlu, s. 522.

NETİCE

Baş vergisi, tarihte Mısır, Babil, Yunan, Çin, Roma, İran, İngiltere ve Fransa gibi yerlerde görülmektedir. İslam hukukunda ve bunun tatbik olunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda ise baş vergisine benzeyen, ancak birçok yönden de farklı cizye isimli bir vergi mevcuttur. Önceki baş vergilerinden farklı olarak cizye, dinî kaynaklıdır. Kur'an-ı Kerim'de tahsili emredilmiştir. Teorisi ve esasları şer'î hukuk tarafından etraflı bir şekilde tespit olunmuştur.

Cizyenin üzerine oturduğu hukuki zemin zimmet akdidir. Zimmet akdi, gayrimüslimlerin vermeyi üstlenecekleri cizye karşılığında Müslümanlarca canlarının, mallarının ve dini hürriyetlerinin teminat altına alınarak İslam ülkesi içinde birtakım haklara ve mükellefiyetlere sahip olarak yaşayabilmeleri neticesini doğuran farazi bir akittir. Cizye, zimmet akdinin rüknü ve neticesidir. Gayrimüslimler cizye vermeyi taahhüt etmekle İslam ülkesinde vatandaş olmaya hak kazanırlar ve Müslümanların zimmeti (koruması) altına girerler. Buna mukabil askerlikle mükellef tutulmazlar.

Cizyenin varlık sebebiyle alakalı, askerlik ve siyasi hakimiyet çerçevesinde izahlar yapmak mümkündür. Buna göre devlet, gayrimüslim vatandaşlarını korumak için masraf yapmaktadır. Müslüman vatandaşlar ülke savunmasına bilfiil katılıp askerlik yapmaktadır. Ancak zimmîlerin, Müslüman devletin bayrağı altında, aynı dinden olmadıkları Müslümanların safında, muhtemelen kendi dinlerinden olan düşmanlara karşı savaşmaları beklenmez. Memleket müdafaası (cihad) bir ibadettir. Gayrimüslimler ibadetle mükellef tutulamaz. Zimmîler askere alındıkları halde kendilerine rütbe verilebilecektir. Yüksek rütbelere gelenlerin teşkilatlanıp idareyi ele geçirme ihtimali vardır. Silaha sahip olmak güce sahip olmak demektir. Müslümanların hakim olduğu bir devlette bu istenmeyecektir. Ordu içinde hiyerarşik olarak Müslüman gayrimüslimden, gayrimüslim de Müslümandan emir almaktan imtina edebilir. Sayılanların tamamı göz önüne alındığında cizyenin vatandaşlık ve vergi hukuku sahasında bir zemine sahip olduğu, askerlik vazifesi ile de sıkı bir irtibatı bulunduğu, en ehemmiyetlisi, Müslümanların gayrimüslimler üzerindeki siyasi hakimiyetine dair bir sembol teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Vergi olmak itibarıyla takdir edilme yolu, tahakkuk vakti, mükellef, muaf, miktar, tahsil vakti, tahsil usulü, tahsildar, harcandığı yer ve mükellefiyetin sona ermesi gibi hukuki unsurları vardır. Osmanlı Devleti'nde esas olarak Hanefi mezhebi tatbik edildiği için cizyenin teorik esaslarının buna göre şekillendiği, pratiğe de böyle aksettiği görülmektedir. Fıkhın tayin ettiği teorik esasların yanında devletin şer'î sınırlara riayet ederek ihtiyaca göre örfi tanzimler yaptığı tespit edilmektedir. Bu sayede cizye tahsili adil bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren cizye tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Osman Gazi, Orhan Gazi ve Sultan I. Murad devirlerine ait kayıtlar tespit edilmiştir. İstanbul'un fethi esnasında da cizyeye dair hükümler görülmektedir.

Sonraki zamanlarda, Osmanlı eyalet kanunnamelerinde cizyeye dair hükümlere sık rastlanmaktadır. Kanunnamelerin çıkarılması ile, her yerin kendi ekonomik ve siyasi statüsüne göre cizye miktarının tayin edilmesi, tahsilatın zor olduğu ve tahsildarlarca usulsüzlük yapılma imkanının olduğu merkeze uzak yerlerde bu problemlerin en baştan çözülmesi, ihtilaf yaşandığında müracaat kaynağı olması gibi faydalar umulmuş olmalıdır.

Kanunnameler ve diğer bazı kayıtlarda harac, kapı resmi, ispençe, filori ve resm-i üsârâ gibi vergilere dair hükümler mevcuttur. Literatürde bu vergilerin cizyeyle karıştırıldığı görülmektedir. Sayılan vergilerin mevzuları farklıdır. Belli bir yere veya mükellef grubuna has olabilirler. En önemlisi, örfî vergilerdir. Cizyenin bunlardan farklı bir vergi olduğu anlaşılmaktadır.

Cizye mükellefleri, dini yönden esas olarak ehl-i kitap olan Hristiyan ve Yahudilerdir. Heretik sayılan mezhep/dinlerden Nusayri, Dürzi, Alevi, Yezidi unsurların cizye mükellefi olmadığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu grupları en azından siyaseten Müslüman milleti içinde saymıştır. Müslüman Çingenelerden cizye alındığına dair literatürde bazı iddialar vardır. Ancak bu iddiaların isabetsiz olduğu anlaşılmaktadır. Çingenelerin cizyeyi ve diğer vergileri ihtiva edecek şekilde tek bir vergi ödedikleri, gayrimüslim ve Müslüman olanları için bu miktarın farklı olduğu tespit edilmiştir. Başta gayrimüslim bir cizye mükellefi olup sonradan Müslüman olanların ise, Müslümanların arasına taşınarak veya Müslüman olduğunu mahkemede ispat ederek cizye yükünden kurtulabildiği tespit edilmiştir.

Cizye mükellefleri, ehliyet yönüyle esas olarak eli silah tutabilen, hür ve büluğa ermiş erkeklerdir. Çocuklar, kadınlar, köleler, felçliler, pir-i fâniler, körler, çalışamayan fakirler, matuhlar (bunamışlar) mükellef değildir. Nüfus kayıtlarına göre, gayrimüslim nüfusun yaklaşık üçte birlik kısmının cizye verdiği, eli silah tutmayan kişiler statüsünde olan üçte ikilik kısmının cizyeyle mükellef olmadığı anlaşılmaktadır.

Başta cizye mükellefi olan bir kişinin mükellefiyetinin sonradan düşmesi mümkündür. Mükellefiyet Müslüman olmakla, tahsilden önce ölmekle ve zamanaşımıyla düşmektedir. Çalışamayacak hale gelen, kör, felçli, hasta olanlar istida vererek cizyeden muaf olabilmektedir. Devlet hizmetine girenler ve fiilen askerlik hizmeti yapanlar muafiyet elde edebilmektedir. Ayrıca savaş, kıtlık, kuraklık ve zorlu coğrafyada yaşamak gibi sebeplerle halka cizye muafiyeti tanınabilmektedir.

Cizye miktarı fakir, orta halli ve zengin statüsünde olanlar için değişmektedir. Tahsilde hükümete kolaylık olması veya ödemede halka kolaylık olması hedeflenerek mükellefleri iktisadi statülerine göre ayırt etmeksizin herkese tek bir maktu cizye konması da mümkündür. Bunda daha ziyade en alt seviyeden fakir veya orta halli cizyesi konmuştur. Sonradan zengin olan veya fakir düşen kişilerin veya coğrafya halkının cizye miktarlarının yenilendiği görülmektedir. Tedavüldeki paranın kıymetinin düşmesi de cizye miktarının yenilenmesi için bir sebeptir. Devlet ile mükellefler arasında, cizye miktarı üzerinde pazarlık edildiği misaller vardır.

Cizye miktarlarının piyasadaki mal ve ücretlere kıyasen çok yüksek olmadığı tespit edilmiştir. 16. ve 19. asra ait bazı kayıtlardan anlaşıldığı üzere, mesela senelik cizye olarak verilen parayla iki okka şeker alınabilmekte, çalışanlar birkaç günlük yevmiyeleriyle senelik cizyelerini ödeyebilmektedir. Bu sebeple, cizyeden kurtulma isteğinin din değiştirmelerde büyük bir tesiri olduğu söylenemeyecektir.

Cizyenin ödeme zamanı hicrî senenin sonudur. Ancak devlet maliyesinde karışıklık yaşanmasını önlemek, mükelleflere kolaylık sağlamak, hazinenin acil ihtiyacı gibi sebeplerle farklı zamanlar tayin edilebilmektedir. Bununla beraber, taksitle ödeme kolaylığı sağlanabilmektedir. Tahsil yeri ise mükellefin yaşadığı ve deftere kayıtlı olduğu yerdir. Cizyesini ödeyen kişiler deftere kaydedilmekte ve kendilerine makbuz verilmektedir. Tahsilin tamamlanmasından sonra, toplanan cizyeler İstanbul'a gönderilmektedir. Merkezde cizye gelirlerini kontrol etmek üzere Cizye Muhasebesi Kalemi çalışmaktadır.

Tahsilatta daha ziyade iltizam (ihale) usulünün kullanıldığı anlaşılmıştır. Tahsildarın yanı sıra, tahsil yerindeki sancak beyi, kadı ve subaşı gibi kişiler tahsildara yardımcı olarak ve onu kontrol ederek tahsilin şeffaf ve kontrol altında geçmesini sağlamaktadır. İmtiyazlı eyaletlerin cizyelerini nasıl toplayacakları kendi iç meselesi olarak görülmektedir. Bunlar cizyelerini belli zamanlarda İstanbul'a teslim etmektedir.

Toplandıktan sonra merkeze gönderilen cizye gelirleri, devlet adamı, asker, kadı, müftü, hoca, muhtesip gibi devletten maaş alan kişilere harcanabilmektedir. Ayrıca tahsil işinde çalışanlara, harp masraflarına, tophane, baruthane gibi yerlere, cami vakıflarına, vakıf tamirlerine, dini hizmetlerde çalışanlara cizye gelirleri tahsis edilebilmektedir.

Tahsil zamanı boyunca veya cizyeye dair diğer muamelelerde ihtilaflar doğabilmektedir. Bunlar kadılar huzurunda (mahkemelerde) çözülmektedir. Büyük ihtilaflarda ise davanın başdefterdar huzuruna veya Divan-ı Hümayun'a götürüldüğü tespit edilmiştir.

Mükelleflerin cizyelerini vermemesi halinde cebri icra yoluna gidilmesi, hapis, dayak, sürgün, kürek, kalebendlik cezaları verilmesi mümkündür. Tahsildarların ve ehl-i örfün tahsilatta usulsüzlük yapmaları halinde ise tenbih, vazifeden alma, sürgün ve müsadere gibi cezalar verilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

COA, A.}AMD. 26/45, 1267.

COA, A.}MKT.MVL. 68/22, 1271.

COA, AE.SAMD.II. 1/84, 1104; 3/300, 1103.

COA, AE.SOSM.III 13/856, 1169.

COA, AE.SSLM.III 87/5270 1209.

COA, C.ADL. 13/833, 1118; 31/1877, 1163; 2/125, 1222; 19/1178, 1270; 8/549, 1300.

COA, C.AS. 626/26418-1, 1189.

COA, C. BH. 76/3623, 1150.

COA, C.BLD.14/681, 1206.

COA, C.EV. 337/17135, 1206; 443/22418, 1255.

COA, C.HR. 18/885, 1206; 26/1270, 1219; 27/1333, 1219.

COA, C.ML. 39/1762, 1117; 58/2636, 1135; 530/21734, 1159; 8/334, 1164; 562/23061, 1181; 473/19274, 1216; 588/24247, 1218; 46/2116, 1220; 739/30170, 1220; 168/7087, 1225; 581/23865, 1226; 82/3783, 1229; 105/4659, 1229; 636/26157, 1254; 86/3948, 1255.

COA, C.NF. 2/90, 1206.

COA, HAT. 850/38105, 1207; 119/4819, 1212; 1393/55729, 1205; 1496/9, 1221; 540/26643, 1245; 1235/48043, 1245.

COA, MŞH.FTV. 1/16, 1067.

2. Defterler

6 Numaralı Mühimme Defteri: 972/1564-1565, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., c. 1, Ankara: BDAGMOADB, 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri: 975-976/1567-1569, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., c. 1, Ankara: BDAGMOADB, 1998.

82 Numaralı Mühimme Defteri: 1026-1027/1617-1618, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Ankara: BDAGMOADB, 2000.

Düstur, I. Tertip.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi, yay. Ahmet Kala, c. 1, İstanbul: İBBİAM, 1998.

Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, (h.1077/ m.1666-1667), haz. Rıfat Günalan, Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Mustafa Oğuz, c. 17, İstanbul: İSAM, 2011.

Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil, (h.1081/ m.1670-1671), haz. Salih Kahriman, Mümin Yıldıztaş, Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 53, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, (h.1096-1097/ m.1685-1686), haz. Sabri Atay vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 19, İstanbul: İSAM, 2011.

Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, (h.1102/m.1691), haz. Hüseyin Kılıç vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 20, İstanbul: İSAM, 2011.

Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil, (h.1120-1121/ m.1709), haz. Nedim Pakırdağ, Abdullah Sivridağ, Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 60, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil, (h.1143-1144/ m.1730-1732), haz. Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 65, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil, (h.1152-1153/ m.1740), haz. Sabri Atay, Salih Kahriman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 69, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil, (h.1061-1062/ m.1651/1652), haz. Nedim Pakırdağ, Yılmaz Karaca, Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 48, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil, (h.1016-1035/ m.1608/1626), haz. Rasim Erol vd., Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 45, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil, (h.1028-1030/ m.1619-1620), haz. Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu vd., c. 24, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, (h.1047/ m.1637-1638), haz. Salih Kahriman vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 25, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 49 Numaralı Sicil, (h.1054/ m.1644), haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Arapça metin: Tahsin Özcan, Kontrol: Tahsin Özcan, c. 26, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 61 Numaralı Sicil, (h.1065-1066/ m.1655), haz. Baki Çakır, Arapça metin: Tahsin Özcan, Kontrol: Tahsin Özcan, c. 27, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil, (h.1072-1073/ m.1661-1662), haz. Hüseyin Kılıç vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu vd., c. 28, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Eyüb Mahkemesi 82 Numaralı Sicil, (h.1081-1073/ m.1670-1671), haz. Talip Mert, Rıfat Günalan, Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Mustafa Oğuz, c. 29, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, (h.1090-1091/ m.1679-1680), haz. Fuat Recep vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 31, İstanbul: İSAM, 2011.

Eyüb Mahkemesi 182 Numaralı Sicil, (h.1154-1161/ m.1741-1748), haz. Abdulkadir Altın, Salih Kahriman, Kontrol: M. Akif Aydın vd., c. 72, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, (h.1073-1074/ m.1663), haz. Fuat Recep, Salih Kahriman, Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Mustafa Oğuz, c. 40, İstanbul: İSAM, 2012.

Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil, (h.1137-1138/ m.1724-1725), haz. Hüseyin Kılıç, Salih Kahriman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 63, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, (h.1020-1053/ m.1612-1643), haz. Baki Çakır vd., Arapça metin: Tahsin Özcan, Kontrol: Tahsin Özcan, c. 23, İstanbul: İSAM, 2011.

Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, (h.1085-1090/ m.1674-1679), haz. Tahsin Özcan, Kontrol: Feridun Emecen, c. 30, İstanbul: İSAM, 2011.

İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, (h.1027/ m.1618), haz. Yılmaz Karaca vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 13, İstanbul: İSAM, 2010.

İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, (h.1072-1073/ m.1661-1663), haz. Yılmaz Karaca vd., Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 51, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, (h.1073-1074/ m.1663-1664), haz. Rasim Erol vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 16, İstanbul: İSAM, 2010.

İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, (h.1086-1087/ m.1675-1676), haz. Salih Kahriman vd., Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 18, İstanbul: İSAM, 2010.

İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil, (h.1107-1108/ m.1695-1697), haz. Ali Coşkun vd., Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 57, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil, (h.1193-1194/ m.1779-1780), haz. Fikret Sarıcaoğlu, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 78, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil, (h.1217-1225/ m.1802-1810), haz. Mürsel Sarı vd., Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 83, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Mahkemesi 137 Numaralı Sicil, (h.1236-1238/ m.1821-1822), haz. Ayhan Işık, Esra Yıldız, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 86, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil, (h.1237-1246/ m.1822-1831), haz. Abdullah Sivridağ, Mustafa Yılmaz, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 88, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Kartal Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, (h.1128-1133/ m.1716-1721), haz. Rasim Erol, Sabri Atay, Kontrol: M. Âkif Aydın vd., c. 62, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Korkmaz, Salih. "Trabzon 1816 Numaralı Şe'riye Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi", **İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2014.

Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, (h.1042-1043/ m.1633), haz. Fuat Recep, Sabri Atay, Arapça metin: Mehmet Akman, Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu, c. 14, İstanbul: İSAM, 2011.

Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil, (h.1067-1069/ m.1656-1658), haz. Yılmaz Karaca, Mustafa Yılmaz, Arapça çeviri: Mehmet Akman, Kontrol: M. Âkif Aydın, c. 50, İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

3. Kaynak Eserler

Abdurrahman Vefik. **Tekâlif Kavâidi**, c. 1, 2, Dersaâdet: Kanaat Matbaası, 1330. (Birinci cilt Matbaa-i Kader, 1328).

Ahmed Cevdet Paşa. **Ma'rûzât**, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa. **Tarih-i Cevdet**, c. 7, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Ahmed Hasîb Efendi. **Silkü'l-Le'âl-i Âl-i Osmân**, haz. Göker İnan, c. 1, İstanbul: TYEK, 2021.

Ahmed Muhtar Paşa. **Feth-i Celil-i Kostantıniyye**, Kostantiniye: Tahir Bey Matbaası, 1316.

Ahmed Refik [Altınay]. **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

Ahmed Refik [Altınay]. **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, haz. Abdullah Uysal, Ankara: KBY, 1987.

Ahmedî. **Dâsitan-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman**, haz. Nihad S. Banarlı, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1939.

Akgündüz, Ahmed. **Osmanlı Kanunnâmeleri**, c. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990-1996.

Ali Haydar Efendi. **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, c. 2, İstanbul: DİBY, 2020.

Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil. **Kanunnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî**, Ankara: TTKY, 1956.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTKY, 2000.

Aşıkpaşazade. **Tevârih-i Âl-i Osman**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332.

Bedreddin İbn Cemâa. **Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler**, trc. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

Behiştî Ahmed Çelebi. **Târîh-i Behiştî**, haz. Fatma Kaytaz ve Müjgan Çakır, c. 1, Ankara: TTKY, 2020.

Belâzurî. **Fütûhü'l-Büldân**, Kahire: Matbaatü'l-Mevsua, 1319.

Bilmen, Ömer Nasuhi. **Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**, c. 1, 3, 4, 7, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1969.

Buhârî. **el-Câmi'u's-Sahîh**, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1296.

Câbî Ömer Efendi. **Câbî Tarihi**, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. 1, Ankara: TTKY, 2003.

Cüveynî. **Nihayetü'l-Matlab fi Dirayeti'l-Mezheb**, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib, c. 18, Beyrut: Darü'l-Minhac, 1428.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. **Zübde-i Vekayiât**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTKY, 1995.

Dernschwam, Hans. **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, trc. Yaşar Önen, Ankara: KBY, 1992.

Dimitri Kantemir. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, trc. Özdemir Çobanoğlu, c. 1, Ankara: KBY, 1979.

Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessâs. **Ahkâmü'l-Kur'ân**, trc. Mehmet Keskin, c. 5, Ankara: İtisam Yayınları, 2018.

Ebû Davud. **es-Sünen**, c. 1, Mısır: Matbaa-i Kastaliye, 1280.

Ebû Ubeyd. **Kitâbü'l-Emvâl**, Kahire: Mektebetü't-Ticâriyeti'l-Kübrâ, 1353.

Ebû Yusuf. **Kitâbü'l-Harâc**, Mısır: Bulak Matbaası, 1302.

Evliya Çelebi. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, c. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Eyyubi Efendi. **Eyyubi Efendi Kanunnamesi**, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.

Fahreddin er-Râzî. **Mefâtîhu'l-Gayb**, c. 3, Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdai Efendi, 1287.

Feridun Bey. **Mecmua-i Münşeâtü's-Selâtin**, c. 1, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1274.

Ferrâ. **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, nşr. M. Hâmid el-Fıkî, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.

Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar, haz. Pehlul Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Gerlach, Stephan. **Türkiye Günlüğü: 1577-1578**, trc. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, c. 2, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Grelot, Joseph. **A Late Voyage to Constantinople**, trs. J. Philips, London: John Playford, 1683.

Halebî. **Mülteka'l-Ebhur**, İstanbul: Ali Efendi Matbaası, 1288.

Hamidullah, Muhammed. **el-Vesaiku's-Siyasiyye**, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1405.

Herodotos. **Tarih**, trc. Müntekim Ökmen, İstanbul: İBKY, 2023.

Hezarfen Hüseyin Efendi. **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, Ankara: TTKY, 1998.

Hoca Sadeddin. **Tâcü't-Tevârih**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Ankara: KBY, 1979.

İbn Âbidîn. **Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr**, c. 2, 3, 5, Mısır, 1272.

İbn Hacer el-Askalani. **Bulûğu'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selamet Yolları**, trc. Ahmed Davudoğlu, c. 4, İstanbul: Sönmez Neşriyat, ts.

İbn Kayyım el-Cevziyye. **Ahkâmu Ehli'z -Zimme**, thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekrî ve Şakir b. Tevfik el-Ârurî, c. 1, Demmam: Ramadiy li'n-Neşr, 1418.

İbn Kemal. **Tevârih-i Âl-i Osman**, haz. Şerafettin Turan, c. 1, Ankara: TTKY, 1991.

İbn Kesir. **İrşadü'l-Fakih ila Ma'rifeti Edilleti't-Tenbih**, thk. Behcet Yusuf Hamd Ebü't-Tayyib, c. 2, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1416.

İbn Mâce. **Sünen**, Dehli: Matbaa-i Farukî, 1847.

İbn Manzur. **Lisanu'l-Arab**, c. 14, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Rüşd. **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd**, c. 1, İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1333.

İbn Sa'd. **Tabakâtü'l Kübrâ**, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421.

İbn Teymiyye. **es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye**, Kahire: Matbaa-i Hayriyye, 1322.

İbnü'l-Hümam. **Fethu'l-Kadir**, c. 6, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi. **Kitab-ı Süleymanname**, Bulak: Bulak Matbaası, 1248.

el-Karahisari. **Ahterî-i Kebir**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1321.

Karakoç Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn**, haz. Mehmet Akif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu, c. 1, Ankara: TTKY, 2006.

Kemal. **Selâtinnâme**, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Kettânî. **et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye)**, thk. Abdullah el-Hâlidî, c. 1, Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts..

Koçi Bey. **Koçi Bey Risalesi**, Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1303.

Kritovulos. **Kritovulos Tarihi 1451-1467**, trc. Ali Çokona, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2012.

Lüdeke, Christoph Wilhelm. **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi**, trc. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Maverdî. **el- Ahkâmü's-Sultaniyye**, Mısır: Matbaatü's-Saade, 1327.

Matrakçı Nasuh. **Târih-i Âl-i Osman**, haz. Göker İnan, ed. Erhan Afyoncu, İstanbul: TYEK, 2019.

Mehmed Arif. **Kanunname-i Âl-i Osman**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1330.

Merğinânî. **el-Hidâye Şerhü Bidâyeti'l-Mübtedî**, nşr. M. Muhammed Tâmir, H. Âşûr Hâfız, c. 3, Kahire: Dâru's-Selâm, 1420.

Mevsılî. **el-İhtiyar li-Ta'lili'l Muhtar**, nşr., M. Enes Bayrakdar, c. 3, Dımaşk: Darü'l-Feyha, 1441.

Molla Hüsrev. **Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm**, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1260.

Mustafa Nuri Paşa. **Netâyicü'l-Vukuat**, c. 1, 3, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327.

Mühürdar Hasan Ağa. **Cevâhirü't-Tevârîh**, haz. Ebubekir Sıddık Yücel, Sivas: Asitan Kitap, 2013.

Müslim b. Haccac. **Sahih-i Müslim**, thk. Ebu Kuteybe, Riyad: Dâru Tayyibe, 1426.

Mütercim Âsım Efendi. **el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, c. 1, İstanbul: TYEK, 2013.

Neşrî. **Kitâb-ı Cihannümâ**, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, c. 1, Ankara: TTKY, 1949.

Nicolay, Nicolas de. **Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda**, trc. Şirin Tekeli ve Menekşe Tokyay, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Nişancızâde. **Mir'at-ı Kâinât**, c. 2, Mısır: Bulak Matbaası, 1269.

Nizamülmülk. **Siyasetname**, trc. Mehmet Taha Ayar, İstanbul: İBKY, 2009.

Pir Mehmed Üskübî. **Zahîrü'l-Kudât**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 852.

Sahnun. **el-Müdevvenetü'l-Kübrâ**, c. 3, Beyrut: Dâru Sadır, 1905.

Seetzen, Ulrich Jasper. **İstanbul Günlükleri**, trc. S. Türkis Noyan, c. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Serahsî. **el-Mebsût**, c. 2, 3, 10, 30, Mısır: Matbaa-i Saadet, 1324.

Serahsî. **Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr**, c. 1, 3, Kahire: Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.

Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa. **Nusretnâme**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 2, İstanbul: MEB, 1969.

Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa. **Silâhdar Tarihi**, c. 2, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

Süleyman Sûdî. **Defter-i Muktesıd**, c. 1, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307.

Şâfii. **el- Ümm**, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, c. 5, Mansure: Dâru'l-Vefa, 1422.

Şehristânî. **Milel ve Nihal**, trc. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Şeyh Nizam ve Heyet. **Fetâvâyi Hindiyye**, trc. Mustafa Efe, c. 4, 6, Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi. **Fetâvâ-yı Feyziye**, haz. Süleyman Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi. **Fetâvâ-yı Abdurrahim**, c. 1, İstanbul: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Ma'mûreti's-Sultâniyye, 1243.

Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi. **Behcetü'l-Fetâvâ**, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Şirbînî. **Muğni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac**, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, c. 6, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

Tavernier, Jean Baptiste. **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, trc. Teoman Tunçdoğan, ed. Necdet Sakaoğlu, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Thevenot, Jean de. **The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant**, London: H. Clark, 1687.

Tournefort, Joseph de. **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Tûrtûşî. **Sirâcü'l-Mülûk**, haz. Said Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Uluatam, Özhan ve Methibay, Yaşar. **Vergi Hukuku**, Ankara: İmaj Yayıncılık, 1999.

Zemahşerî. **el-Keşşâf**, trc. Muhammed Coşkun vd., c. 3, İstanbul: TYEK, 2017.

Zeyla'î. **Tebyînü'l-hakâ'ık fi Şerhi Kenzi'd- Dekâ'ık**, c. 4, Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1314.

4. Araştırma Eserleri

4. 1. Kitaplar

Abdulhâdî, Cemal. **Fethu Mısr**, Kahire: Dâru't-Tevzi ve'n-Neşri'l-İslâmî, 1999.

Akdağ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. 2, Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

Akgündüz, Ahmed. **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

Akgündüz, Ahmed. **Osmanlı Tarih ve Hukuk Istılahları Kâmusu**, İstanbul: OSAV Yayınları, 2018.

Akgündüz, Ahmed ve Öztürk, Said ve Baş, Yaşar. **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya**, İstanbul: OSAV Yayınları, 2005.

Aktan, Coşkun Can ve Dileyici, Dilek ve Saraç, Özgür. **Vergi, Zulüm ve İsyan**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002.

Alkan, Necati. **Non-Sunni Muslims in the Late Ottoman Empire**, London: I.B. Tauris, 2022.

Apak, Adem. **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi : Hulefâ-i Râşidîn Dönemi**, c. 2, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.

Arnold, Thomas Walker. **İntişâr-ı İslam Tarihi**, trc. Halil Halid, İstanbul: Yeni Matbaa, 1343.

Avcı, Mustafa. **Hukuk Tarihimizde Hapis**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.

Avram Galanti. **Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri**, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1953.

Aybay, Rona ve Özbek, Nimet ve Perçin, Gizem Ersen. **Vatandaşlık Hukuku**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019.

Aydın, Mehmet Akif. **Türk Hukuk Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayıncılık, 2010.

Bağış, Ali İhsan. **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.

Barkan, Ömer Lütfi. **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, c. 1, İstanbul: İÜEFY, 1943.

Beydilli, Kemal. **Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church in the Reign of Mahmud II. (1830)**, ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Cambridge: Harvard University, 1995.

Bilge, Sadık Müfit. **Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

Burg, David F.. **A World History of Tax Rebellions**, New York: Routledge, 2004.

Cezar, Mustafa. **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 1, Ankara: TTKY, 2010.

Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Cohen, Amnon. **Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century**, Massachusetts: Harvard University Press, 1984.

Çağan, Nami. **Vergilendirme Yetkisi**, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1982.

Darling, Linda T.. **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660**, Leiden: E.J. Brill, 1996.

Demirtaş, H. Necati. **Fetvâları ile Şeyhülislâm Ebüssu'ud Efendi**, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.

Deringil, Selim. **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, trc. Ayşen Anadol ve Taciser Ulaş Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Doğru, Halime. **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.

Dinçel, Yusuf. **Nasturiler: Misyonerler-İhanetler-İsyanlar**, Ankara: Altınordu Yayınları, 2021.

Düzdağ, Ertuğrul. **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

Ekinci, Ekrem Buğra. **Osmanlı Hukuku**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2023.

Ekinci, Ekrem Buğra. **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2024.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. **Hak Dini Kur'an Dili**, haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya, c. 3, İstanbul: TYEK, 2022.

Emecen, Feridun. **Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.

Ercan, Yavuz. **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara: TTKY, 1988.

Ercan, Yavuz. **Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar**, Ankara: TTKY, 1986.

Ercan, Yavuz. **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.

Erkal, Mehmet. **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

Fayda, Mustafa. **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2006.

Fuccaro, Nelida. **The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq**, London-New York: I.B. Tauris, 1999.

Gedikli, Fethi. **Osmanlı Hukuku -Makaleler-**, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012.

Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.

Gerber, Haim. **Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society**, İstanbul: The ISIS Press, 2008.

Gökalp, Hüseyin. **Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.

Göyünç, Nejat. **Türkler ve Ermeniler**, haz. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005.

Gradeva, Rossitsa. **War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century**, İstanbul: The Isis Press, 2010.

Greene, Molly. **Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768**, trc. Zeynep Rona, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.

Guest, John S.. **Survival Among the Kurds: A History of the Yezidis**, London: Kegan Paul International, 1993.

Günalan, Rıfat. **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010.

İnalcık, Halil. **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, c. 1, Ankara: TTKY, 1987.

Heyd, Uriel. **Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615**, Oxford: Clarendon Press, 1960.

İnalcık, Halil. **İstanbul Tarihi Araştırmaları Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-i Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar**, ed. Tayfun Ulaş, İstanbul: İBKY, 2019.

İnalcık, Halil. **The Survey Of Istanbul 1455**, ed. Emre Yalçın, İstanbul: İBKY, 2012.

Jennings, Ronald C.. **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640**, New York: New York University Press, 1993.

Kallek, Cengiz. **Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kallek, Cengiz. **İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

el-Karadâvî, Yusuf. **Fıkhü'z-Zekat**, c. 1, Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1393.

el-Karadâvî, Yusuf. **Gayri'l-müslimin fi'l-Müctemai'l-İslâmî**, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1413.

Karamursal, Ziya. **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara: TTKY, 1989.

Karpat, Kemal. **Osmanlı Nüfusu**, trc. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kazıcı, Ziya. **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977.

Kenanoğlu, Macit. **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kütükoğlu, Mübahat. **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, İstanbul: Kubbealtı A. Kültür ve Sanat Vakfı, 1994.

Laufenburger, Henry. **Vergiler ve Tarihi**, trc. Ragıp Hanyal, Ankara: Kardeş Matbaası, 1964.

Lewis, Bernard. **İslam Dünyasında Yahudiler**, trc. Belgin Çınar, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.

Lewis, Bernard. **Tarihte Araplar**, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

McCarthy, Justin. **Müslümanlar ve Azınlıklar**, trc. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.

Morimoto, Kosei. **The Fiscal Administration Of Egypt in The Early Islamic Period**, Kyoto: Dohosha Printing, 1981.

Nomani, Shibli. **Jizya: Capitation Tax**, Patna: Khuda Bakhsh Oriental Public Library, 1995.

Oktar, Ateş. **Vergi Hukuku**, İstanbul: Türkmen Kitabevi, 2019.

Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı**, İstanbul: İÜEFY, 1967.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, İstanbul: İBKY, 2008.

Osmanağaoğlu, Cihan. **1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener Rum-Ortodoks Patrikhanesi**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010.

Osmanağaoğlu, Cihan. **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul: Legal Yayınevi, 2004.

Ostrogorskij, Georges. **Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine**, trc. Henri Grégoire ve Paul Lemerle, Brüksel: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire, 1954.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültür Tarihine Giriş**, c. 1, Ankara: TTKY, 2022.

Özcoşar, İbrahim. **19. Yüzyılda Mardin Süryanileri**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.

Özel, Ahmet. **İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislam Dârulharb**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Özkaya, Yücel. **Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık**, Ankara: AÜDTCF, 1977.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1, İstanbul: MEB, 1971.

Panaite, Viorel. **Ottoman Law of War and Peace The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers From the North of the Danube**, Leiden: Brill, 2019.

Peri, Oded. **Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times**, Leiden : E.J. Brill, 2001.

Peri, Oded. "The Muslim Waqf and the Collection of Jizya in Late Eighteenth-Century Jerusalem", **Ottoman Palestine (1800-1914): Studies in Economic and Social History**, ed. Gad. G. Gilbar, Leiden: E.J. Brill, 1990.

er-Reyyis, M. Ziyâeddin. **el-Harâc ve'n-Nüzumü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye**, Kahire: Darulmaarif, 1969.

Rozen, Minna. **İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)**, trc. Serpil Çağlayan, İstanbul: İBKY, 2010.

Sarıtaş, Duygu Özer. **Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi**, İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2012.

Sharkey, Heather J.. **A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East**, New York: Cambridge University Press, 2017.

Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, trc. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Sonyel, Salahi R.. **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Ankara: TTKY, 2014.

Şahin, Süreyya. **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.

Şık, Zafer. **Hazine-i Evrak Rehberi**, Konya, 2020.

Tabakoğlu, Ahmet. **İslam ve Ekonomik Hayat**, Ankara: DİBY, 1996.

Tabakoğlu, Ahmet. **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.

Tansel, Selahattin. **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, İstanbul: MEB, 1971.

Tuğ, Salih. **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Ankara: AÜİF Yayınları, 1963.

Turnagil, Ahmet Reşit. **İslâmiyet ve Milletler Hukuku**, İstanbul: İÜHF Yayınları, 1943.

Türcan, Talip. **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Büyük Osmanlı Tarihi**, c. 1, 2, 3, 4, 6, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara: TTKY, 1948.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ankara: TTKY, 1984.

Ünal, Mehmet Ali. **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: y.y., 1997.

Ünver, A. Süheyl. **İstanbul Risaleleri**, haz. İsmail Kara, c. 2, İstanbul: İBBKİDBY, 1995.

Yaman, Ahmet. **İslam Devletler Hukukunda Savaş**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Yıldırım, Münir. **Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi**, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2008.

Zeydan, Abdülkerim. **Ahkâmü'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'menin fî Dari'l-İslâm**, Bağdad: Mektebetü'l-Kuds, 1402.

Zeydan, Corci. **Medeniyet-i İslamiye Tarihi**, trc. Zeki Megamiz, c. 1, 2, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1328.

Zinkeisen, Johann W.. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. 1, 2, trc. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Zuhaylî, Vehbe. **Âsârü'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî: Dirâse Mukârene**, Dımeşk: Darülfikr, 1419.

Zuhaylî, Vehbe. **İslâm Fıkhı Ansiklopedisi**, trc. Ahmet Efe vd., red. Hamdi Arslan, c. 8, İstanbul: Risale Yayınları, 1994.

4.2. Makaleler

Abdel Haleem, M.A.S.. "The Jizya Verse (Q. 9:29): Tax Enforcement on Non-Muslims in the First Muslim State", **Journal of Qur'anic Studies**, vol. 14, no. 2, 2012, p. 72-89.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. "18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması Ve Toplumsal Etkileri", **Belleten**, c. 81, sy. 290, 2017, 135-159.

Alfıstık, Neslihan. "18. Yüzyıl Osmanlı İdaresinde Manya", **Turkish Studies**, c. 18, sy. 2, 2023, s. 367-384.

Altundağ, Şinasi. "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", **AÜDTCFD**, c. 5, sy. 2, 1947, s. 187-197.

Ahmad, Ziauddin. ‘‘Public Finance in Islam’’, **IMF Working Papers**, y. 1989, v. 68.

Ahmad, Ziauddin. “The Concept of Jizya in Early Islam”, **Islamic Studies**, vol. 14, no. 4, 1975, p. 293-305.

Ahmed Refik [Altınay]. “Türkiye’de Katolik Propagandası”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, sy. 14, nr. 5, 1340, s. 257-266.

Akman, Mehmet. “Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 1, sy. 2, 1996, s. 133-144.

Altınöz, İsmail. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingenelerin Sosyo-Ekonomik Yapıları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sy. 48, 2020, s. 1-34.

Anhegger, Robert. “Martoloslar Hakkında”, **Türkiyat Mecmuası**, c. 7, 1942, s. 281–320.

Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 2007, s. 145-228.

Aydın, H. Veli. “1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı Ve İsyana Karşı Alınan Önlemler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 33, sy. 2, 2018, s. 303-334.

Aydın, Mehmet Akif. “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, **THTAD**, c. 1, 2006, s. 11-21.

Barkan, Ömer Lütfi. “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1964, s. 1-177.

Barkan, Ömer Lütfi. “Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 23, sy. 1-4, 1963, s. 297-341.

Barkan, Ömer Lütfi. “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”. **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 15, sy. 1-4, 2015, s. 251-329.

Beşirli, Mehmet. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat’ta Fiyatlar”, **Belleten**, c. 74, sy. 270, 2010, s. 477-516.

Bilim, Cahit. “Tercüme Odası”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c.1, sy. 1, 1990, s. 29-43.

Bulunur, K. İlker. “II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnâmesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler”, **Tarih Dergisi**, sy. 50, 2012, s. 59-85.

Bursalı, Osman Safa. “Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society (Haim Gerber)”, **THTAD**, c. 7, 2009, s. 57-62.

Bursalı, Osman Safa. “Nakşa Kadısının Huzurunda Gayrimüslimler: Kişilerarası İlişkilere Dair Dava ve Şikayetler (17.-18.yy.)”, **Adalet Dergisi**, sy. 69, 2022, s. 213-248.

Bursalı, Osman Safa. “Osmanlı Hukukunda Konsolos: Eğriboz Örneği (1714-1815)”, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 9, sy. 2, 2024, s. 325-365.

Bursalı, Osman Safa. “Viorel Panaite, The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers, Columbia University Press, New York 2000, III+561 s.”, **THTAD**, c. 6, 2008, s. 117-125.

Dennett, Daniel Clement. **Conversion and the Poll Tax in Early Islam**, Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, 2000, Reprint of original ed.: Cambridge: Harvard University Press, 1950.

Çoruh, Haydar. “Cizye Tahrirlerine Göre Antakya’da Gayrimüslim Cemaatler”, **Vakanüvis**, c. 5, sy. 1, 2020, s. 74–124.

Duman, Soner. “Hz. Peygamber (s. a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât”, **International Journal of Islamic Economics and Finance Studies**, c. 4, s. 2, 2018, s. 57-78.

Ehrenkreutz, Andrew S.. “Byzantine Tetartera and Islamic Dinars”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 1964, vol. 7, no. 2, p. 183-190.

Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler”, **THTAD**, c. 5, 2008, s. 7-84.

Emecen, Feridun. “1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri’nin Kayıp Sayfaları”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, sy. 56, 2020, s. 287-317.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, **Belleten**, c. 55, sy. 213, 1991, s. 371-391.

Gerber, Haim. “Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf - 17. Yüzyıl Bursa’sı Mahkeme Kayıtları”, trc. Mehmet Akman, **MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c. 8, sy. 1-3, 1994, s. 265-291.

Gölen, Zafer. “1267 (1851) Cizye Nizâm-Nâmesi”, **Belgeler**, c. 24, sy. 28, 2003, 42-51.

Guboğlu, Mihail. “Eflak ve Buğdan Voyvodalarının Babıâli ile Münasebetleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1967, s. 61-67.

Güneş, Gülcan Avşin. “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, c. 1, sy. 2, 2015, s. 1-30.

Hamza Abdülkerim Hammad. **el-Cizye fi Zılli’d-Düveli’l-İslamiyye el-Yevm**, 2019.

İlgürel, Mücteba. “Kösem Sultan’ın Bir Vakfiyesi”, **Tarih Dergisi**, c. 16, sy. 21, 1966, s. 83-94.

İnalcık, Halil. “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşaası”, trc. Fahri Unan, **Ondokuz Mayis University Journal of Education Faculty**, c. 3, 1988, s. 215-225.

İnalcık, Halil. “Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, c. 1, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. ve İSAM Yayınları, 2015, s. 36-81.

İnalcık, Halil. “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Ankara: DTCF, 1953.

İnalcık, Halil. “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, **Belleten**, c. 23, sy. 92, 1959, s. 575-610.

İskender Hoçi Yanko. “Galata’nın Osmanlılara Teslimi”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, sy. 5, nr. 25, 1330, s. 49-53.

Kazıcı, Ziya. “Osmanlı Devleti’nde Cizye”, **Kubbealtı A. Mecmuası**, c. 16, sy. 3, 1987, s. 54-65.

Kılıç, Orhan. “Osmanlı İdari Taksimatında Bir Diğer Unsur: Dadyan, Açıkbaş, Gürel ve Abhaza Meliklikleri”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 11, Ankara: TTKY, 2018, s. 219-255.

Kırmızı, Abdulhamit. “Şer’an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl**, ed. Ahmet Hamdi Furat, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s. 31-71.

Kocaoğlu, Burak. “Osmanlı’da Cizye Vergisi ve İtfaiye Çalışmaları”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 10, 2016, 155-167.

Kösecik, Muhammet. “Baş Vergisi’nin Başbakan Thatcher’ın İstifasındaki Rolü”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, c. 2, sy. 1, 2000, s. 201-217.

Kul, Eyüp. “1703-1704 Gürcistan-Abaza Seferi ve Seferin Maliyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, c. 33, sy. 2, 2023, s. 495-533.

Kurt, Yılmaz. “Osmanlılarda Cizye Toplanmasında Karşılaşılan Güçlükler”, **XIX. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 3, Ankara: TTKY, 2022, s. 11-32.

Küçük, Cevdet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-i Müslim Tebaaya Gösterilen Tolerans”, **Birinci Milli Türkoloji Kongresi: Tebliğler**, İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü, 1980, s. 243-267.

Küçük, Cevdet. “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu”, **Tarih Dergisi**, sy. 31, 1977, 199-234.

Kütükoğlu, Mübahat. “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, **Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara: Genelkurmay ATSE Yayınları, 1986, s. 133-161.

Loklar, Behçet. “Tanzimat Dönemi’nde Biga Sancağı Kazalarında Kıptiyan Cizyesi”, **Roman Dili Ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c. 5, sy. 1, 2024, s. 29-70.

McGowan, Bruce. “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, c. 2, Ankara, 1981, s. 1327-1331.

Nedkoff, Boris Christoff. “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, trc. Şinasi Altundağ, **Belleten**, c. 8, sy. 32, 1944, s. 599-652.

Ortaylı, İlber. “19. Yüzyıl’da Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi”, **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1996, s. 63-68.

Ortaylı, İlber. “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, **Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara: Genelkurmay ATSE Yayınları, 1986, s. 162-188.

Öz, Mehmet. “İstanbul Nüfusu: Fetihten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. 2, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. ve İSAM Yayınları, 2015, s. 468-486.

Özel, Oktay. “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, haz. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 33-50.

Pelin, İbrahim Fazıl. “Verginin Tarihsel Evrimi ve Batı ile Doğu Arasında Bu Hususta Muvazilik”, **İÜHF Mecmuası**, sy. 4, 1935, s. 401-406.

Price, Simon R. F. vd.. “Sphakia in Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production”, **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840**, ed. Antonis Anastasopoulos, Rethymno: Crete University Press, 2008, s. 69-103.

Roussos-Milidonis, Markos N.. “19. Yüzyıl İstanbul’unda Katolik Azınlık”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, ed. P. Stathis, trc. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Sariyannis, Marinos. “Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, v. 54, 2011, s. 39-61.

Selçuk, Havva. “The Application of Jizya Tax into the Sanjak of Kayseri and Jizya Beratı Dated to the Year 1699”, **History Studies**, c. 2, sy. 2, 2010, s. 85-99.

Şeren, Gamze Yıldız. "On Altıncı Yüzyılda Vergiye Karşı Direniş ve İsyanlar – IV", **İlkesiz Vergilere Tepkiler Vergi İsyanları**, ed. Özgür Saraç ve Gamze Yıldız Şeren, İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2022.

Tekindağ, Şahabettin. "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1967, s. 52-55.

Topal, Mehmet. "II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi", **Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk**, ed. Meral Bayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 57-89.

Yeşil, Fatih. "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi", **Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi**, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 391-493.

Uluskan, Murat. "Osmanlı Devleti'nde Köle ve Cariye Sahibi Gayrimüslimlerden Alınan Vergi: Resm-i Üsârâ", **Aşk ile Çalışan Yorulmaz Ali Akyıldız Armağanı-II**, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd., İstanbul: Timaş Yayınları, 2024, s. 352-364.

Yıldız, Mehmet. "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 7, 2002, s. 75-114.

Zararsız, Abdullah. "1770 Mora İsyanının Gelişimi ve Sonuçları", **XVIII. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler**, c. 6, Ankara: TTKY, 2018, s. 449-467.

4.3. Tezler

Bursalı, Osman Safa. "Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri", **Marmara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2019.

Çolak, Kamil. "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri", **Hacettepe Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2000.

Durmaz, Yusuf. "Muhammed B. Ali B. Ahmed İbn Tolun Ed-Dımeşki'nin (953/1546) Hayatı, Eserleri ve Hz. Peygamber Dönemi Vesikalarına Dair İ'lâmu's-Sâilin Ân Kütübi Seyyidi'l Mürselin Adlı Eseri", **Harran Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Şanlıurfa, 2012.

Onat, İbrahim Enes. "18. Asır İstanbul'unda Şeriye Sicillerine Göre Öldürme (Katl) Suçu", **İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2019.

Özkök, İlyas. "Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi", **Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Antalya, 2022.

4.4. Ansiklopedi Maddeleri

Aydın, Mehmet Akif. "Deyn", **DİA**, c. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 266-268.

Becker, C. H.. "Cizye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul: MEB, 1977, s. 199-201.

DİA. "Kocabaşı", **DİA**, c. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 140-141.

Doğan, Hatice. "Hahambaşılık", **DİA**, c. EK-1, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 513-514.

Emecen, Feridun. "Başmuhasebe Kalemi", **DİA**, c. 5, Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 133-135.

Emecen, Feridun. “Nakşa”, **DİA**, c. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 332-333.

Genç, Mehmet. “Esham”, **DİA**, c. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 376-380.

Genç, Mehmet. “Mâlikâne”, **DİA**, c. 27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 516-518.

İnalcık, Halil. “Cizye”, **DİA**, c. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 45-48.

İnalcık, Halil. “Djizya”, **The Encyclopaedia of Islam**, c. 2, Leiden: E.J. Brill, 1991, s. 562-566.

İnalcık, Halil. “Filori”, **DİA**, c. 13, Ankara: TDV Yayınları, 1996, s. 106-107.

Mardin, Ebül’ulâ. “Harâc”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 5/1, 1987, s. 222-225.

Özcan, Abdülkadir. “Devşirme”, **DİA**, c. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 254-257.

Özcan, Abdülkadir. “Martolos”, **DİA**, c. 28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 64-66.